

ISTORIA UNIVERSALĂ A PROSTIEI

COORDONATOR
JEAN-FRANÇOIS MARMION

LITERA

ISTORIA UNIVERSALĂ A PROSTIEI

COORDONATOR

JEAN-FRANÇOIS MARMION

LITERA

ISTORIA UNIVERSALĂ A PROSTIEI

COORDONATOR

JEAN-FRANÇOIS MARMION

LITERA

ISTORIA UNIVERSALĂ A PROSTIEI

COORDONATOR

JEAN-FRANÇOIS MARMION

LITERA

Jean-François Marmion

Psiholog și redactor-șef al revistei Le cercle Psy. A coordonat numeroase volume, printre care Psychologie de la connerie (Sciences Humaines, 2018), apărută și în traducere în limba română, Psihologia prostiei, Litera, 2018).

ISTORIA UNIVERSALĂ A PROSTIEI

COORDONATOR
JEAN-FRANÇOIS MARMION

Traducere din limba franceză de
ANCA CALANGIU

LITERA
București

Histoire universelle de la connerie

coordonator Jean-François Marmion

Texte de: Antoine de Baecque, Jean-Patrice Boudet, Vincent Capdepuy, Anne Carol, Elisabeth de Castex, Sylvie Chaperon, Myriam Cottias, Aurélie Damet, Jean-Paul Demoule, Rolf Dobelli, Jean-François Dortier, Bruno Dumézil, Christian Duquennoi, Gilles Ferragu, Marc Ferro, Stéphane Feuillas, Martine Fournier, Anthony Goreau Ponceaud, Martine Groult, Virginie Larousse, Patrick Lemoine, Jean-François Marmion, George Marshall, Florence Maruéjol, Chantal Meyer-Plantureux, Alain Montandon, Marylène Patou-Mathis, Steven Pinker, Émilie Ponceaud Goreau, Robert Sutton, Laurent Testot, Marie Treps, Jacques Vauclair, Paul Veyne, Catherine Vidrovitch

Editura Litera

tel.: 0374 82 66 35; 021 319 63 90; 031 425 16 19

e-mail: contact@litera.ro

www.litera.ro

Istoria universală a prostiei

coordonator Jean-François Marmion

Ediție publicată prin înțelegere cu Éditions Sciences Humaines

împreună cu 2 Seas Literary Agency și Livia Stoia Literary Agency

Editor: Vidrașcu și fiii

Redactor: Ilieș Câmpeanu

Corectori: Georgiana Enache, Oana Apostolescu

Copertă: Flori Zahiu

Tehnoredactare și prepress: Marin Popa

Descrierea CIP a Bibliotecii Naţionale a României

Istoria universală a prostiei / coordonator Jean-François

Marmion; trad. din lb. franceză: Anca Calangiu. –

București: Litera, 2021

ISBN 978-606-33-7354-1

ISBN EPUB 978-606-33-7594-1

I. Marmion, Jean-François (coord.)

II. Calangiu, Anca (trad.)

159.9

... Și maimuța s-a făcut bou

Să nu subestimăm nici o clipă pericolul evreiesc. Israeliţii, sforari ai trusturilor de presă și cârtiţe prin subteranele băncilor, te iau pe după gât cu aerul că vor să te îmbrățișeze și-ţi taie beregata…

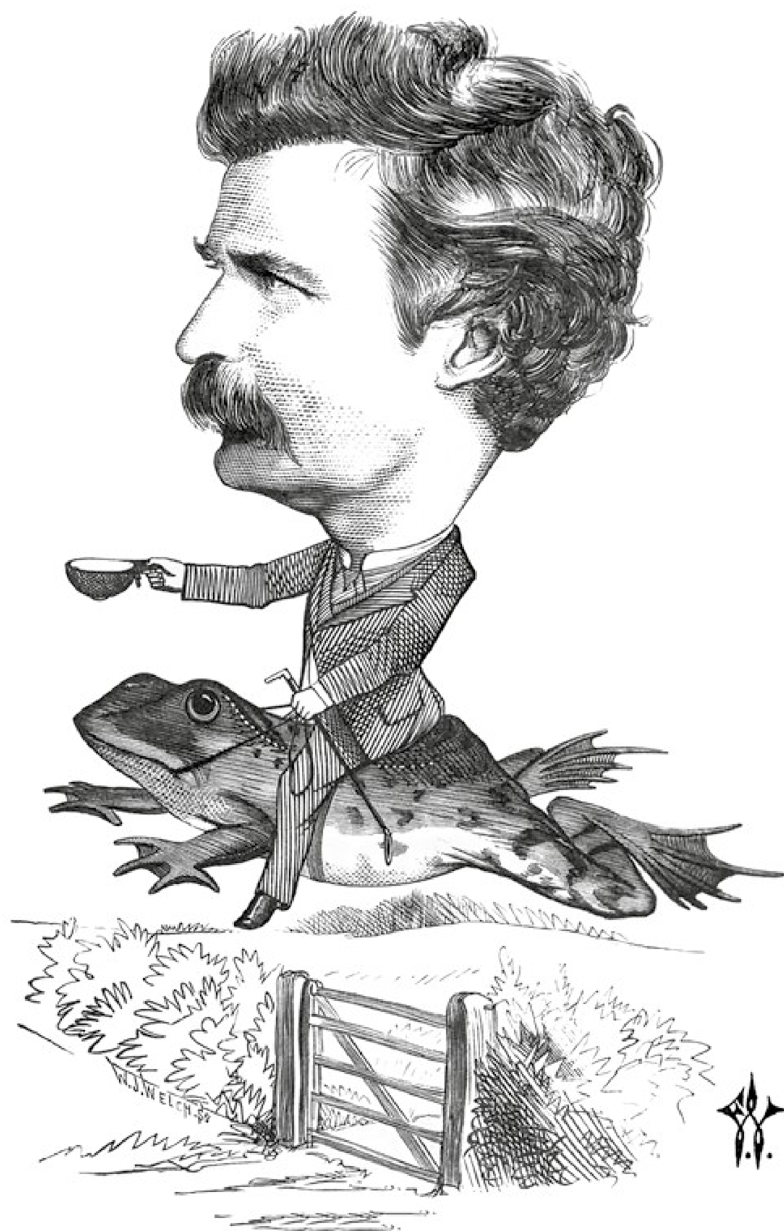
Să nu-i răsfăţăm prea tare pe sălbaticii cărora noi le împărtășim luminile civilizaţiei: s-ar putea crede egalii noștri. Și Dumnezeu să le păzească pe fetele noastre să se mărite vreodată cu bărbaţi negri, care ar întina sângele moștenit de noi de la Vercingetorix și Clovis!

Femeile care citesc sunt periculoase. Căpșorul lor e plin cu fumuri de mărire și nu visează decât să fumeze, să poarte pantaloni, să-și vâre nasul în computer, să cenzureze micile plăceri ale soţilor lor, să lucreze… și, culmea, chiar în cariere ştiinţifice! Iar bărbaţii, concuraţi de ele, vor ajunge șomeri și se vor îneca în alcoolism, în vreme ce copiii lor adolescenţi, lăsaţi de capul lor, vor fi sortiţi trândăviei și proastelor obiceiuri.

Sodomiţii sunt niște bolnavi cărora trebuie să le corectăm perversitatea. Dacă nu, cine știe de câţi minori vor ajunge să abuzeze! Cât despre rătăcitele care se revendică de la Lesbos, le-ar trebui un flăcău care să le onoreze cu bărbăția lui și să le aducă pe drumul cel drept.

Și apoi, ceea ce le-ar trebui tinerilor este un război pe cinste.

Până nu foarte demult, asemenea afirmaţii reflectau opinia dominantă. De altminteri, ele n-au dispărut cu totul… Dacă o Istorie universală a prostiei ar fi văzut lumina zilei în Franţa la începutul secolului XX, probabil că i-ar fi calificat drept idioţi, sceleraţi și imprudenţi degeneraţi pe feminiștii, pacifiștii, anticolonialiștii, cosmopoliţii și laicarzii pe atunci marginalizaţi. Și cine știe ce frumoase principii de astăzi vor sfârși mâine la coșul de gunoi al Istoriei!

Asemenea indivizilor, comunităţile unei epoci date, de la sat până la naţiune, cultivă reprezentări simple și binare a ceea ce este bine, nobil, vulgar, civilizat, barbar, atribuindu-și cu mai multă sau mai puțină bună-credinţă cele mai înalte calităţi, punând în seama celorlalți toate defectele și definindu-se într-o oglindă inversă faţă de asemenea sperietori, ţapi ispășitori și ţinte ideale. Dacă, la scara societății noastre, studiul marilor isprăvi ale prostiei omenești pare așadar temerar, adăugarea punctelor de vedere ale altor culturi riscă să bruieze și mai

mult pistele. Caracterul proteiform al fenomenului, relativismul, riscurile anacronismului, absenţa unor date pot face această carte perfect inutilă. Ar trebui, prin urmare, să capitulăm fără luptă? Să pierdem prin abandon? Chiar dacă acest demers ar fi doar o chestiune de onoare, avem naivitatea să credem că o prostologie, sau studiul prostiei, nu se va dovedi întru totul inutilă, și nu pentru a risca o cât de vagă concluzie definitivă, ceea ce ar însemna o imensă trufie, ci pentru a invita la reflecţie. Pentru a propune o tentativă de clarificare, o explorare a unor zone care intimidează prin hățișurile lor... într-un cuvânt, o anchetă. Ceea ce ţine foarte precis de etimologia cuvântului historia.

Dar de unde să începem?

„Să fie prostie!“ Și a fost prostia

Când se situează în timp actul de naștere al prostiei într-o „istorie universală“? A apărut ea odată cu universul însuși? La urma urmelor, dacă Dumnezeu există, ce i-a venit să creeze toate câte sunt, el care este desăvârșit? De ce această voinţă, această dorinţă, această toană? Îi lipsea ceva, avea o slăbiciune? Era oare imperfect, deficitar, leneș, de s-a îndemnat să declanșeze marele bobârnac care a fost Big Bang? De ce să scoată din neant acest deșert imens din care noi străbatem doar un milimetru înainte de a ne preface noi înșine în ţărână? Dar să ne păstrăm sfiala în faţa acestor întrebări care nu sunt de resortul Istoriei. „Cum vrei tu să-ţi vorbesc de Dumnezeu? Eu nu știu nici măcar să manevrez o cheie de conserve...“, așa spunea Woody Allen.

Iată însă că, de milenii, niște temerari se întreabă dacă universul, în tot cazul planeta noastră, nu este cumva o porcărie. De pildă, unele secte contemporane și rivale ale creștinismului primitiv avansau ipoteza conform căreia, dacă există un Creator etern și perfect, lumea noastră, așa cum este, a fost creată de un sub-zeu, un erzaţ, un amator, un neîndemânatic: Demiurgul (sau Demiurgii: pentru unii comentatori speculativi, acest Gaston Lagaffe cosmic ar fi multiplu). Socotindu-se egalul lui Dumnezeu, acest personaj vulgar ar fi comis, în chip de

creaţie, doar o aproximaţie, o ciornă, ceva neterminat și fără rost. Numai lui îi datorăm supunerea noastră faţă de materia coruptă, iluzorie, efemeră, și faţă de corolarul ei, timpul. Ţine de noi să ne sustragem acestei realităţi în palimpsest pentru a îmbrăţișa capodopera ascunsă sub caricatură, a demasca impostorul, a ne uni cu adevăratul Dumnezeu. Reîntâlnirea atât de mult sperată cu Divinul poartă un nume: Gnoza, cu alte cuvinte, cunoașterea. Și orice mijloace sunt bune pentru a ajunge aici, după bunul-plac al sectelor de atunci, inclusiv manipularea sistematică a interdicţiilor religioase, alimentare și sexuale, dispreţul total faţă de decorul din jurul nostru și de spectatorii marionete care îl confundă cu viaţa adevărată, epuizarea tuturor experienţelor posibile, cu riscul de a face răul cu conștiinciozitate până la banalizarea lui.

Preţul plătit pentru evoluţie

Din perspectivă gnostică, păcatul originar nu este, așadar, omenesc, ci cosmic, a avut loc atunci când prostia l-a infectat pe Demiurg, făcându-l să se creadă egalul lui Dumnezeu. Oare Adam și Eva au urmărit vreodată altceva când au gustat din fructele Cunoașterii, apanajul creatorului lor? Grecii au caracterizat drept hybris această catastrofală lipsă de măsură care ne îndepărtează de temperanţa pe care Montaigne o va rezuma în ultima frază adăugată Eseurilor sale: „Și pe cel mai înalt tron al lumii, nu stăm așezaţi decât pe fundul nostru".

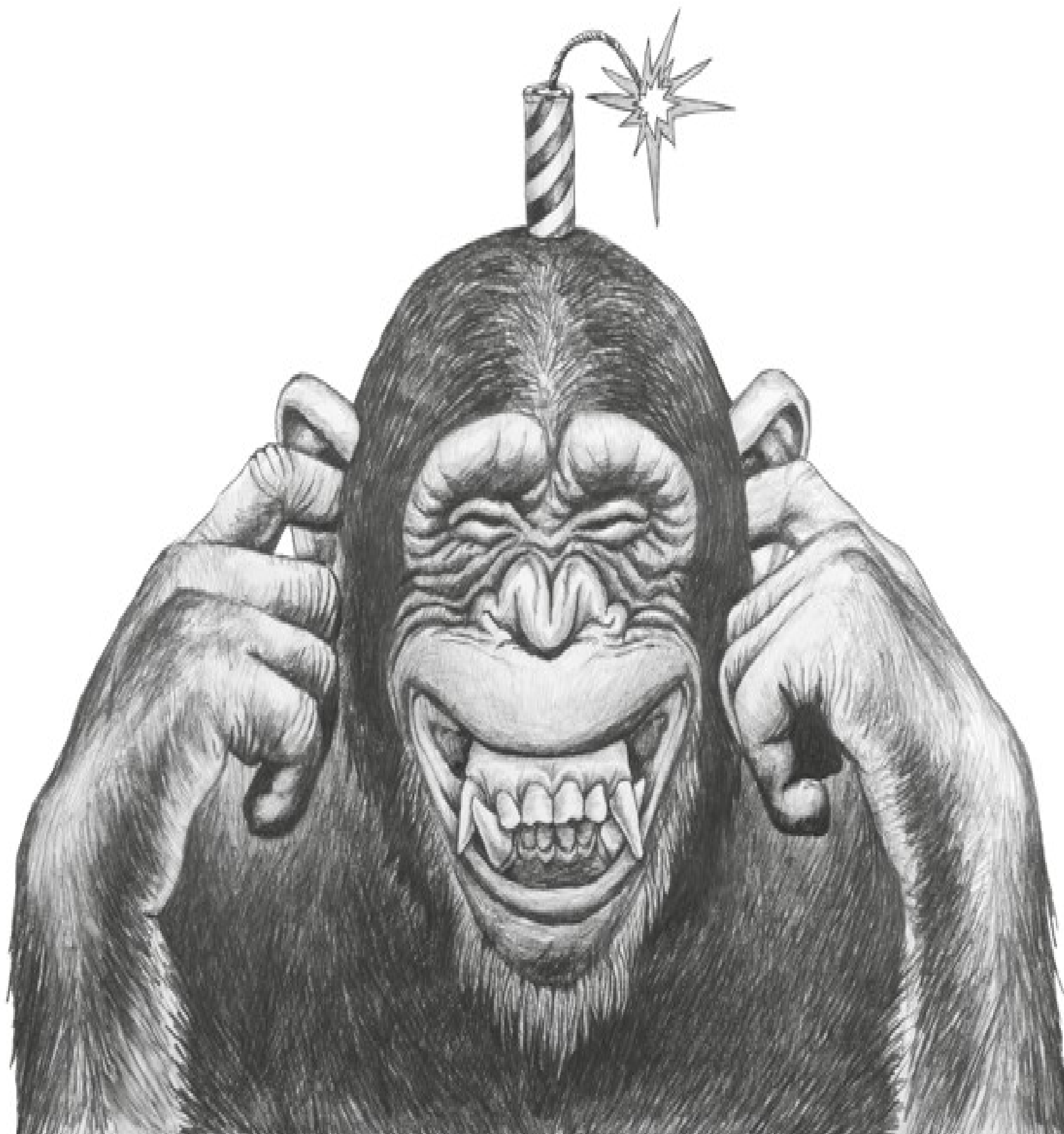
În anii 1970, François Cavanna, cel care a fondat periodicele Hara Kiri și, apoi, Charlie Hebdo, a publicat un triptic, L'Aurore de l'humanite (Zorii umanităţii). Cărţile aveau ca titlu: ... Et le singe devint con (Și maimuţa s-a făcut bou) (1972), Le con se surpasse (Prostul se-ntrece pe sine) (1975) și Ou s'arrêtera-t-il? (Unde, oare, se va opri?) (1977). Și cu asta s-a spus tot. Desigur, putem contesta această genealogie prea liniară pentru a fi onestă. Noi nu descindem din maimuţă, îi suntem mai degrabă veri. Categoriile de primate respective ar fi ieșit din presupusul Luca (Last Universal Common Ancestor, sau ultimul strămoș comun cunoscut). Acest strămoș comun al nostru era oare un mare imbecil? El

este oare cel care apare la începutul filmului 2001, Odiseea spaţială, când o maimuţă, la contactul cu un monolit extraterestru, dobândește inteligenţă, se folosește de un os ca de o unealtă... și, foarte curând, ca de o bâtă cu care-și ucide seamănul pe fondul muzicii lui Richard Strauss? S-a născut prima armă, umanitatea poate prospera, cu mârșăvia și hybrisul incluse. Considerat odinioară ca apariţie fulgerătoare și miraculoasă a însușirilor care fac din Homo sapiens o specie ieșită din comun, Neoliticul se vede socotit astăzi pe bună dreptate epoca de înflorire a proprietăţii private, a puterii piramidale, a patriarhatului, a inegalităţilor, a nedreptăţii, a furiei populare și a violenţei. Așadar, un catalizator uluitor de prostie, faţă de care noi am făcut cu promptitudine act de supunere voluntară, complice și zeloasă, oricare ar fi fost răul pe care ni-l pricinuia în schimb.

Zorii infamiei coincid oare, în realitate, cu civilizaţia? Aici se cere prudenţă, firește. În orice caz, a răspândit pe toate continentele dansul nostru macabru mânat de moarte și de orbire, un adevărat Pandemonium tragicomic demn de un tablou de Hieronymus Bosch. Ce de pete, dâre și retușuri în această frescă pe care ne-ar plăcea să ne-o imaginăm ca ilustrare a destinului nostru! Și punem pariu că, în ironicul său Elogiu al nebuniei, cu mult înainte ca acest ultim termen să fie confiscat de psihiatrie, Erasmus evoca în realitate prostia. Altfel spus, contrariul înţelepciunii, nu al inteligenţei, fiindcă există mulţi netrebnici care nu au nici măcar scuza ignoranţei.

Oricât ar fi de ispititor, am comite, totuși, o mare tâmpenie dacă am reduce aventura umană la aceste observații superficiale. În fond, civilizația are la activ arta și știinţa, democraţia, cooperarea internaţională, și atâtea valori de preţ la care n-ar fi îndrăznit nici măcar să viseze miliardele de strămoși ai noștri dispăruţi. Potenţialul nostru unic de a ne distanţa de percepţiile imediate, de a specula asupra a ceea ce nu s-a petrecut încă, de a examina cu atenţie și a imagina ce s-a petrecut cândva, de a prelucra, de a manipula, de a exacerba credinţe și idei despre care ne convingem că sunt reale – acest potenţial ne face capabili, individual sau colectiv, de tot ce e mai bun și de tot ce e mai rău. Tot ce e mai bun – de pildă progresele incredibile ale științei secolelor XIX și XX, cărora le rămânem îndatoraţi. Tot ce e mai rău – când, în numele progresului, aceeași știinţă a declanșat campanii de

eugenism radical pentru a lupta împotriva degenerescenţei văzute ca o amenințare la adresa patrimoniului nostru cultural și biologic comun. Totul și contrariul lui, splendoare și ticăloșie, duhori și strălucire, strâns împletite, de nedisociat în vântul și vâltoarea veacurilor... În 2001, fără maimuţa neghioabă care a descoperit puterea violenţei pe acorduri de Strauss (Richard, cel cu Așa grăit-a Zarathustra), nu ne-am mai fi bucurat de baletul graţios al navetelor spaţiale în pas de Strauss (Johann, cel cu Dunărea albastră). Astăzi, martirizând planeta, cerându-i să ne ofere mai mult decât ne poate da nouă și preţioaselor noastre persoane, tăiem creanga evoluţiei pe care stăm așezaţi, dar și pe toate celelalte, dacă nu chiar şi trunchiul. Între timp, ne-am elaborat instrumentele ştiinţifice pentru a conștientiza toate acestea, digitale pentru a ne mobiliza într-un timp record, politice pentru a acţiona. Neghiobie și înţelepciune amestecate, una fiind reversul celeilalte, mereu și mereu. Rămâne de văzut dacă, în pragul întunecat al unei catastrofe ecologice, vom fi îndeajuns de șireți încât să scăpăm din mlaștina evoluţiei, noi care vom refuza întotdeauna istoriile ale căror eroi suntem dacă ele se sfârșesc prost.

Cu prostia nu e atât de simplu...

În fapt, Istoria servește pentru a scrie istorii. Pentru a extrage legi generale și învăţăminte dintr-o infinitate de microfapte presărate la întâmplare. Pentru a ne convinge că nu ne aflăm antrenaţi într-o cursă nebună, într-un viraj absurd, ci că, la scara secolelor, noi mergem din

punctul A în punctul B făcând unele ocoluri. Că rezistăm la încercări. Că învăţăm ceva din ele și că vom deveni mai buni. Că evenimentele au un sens, adică o traiectorie, dar și o semnificaţie. Cum să relatezi însă aceste istorii? Ce fapte să selecţionezi? Bătăliile și „personalităţile“? Schimburile culturale și comerciale? Mentalităţile? Viaţa cotidiană? Ca să arăţi ce? Și cui? Ce întâmplări ale Istoriei sunt cele mai pline de adevăr? Sau cele mai folositoare, ceea ce nu este același lucru?

Oare Istoria nu e și ea, la urma urmei, doar o prostie în plus? Ba este, dacă o luăm drept o mașină de produs certitudini. Și dacă un hybris grotesc i-ar îndemna pe istorici să judece vremurile trecute de la înălţimea Olimpului nostru actual. În vremuri normale, ei știu să evite acest pericol. O cercetare este fructul unei curiozităţi, al setei de a explora, de a descâlci, de a înţelege. Fără să știi ce vei găsi, și nici neapărat ce cauţi. Și fără să te erijezi în teoretician sau în moralist. În aceste condiţii, de ce prostia, în toate ipostazele ei, cu toate zdrenţele și paietele ei, nu ar fi și ea demnă de interes? De ce să nu schițăm portretul acestei creaturi incendiare care renaște mereu din cenușa noastră?

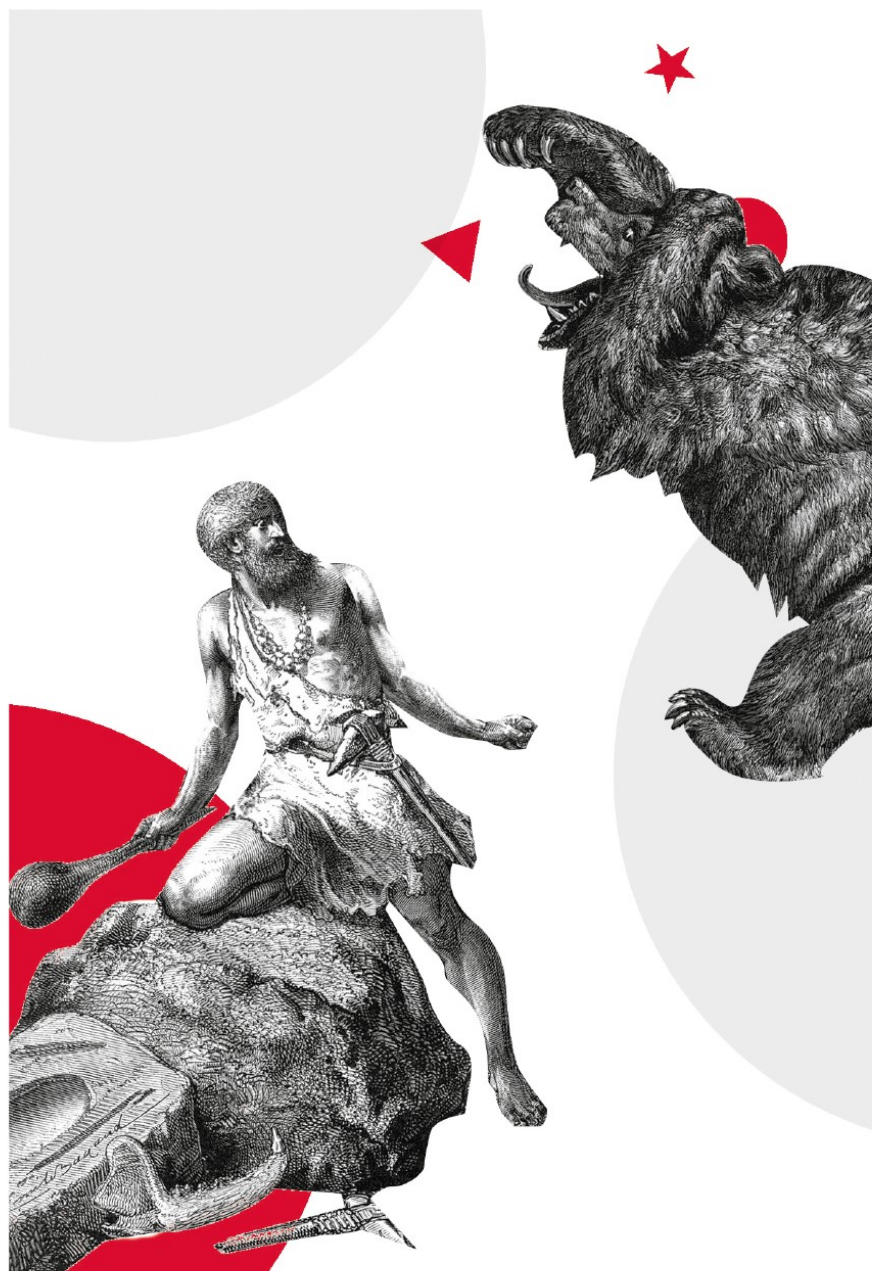
Într-un cuvânt, să-i disecăm pe proști! Dar cu dibăcie. Hai să vedem ce e cu ei!

Jean-François Marmion

Preistoria prostiei

Jean-Paul Demoule

Profesor emerit de arheologie la Universitatea Paris 1 Panthéon-Sorbonne, membru onorific al Institutului Universitar al Franţei și fost președinte al Institutului Național de Cercetări Arheologice Preventive (Inrap).

Totul a început foarte rău: nu știm nici măcar de unde vine cuvântul franțuzesc „con“ [„prost“]. Cu siguranţă, din latinescul cunnus, dar dincolo de asta? Cunnus e pus adesea în relaţie cu latinescul cuniculus, el însuși de origine necunoscută, dar poate iberică, și care desemnează deopotrivă iepurele și o mică galerie subterană... Într-adevăr, a compara sexul feminin cu un iepuraș nu diferă prea mult de comparația cu o felină femelă, aluzie, de fiecare dată, la o fină pilozitate. Dar această etimologie conjecturală este adesea socotită „populară“, și deci suspectă.

Dacă mergem îndărăt la ipotetica limbă indo-europeană originară despre care se crede că era vorbită în Neolitic într-o zonă a Europei, lingviștii care se socotesc specialiști ezită să derive acest cunnus de la o rădăcină skeu care ar însemna „a ascunde“, sau, dimpotrivă, de la o rădăcină kust care ar desemna intestinul sau vezica, sau poate de la o rădăcină skere care ar însemna „a tăia“. Unii apropie cuvântul cunnus de englezul groin și de neerlandezul kut, apelative vulgare actuale ale sexului feminin în aceste limbi și care ar proveni de la un protogermanic kunton; dar lingviștii se contrazic între ei: unii susţin că acest kunton ar proveni, la rândul lui, tot în indo-europeana originară, de la o rădăcină gunch, „femeie“ (care trimite în greaca veche la gyne, „femeie“, de la care provine „gineceu“), iar alţii că ar veni de la rădăcina genh, „a naște“ (în legătură cu grecescul genos, care a dat „genealogie“), sau de la rădăcina geu, „cavitate“, fără a mai socoti rădăcina kundjan, „a aprinde“ (pe care o regăsim în englezul kindle)...

Oricum ar fi, nu se explică de ce un cuvânt cu o întrebuinţare (foarte) vulgară desemnând la origine sexul feminin ar fi folosit totodată pentru a califica prostia omenească în general – chiar dacă există expresii ambivalente, cum ar fi „bleg ca o mătărângă“. E greu să nu vezi aici un simptom evident al dominaţiei masculine. În excelentul volum Psihologia prostiei (2018), Edgar Morin amintește cum Jacques Prévert, condangând folosirea injurioasă și machistă a cuvântului „con“, a susţinut că este „unul dintre cele mai frumoase cuvinte care există“. Dar voi reveni asupra acestei chestiuni originare.

Primate deja foarte proaste...

Să ne întoarcem în vremurile de odinioară, acum câteva milioane de ani, când tot soiul de primate foșgăiau prin savanele și codrii Africii. Aceste specii precare și spontane se copulau unele cu altele, metisându-se la nesfârșit. Fără a intra în detalii prea erudite, cineva care s-ar fi plimbat pe acolo ar fi putut identifica, în funcţie de locuri și de epoci, strămoși de gorile, cimpanzei sau bonobo, dar și de ardipiteci, australopiteci, keniantropi, sahelantropi sau parantropi, printre alţii, toţi subîmpărţiţi

la rândul lor în diverse și efemere varietăţi – fiecare paleontolog (și ei sunt departe de a fi proști) încercând să definească de fiecare dată propria specie plecând de la câteva mici fragmente osoase.

Dar acum două milioane de ani a apărut o nouă specie, Homo erectus, numit așa fiindcă acest individ se ţinea ceva mai drept decât congenerii lui, într-o poziţie mai verticală, care avea drept consecinţă faptul că făcea mult mai puţin vizibil sexul femeii (fiindcă tot vobim aici despre asta). Unii, prea curioși sau iresponsabili (ori prea proști), s-au îndepărtat puţin mai mult, cu fiecare generaţie, de teritoriul lor african originar. Încetul cu încetul, de-a lungul mileniilor, unii au ajuns în Asia, unde au evoluat progresiv în Homo denisovensis, apoi în Asia de Sud-Est, și au înaintat până la a se trezi izolaţi în insulele Indoneziei (ca Homo floresiensis) sau în Filipine (ca nou apărutul Homo luzonensis). O prostie, de altfel, fiindcă ultimii doi au devenit din ce în ce mai mici, înainte de a dispărea cu totul – dar anticipez. Alţii au urcat spre Europa și s-au trezit, prin capriciul glaciaţiunilor, în medii foarte reci, ceea ce era mai degrabă, și inutil, inconfortabil: erau oamenii de Neanderthal. Norocul lor că au învăţat să domesticească focul!

Cei mai mulţi erectus au rămas însă, prudenţi, sub cerul îndurător al Africii. Dar au continuat să „evolueze“ fiindcă, la această specie ca și la toate celelalte, era inevitabilă – dar cu rezultate nu întotdeauna fericite – „legea“ selecţiei naturale: o piele ceva mai neagră proteja, fără îndoială, mai bine de razele solare, dar un creier mai mare, cu mai multe conexiuni neuronale, era mai prielnic unor idei noi și mai mult sau mai puţin bizare – sau, altfel spus, inventării unor noi prostii. Alte specii, cum ar fi stelele de mare, s-au simţit foarte bine așa cum erau, ajunse la un soi de perfecţiune, și n-au mai evoluat de sute de milioane de ani: dovadă de înţelepciune... La selecţia naturală se adăuga selecţia sexuală, adică alegerea preferenţială a cutărei partenere sau a cutărui partener dotată sau dotat cu o anume particularitate fizică – fără să știm dacă intrau la socoteală și criterii non-materiale –, o înclinaţie spre prostie, de pildă.

Și nici cu Sapiens lucrurile nu s-au aranjat...

Homo erectus al nostru s-a transformat așadar puţin câte puţin, în diverse regiuni din Africa și începând de acum 300 000 de ani, în Homo sapiens. Și, din nou, cei mai iresponsabili (cei mai proști?) dintre ei au început, acum circa 160 000 de ani, să se aventureze în afara Africii, spre ţinuturi din ce în ce mai puţin primitoare, din ce în ce mai reci, pentru a ajunge nici mai mult, nici mai puţin decât în Americi, trecând, acum vreo 25 000 de ani, prin strâmtoarea Behring, pe atunci îngheţată. Și toate astea pentru a coborî din nou spre sud, pe care ar fi fost infinit mai simplu să nu-l fi părăsit niciodată! În vreme ce se deplasau, distrugeau cam peste tot o parte din fauna locală, dar și speciile umane care îi precedaseră, și care le erau, totuși, veri îndepărtaţi. Este începutul celei de a șasea mari exterminări a speciilor, și care acum se accelerează, cu consecinţe ce ar putea fi catastrofale.

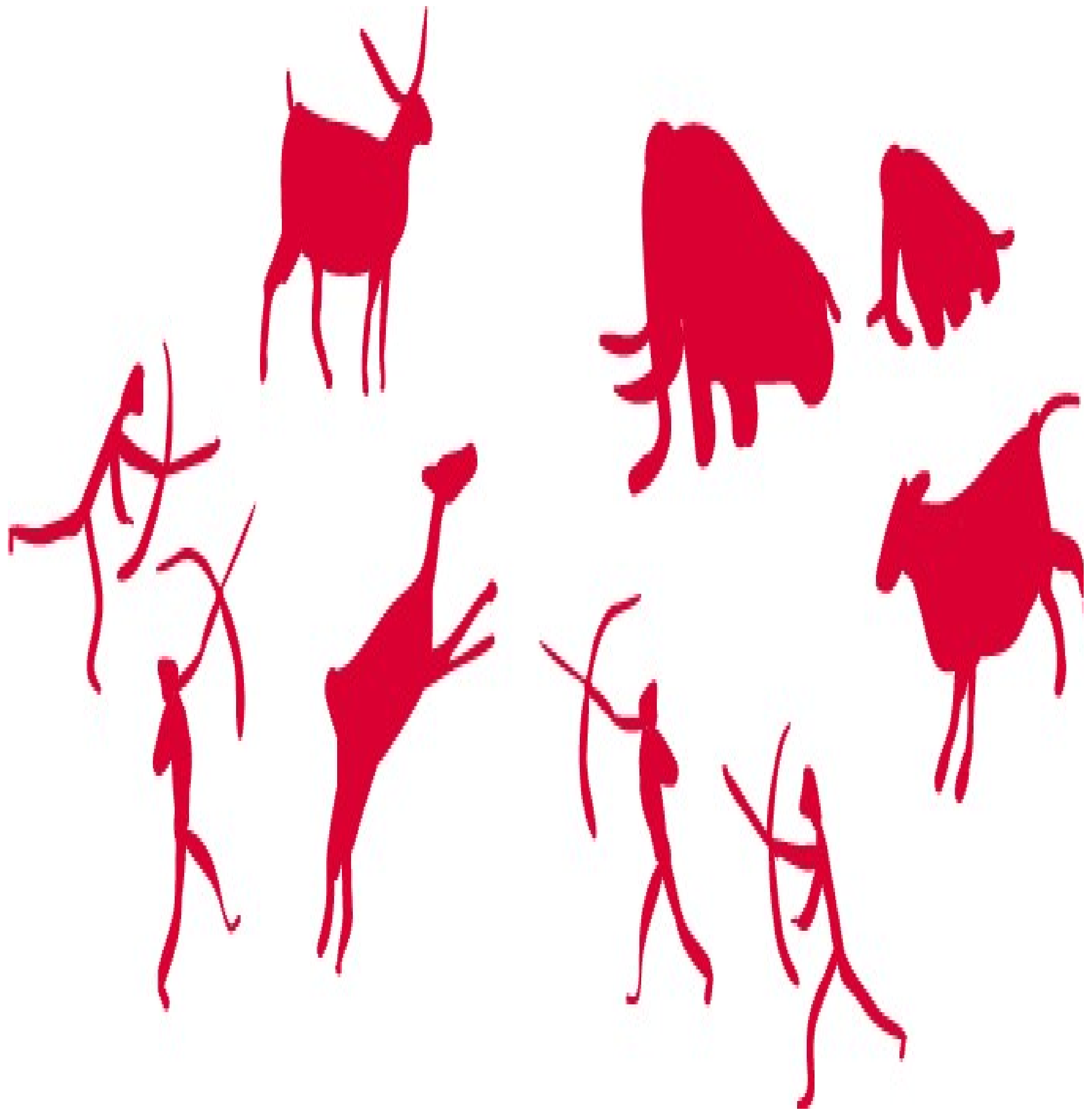
Cu 12 000 de ani în urmă nu mai erau decât un milion sau două de făpturi umane pe Pământ, răspândite pe toate continentele, inclusiv în America de Sud și în Australia. Mai rămânea de ocupat o mare parte din insulele Oceaniei, ceea ce se va întâmpla curând. Nu se împiedicau unul de altul, întrucât era un om la 75 km² de uscat – adică 0,01 locuitori pe kilometru pătrat, faţă de 94 de locuitori pe kilometru pătrat în Franţa de azi, inclusiv Guyana, și 1 083 în Bangladesh. Trăiau în mici grupuri de vânători-culegători mai mult sau mai puţin nomazi, în funcţie de resursele sezoniere locale, și aveau mult timp liber. Vânătorii-culegători studiaţi de etnologi nu consacrau în medie mai mult de trei sau patru ore pe zi activităților de supravieţuire. Și, în general, nu era mare diferenţă de avuţie între ei, dacă e să judecăm după morminte.

Inconvenientul principal, pe teritoriul Franţei cel puţin, ca și în unele zone de pe alte continente, era frigul – gheţurile se întindeau pe atunci peste tot nordul Europei și până în Belgia. Ca urmare, au fost obligaţi, probabil din epoca neandertalienilor, să-și construiască adăposturi, iurte sau corturi de piele (tipi) – grotele, departe de a fi peste tot, nu erau decât locuri de ocupaţie temporară, ba chiar sanctuare când erau

decorate cu picturi. Au mai trebuit să născocească veșmintele, și chiar acul cu ureche pentru coaserea pieilor de animale, acum vreo douăzeci de mii de ani.

Reîntoarcerea la cunnus originar

Ce făceau, oare, în timpul liber, în cele douăzeci de ore întregi care le rămâneau de umplut, în afara orelor de somn? Creierul lor nu înceta să crească în complexitate, mereu din vina selecţiei naturale: de acum 40 000 de ani, capacităţile lor psihomotrice erau vizibil identice cu ale noastre, la fel și preocupările lor. Un creier devenit excesiv în raport cu nevoile stricte de supravieţuire, care făcea loc din ce în ce mai mult fantasmelor, visurilor, nebuniei – și finalmente prostiei. De când au început să producă reprezentări – sculptând, pictând sau gravând –, i-au preocupat două teme. Pe de o parte animalele, figurate cu zecile de mii: nu animalele pe care le mâncau (pe teritoriul francez consumau esenţialmente reni), ci mai degrabă cele pe care le respectau sau de care se temeau – normal, pentru vânători.

Al doilea subiect al preocupărilor și reprezentărilor lor era, pe de altă parte, femeile goale, cu forme extravagante. Cea mai veche sculptură de acest fel provine dintr-o grotă din Jura șvabă, Hohle Fels. Lucrată în fildeș de mamut, ea măsoară șase centimetri înălţime. Sânii sunt disproporţionaţi și sfidează forţa gravităţii, vulva la fel – aţi spus cunnus? În plus, nu avea cap, nu fiindcă s-ar fi spart, ci fiindcă era înlocuit cu un inel de atârnat: pentru ei, în mod vizibil, capul nu era partea cea mai importantă a trupului unei femei. Specialiștii în

preistorie numesc cu termenul nobil de „Venus“ sutele de statuete de femei goale din această perioadă zisă Paleolitic superior, cam între anii 40 000 și 12 000 în Europa.

Maternitate, fecunditate, fertilitate? Mai degrabă sexualitate, văzută din punctul de vedere masculin, pentru singura specie de primate ale cărei femele par să fie receptive tot timpul, spre deosebire de toate celelalte mamifere. Astfel, făpturile umane pot face dragoste oricând, dar cu toate tensiunile sociale permanente implicite. Orice femeie ar putea verifica acest lucru, fie și numai circulând cu mijloacele de transport în comun... Poveștile mitologice sau epice sunt pline de copulări, răpiri, violuri. Războaiele au drept scop și consecință în egală măsură violarea femeilor dușmanilor și uciderea inamicilor respectivi. Desigur, aici nu este vorba de prostie, ci de crimă și abjecție. Nu este totuși indiferent faptul că putem vorbi de o dominație masculină în epoci atât de îndepărtate.

O nouă prostie, care a atras alte trei

Acum douăsprezece mii de ani, planeta nu adăpostea decât un milion sau două de oameni. Cum s-a putut ajunge, într-un timp atât de scurt, la șapte și în curând zece miliarde actuale, dintre care un miliard este subnutrit și un alt miliard supraponderal, iar 1% din omenire stăpânește jumătate din bogăția mondială? Există un singur răspuns, sau mai degrabă o singură prostie, dacă nu Prostia: Neoliticul, adică inventarea agriculturii sedentare.

În fapt, noua garanție a unei alimentații mult mai sigure, asociată cu sedentarismul, a făcut ca, în decursul câtorva generații, să explodeze demografia umană. În vreme ce vânătorii-culegători nu au în medie decât un copil la trei sau patru ani, cultivatoarele societăților tradiționale au câte unul în fiecare an, chiar dacă o bună parte dintre ei mor la vârstă mică. Acest boom demografic va mătura progresiv societățile de vânători-culegători care vor fi alungate, sau asimilate, ori chiar masacrate – așa cum se poate vedea și astăzi prin pădurile braziliene. În zone mai izolate, acest mod de viață va dura ceva mai

multă vreme, cel puţin în zonele mai puţin agreate de agricultori. Astfel, în arhipelagul japonez, civilizaţia numită Jōmon, stabilită într-un biotop relativ bogat în resurse marine şi în produse ale pădurii, nu va ceda locul agriculturii decât abia în ultimele secole înaintea erei noastre.

Explozia demografică va provoca la rândul ei trei prostii suplimentare: munca, războiul, căpeteniile. Munca, fiindcă oamenii trec astfel de la cele trei sau patru ore pe care le foloseau vânătorii-culegători ca să vâneze, să pescuiască şi să culeagă, la ziua continuă a agricultorilor, dar şi a muncitorilor industriali şi, acum, a funcţionarilor din sectorul zis terţiar, aşa cum am devenit aproape cu toţii. În acest sens, etnologul Marshall Sahlins remarcase încă din anii 1960 că, dacă definim abundenţa ca pe un raport cost/profit între energia depusă şi rezultat, singurele societăţi cu abundenţă au fost cele ale vânătorilor-culegători.

„Ce prostie şi războiul ăsta“, îi spunea Prévert Barbarei în 1946, printre ruinele Brestului devastat de bombardamente. Violenţă între masculii umani a existat cu siguranţă din toate timpurile – ei sunt, de fapt, destul de proşti. Odată cu sedentarismul şi o demografie galopantă, aşezări permanente au înlocuit deplasările nomade ale vânătorilor-culegători. Pe parcursul Neoliticului, satele, până atunci deschise, se caţără pe înălţimi şi se încing cu fortificaţii, palisade, şanţuri, valuri de piatră şi de pământ. Rănile se multiplică pe schelete. Sunt inventate arme anume pentru război: pumnale, spade, scuturi, coifuri, cnemide... şi asta nu se va mai opri niciodată.

Prostia este, oare, reversibilă?

Căpeteniile, această a treia prostie. Arheologia constată că în incinta cimitirelor neolitice, relativ egalitare, încep la capătul a două sau trei milenii, în paralel cu războiul, să apară în Europa (dar şi în alte zone) morminte de indivizi cu mult mai bogaţi, cu ornamente de aur, cu securi de jadeită, cu sceptre şi obiecte rare venite din alte părţi.

Statuetele de nuduri feminine, a căror tradiţie s-a continuat în Neolitic, lasă acum locul unor statui de războinici înarmaţi. Şi această situaţie va

continua fără întrerupere: curând, aceste societăţi zise „cu conducere“ vor deveni primele state, sunt 5 000 de ani de atunci, cu diriguitorii lor, cu poliţia lor, cu armata lor, cu clerul și cu birocraţii lor. Monocultura cerealelor, ușor de impozitat și preluat, așa cum a demonstrat-o recent etnologul James Scott, va fi principalul mijloc de control asupra populaţiei.

Această prostie pare să fie cu dublu sens: dacă se poate înţelege dorinţa de putere a unor indivizi, este, în schimb, greu de admis că ceilalţi, marea majoritate, îi lasă să o exercite. Această întrebare esenţială a fost pusă acum 500 ani de Etienne de La Boétie în tratatul său La Servitude volontaire (Servitutea voluntară). El propunea aici trei răspunsuri posibile: obișnuinţa, care face să nu-ţi poţi închipui că ar fi posibilă o altă lume („there is no alternative“, ca să reluăm un citat foarte cunoscut); reţeaua piramidală a celor fidelizaţi care profită de sistem; și, în fine, religia, care predică supunerea și resemnarea în numele unei lumi mai bune după moarte. Într-adevăr, suveranii se pretind întotdeauna în legătură directă cu supranaturalul, se „încoronează“ prin ceremonii, când nu jură pe Biblie sau pe Coran.

Această prostie pare să fie cu dublu sens: dacă se poate înţelege dorinţa de putere a unor indivizi, este, în schimb, greu de admis că ceilalţi, marea majoritate, îi lasă să o exercite. Această întrebare esenţială a fost pusă acum 500 ani de Etienne de La Boétie în tratatul său La Servitude volontaire (Servitutea voluntară). El propunea aici trei răspunsuri posibile: obișnuinţa, care face să nu-ţi poţi închipui că ar fi posibilă o altă lume („there is no alternative“, ca să reluăm un citat foarte cunoscut); reţeaua piramidală a celor fidelizaţi care profită de sistem; și, în fine, religia, care predică supunerea și resemnarea în numele unei lumi mai bune după moarte. Într-adevăr, suveranii se pretind întotdeauna în legătură directă cu supranaturalul, se „încoronează“ prin ceremonii, când nu jură pe Biblie sau pe Coran.

Dar dacă La Boétie încearcă să explice de ce suntem atât de proști încât să ne supunem, el nu dezvoltă defel ipoteza că rezistenţa ar fi posibilă. Etnologul francez Pierre Clastres a arătat că în multe societăţi tradiţionale există mecanisme care să împiedice accesul la o putere excesivă: deriziunea, silirea la o redistribuire a bogăţiilor, repunerea

constantă în joc a prestigiului marelui războinic, a înhumării marelui om cu bogățiile sale etc. În perioadele documentate prin scrieri, o seamă de revolte și de revoluţii au răsturnat cu regularitate puteri socotite a fi excesive. Au fost uneori experimentate tentative de organizări mai democratice, nu numai politice, ci și sociale. Unele societăţi precum inuiţii sau nativii americani ai Marilor Câmpii alternau, în funcţie de anotimpuri, momente de ordine coercitivă (mai ales pentru organizarea vânătorii) cu momente contrare, de „anarhie“ cotidiană, în restul anului.

Astfel, printr-un lung șir de prostii preistorice de fiecare dată evitabile, umanitatea a ajuns aici. Cu siguranţă, orice se va întâmpla cu această umanitate și cu mediul ei înconjurător, planeta Pământ se va roti în continuare – cel puţin până la extincţia Soarelui, prevăzută peste cinci miliarde de ani. Dar toate acestea erau într-adevăr inevitabile?

Bibliografie

P. Clastres, La société contre l'État – Recherches d'anthropologie politique, Edition de Minuit, 1974

J.-P. Demoule, Les dix millénaires oubliés qui font l'histoire – quand on inventa l'agriculture, la guerre, les chefs, Fayard, 2017

J.-P. Demoule, D. Garcia și A. Schnapp (dir.), Une histoire des civilisations – Comment l'archéologie boulverse nos connaissance, La Decouverte, 2018

M. Sahlins, Âge de pierre, âge d'abondance – l'économie des sociétés primitives, Gallimard, 1976

J. Scott, Homo Domesticus – Une histoire profonde des premières États, La Decouverte, 2019

Prostia îi este proprie omului?

Jacques Vauclair

Fondator al Centrului de Cercetări în Domeniul Psihologiei Cunoașterii, al Limbajului și al Emoţiei de la Universitatea Aix-Marseille, membru onorific al Institutului Universitar al Franţei

În acest capitol va fi vorba despre primate, așadar despre „dobitoace“. După dicționarul Littré, un dobitoc ar fi un animal plasat sub genul uman. Dobitocul ar fi lipsit de raţiune, căci, conform lui Descartes, e o mașină... după această definiţie, primatul uman, altfel spus Omul, ar fi comparativ mai inteligent, și deci mai puţin dobitoc. Nu este cazul să vorbim aici despre inteligenţa primatelor pentru a evidenţia statutul lor cognitiv – acest lucru s-a făcut cu prisosinţă: nimeni nu mai contestă astăzi faptul că animalele sunt dotate, asemenea omului, cu sisteme

sofisticate de prelucrare a informaţiei, graţie unor procese cognitive și emoţionale complexe.

O chestiune de perspectivă asupra erorilor

Da, primatele sunt „inteligente“! Fiind animale sociale, au dezvoltat oare relaţii care ne-ar lăsa să credem că ar putea atribui altuia o doză de prostie? Iată trei exemple în acest sens:

– Șterpelirea hranei este foarte frecventă la maimuţe. Ea ţine în mod sistematic de categoria comportamentelor calificate drept „inteligente“. Într-adevăr, un individ dominat (deci, pentru Om, un fel de prost) dă dovadă de șiretenie furând hrana unui dominant când se întoarce cu spatele. Acesta din urmă, care n-a văzut șterpeleala, este oare retrogradat de ceilalţi la statutul de prost? Cu siguranţă nu, trebuie mai mult pentru a fi destituit.

– Dacă există un eventual ţap ispășitor în cadrul unui grup, trece el din această cauză drept un prost în ochii celorlalţi? Nu, fiindcă adesea este vorba despre un dominat care se vede constrâns să se supună legilor severe ale ierarhiei sociale, care sunt utile pentru supravieţuirea grupului și nu pentru „plăcerea“ de a-l umili pe celălalt... ca la oameni.

– În sfârșit, ne-am putea gândi că niște maimuţe ar fi capabile să se alieze pentru a face o farsă unui congener, luându-l, într-un fel, de prost. Acest lucru este improbabil, fiindcă este vorba aici despre un comportament propriu omului, bazat pe învestirea cuiva cu intenţii și convingeri... cu care maimuţele nu au ce face pentru necesităţile lor zilnice (doar dacă le dresăm pentru a face așa-zise „giumbușlucuri“ într-o arenă de circ).

Pentru moment, nici un exemplu, fie el și anecdotic, nu ne îngăduie să credem că unele maimuţe le iau pe altele drept „proaste“. Fiindcă a-l lua pe un altul drept „prost“ ține de o conduită intențională, care implică un raționament care contravine, la om, unei exigențe morale de bază; or, o

atare judecată de valoare se dovedește incompatibilă cu capacitățile și necesitățile biologice ale verilor noștri.

Trebuie să constatăm că, dacă primatele umane profită de comportamentele eronate sau deviante ale altora pentru a-i considera proști, imbecili sau nu mai știu cum, primatele non-umane nu-și folosesc slabele lor capacități intenționale (dacă le comparăm cu cele atribuite oamenilor) pentru a se insulta. În viața noastră socială, nimeni nu e prost de unul singur, întrucât sentința este pronunțată prin prisma evaluării și raționamentelor celorlalți. Ceea ce le face pe maimuțe mai proaste decât oamenii este faptul că, date fiind experiențele noastre în neuroștiințe și în științe cognitive, chiar dacă nu putem șterge erori, confuzii, proaste comportamente, le putem identifica. Este partea noastră de anti-prostie... Deși se pot întâlni și în știință prostii uriașe, care merg de la eroare la falsificare.

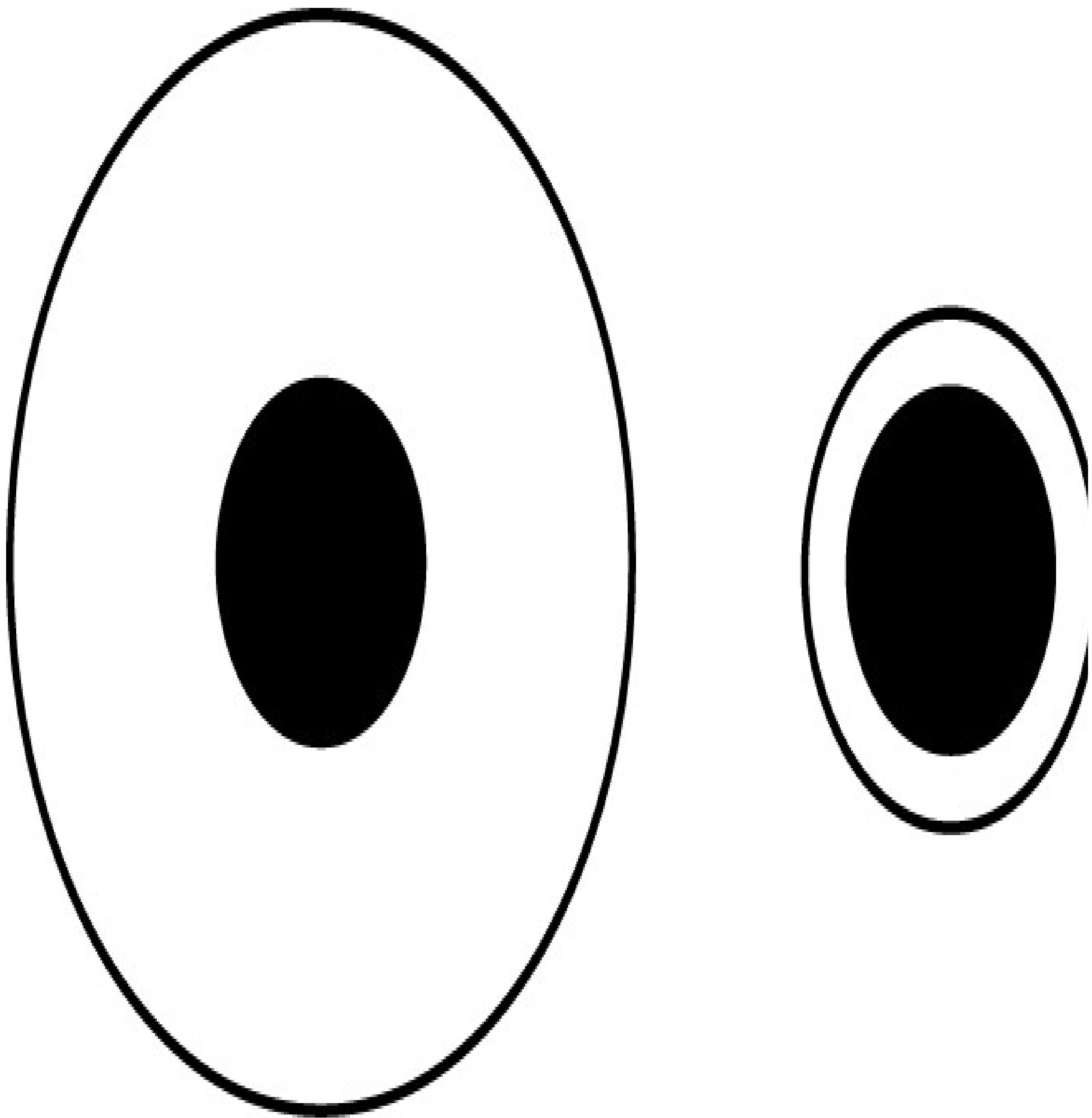
Dat fiind că nu-și iau unele congenere drept proaste, ne putem întreba dacă maimuțele au în comun cu oamenii deviațiile de tratament al informației, altfel spus erori, abateri și alte „prostii“. Maimuțele, în calitate de veri apropiați, nu cad, oare, în aceleași capcane, cum ar fi iluziile perceptive? Luarea deciziilor în cazul unei judecăți nu suferă, oare, de aceleași tipuri de confuzii? Cele câteva exemple experimentale care urmează vor da mărturie, într-un anume fel, de prostia primatelor. Ele vor îngădui să se spună nu „șiret ca o maimuță“, ci „prost ca un om“.

Maimuțele se leagănă cu iluzii

Dar dacă prostia era o chestiune de iluzie? După definiția clasică, iluziile optice se consideră a fi percepții care nu corespund realității așa cum e ea cuantificată obiectiv cu instrumente de măsură. O iluzie optică este, așadar, o configurare care înșală sistemul vizual uman, ducând la o percepție deformată a realității.

Conform iluziei lui Delboeuf (vezi figura de mai jos), un disc negru pare mai mic când este înconjurat de un cerc mai mare și invers. Chiar și

specialiștii în percepție vizuală comit această eroare.

Ce se întâmplă în cazul primatelor non-umane? Macacii și maimuțele capucin, puse să selecționeze pe calculator, din două discuri prezentate, pe cel mai mare, se „iluzionează“ într-un mod comparabil.[1] Dacă li se oferă două porții diferite de hrană pe două farfurii de aceeași mărime, cimpanzeii preferă porția mai mare, fără excepție. Dar dacă farfuriile

sunt diferite ca dimensiuni, iar porțiile la fel de mari, echivalența porțiilor nu este bine percepută: cimpanzeii preferă în acest caz aceeași porție într-o farfurie mai mică decât într-una mai mare, care le pare mai puțin plină.[2] Ei aleg chiar o cantitate mai mică într-o farfurioară, decât una mai mare într-o farfurie mare... Testați într-o manieră comparabilă, oamenii se dovedesc la fel de proști în alegerea lor. E interesant pentru proprietarii de restaurante să știe aceste rezultate înainte de a hotărî mărimea farfuriilor lor!

Să mergem mai departe cu o a doua iluzie, cea a coridorului (imaginea de sus). Deși sunt de aceeași mărime, persoana aflată în partea inferioară a imaginii pare mai mică decît cea aflată în partea superioară.

Puși să mânuiască un joystick când imaginile celor două persoane par de mărimi diferite și să se abțină în caz contrar, babuinii „se lasă legănați de aceeași iluzie“ în ce privește coridorul[3], asemenea cimpanzeilor[4] și asemenea oamenilor.

În fine, cu iluzia solitarului (figura de pe pagina următoare), punctele albe par, în mod eronat, mai multe când sunt grupate în centru și viceversa.

În fapt, cele două configurații comportă un număr identic de puncte albe și negre, adică 16. Niște maimuțe capucin, puse să o aleagă pe aceea care conține mai multe puncte albe au căzut, ca și noi, pradă acestei iluzii.[5]

Chestiunea filosofică ar fi să aflăm de ce primatele umane și non-umane manifestă, în anumite contexte, unele prelucrări ale informației evident eronate. Este, oare, un răspuns adaptativ, și dacă da: la ce?

Nesocotirea hazardului, sau efectul de „a fi în mână“

Se spune despre un sportiv, un jucător de baschet, de pildă, că este „în mână“ când reușește o serie de coșuri, altfel spus când se arată în mod special performant, într-un fel cumulativ. Și totuși, a reuși un coș, sau cinci, sau șase la rând nu sporește absolut deloc probabilitatea de a reuși seria de coșuri următoare.[6] Acest efect de „a fi în mână“, altfel spus de reușită aproape sigură, se bazează pe o interpretare pozitivă exagerată. Această negare a hazardului s-a constatat și în alte domenii, cum ar fi cel al pariurilor (aruncarea zarurilor) sau cel financiar. Maimuțele împărtășesc această tendință de a căuta rezultate previzibile în evenimente independente totuși în plan statistic. De exemplu, pentru a obține o recompensă alimentară, macacii știu să recunoască ordinea prezentării unor fotografii dacă apar în mod regulat la stânga sau la dreapta unui calculator. Dacă ele apar mai apoi la întâmplare, maimuțele se uită spre ecran ca și cum ar aștepta să se reproducă „seriile“ învățate. Așadar, li s-ar putea atribui păcăleala „de a fi în mână“.[7]

Când cimpanzeii își amestecă pensulele

Printre numeroasele erori cognitive descrise la Om, efectul Stroop desemnează interferența dintre o sarcină cognitivă principală și o sarcină secundară automată. În experiența lui Stroop, numele culorilor sunt scrise cu culori diferite: de exemplu, cuvântul „albastru“ este scris cu roșu; subiectul trebuie să spună culoarea cernelii; o interferență, deci o eroare, se produce când el spune „albastru“ în loc de „roșu“. Erorile sunt mult mai numeroase și timpul de reacție folosit pentru a numi culoarea mult mai îndelungat într-o situație de incongruență („albastru“ scris cu roșu) decât într-una de congruență („roșu“ scris cu roșu). Această eroare atențională este deopotrivă studiată în cazul în care niște cuvinte emoționale („moarte“ sau „bucurie“) și niște cuvinte neutre „ceașcă“ sunt scrise cu trei culori: de pildă, cuvintele negative sunt notate cu verde, cuvintele pozitive cu albastru și cuvintele neutre cu roșu. Omului îi trebuie mai mult timp să spună numele culorii când cuvintele sunt negative („mort“ scris cu verde), comparativ cu timpul

necesar pentru a numi culoarea când cuvintele sunt neutre. Avem de a face cu un efect emoțional Stroop.

Există o versiune pentru cimpanzei.[8] Două careuri colorate apar pe un ecran tactil. Cimpanzeii sunt răsplătiți dacă ating cu mâna careul albastru, nu careul galben (protocol „Go/No-Go“). Cimpanzeii sunt mai lenți și mai puțin preciși în a atinge careurile albastre a căror formă interioară este galbenă decât pe cele cu interiorul albastru. Aici este vorba de un efect Stroop clasic. Într-o a doua experiență, fotografii în culori a veterinarului, a îngrijitorului și a unui străin sunt prezentate în rame colorate. Cimpanzeii au nevoie de mai mult timp ca să atingă ținta din rama albastră când e inserată aici fotografia veterinarului, decât atunci când e vorba de imaginea străinului sau a gardianului. Acest efect este foarte puternic la animalele anesteziate recent de veterinar! Aceste rezultate sunt pasionante. Totuși, sunt necesare mii de încercări pentru a antrena cimpanzeii ale căror comportamente interindividuale se dovedesc, în plus, contrastante.

Exploatarea distorsiunilor pentru bunăstarea animalului

Multe comportamente umane, cum sunt erorile de raționament sau distorsiunile cognitive, au fost catalogate în volumul Psihologia prostiei ca deficiențe[9]: starea afectivă modifică prelucrarea informațiilor și, prin urmare, a judecății. De exemplu, unele persoane diagnosticate ca depresive au o evaluare pesimistă cu privire la o situație ambiguă, considerând-o negativă, în vreme ce alte persoane, cu o stare emoțională optimistă, identifică aceeași situație ca pozitivă. Oare primatele non-umane manifestă, și ele, asemenea deviații de judecată în funcție de starea lor emoțională? Studiul distorsiunilor cognitive la animal este foarte recent și a debutat la începutul anilor 2000, în principal pentru a spori starea de bine a animalului. S-a observat că distorsiunile de judecată la animale permit identificarea reacțiilor pozitive sau negative de adaptare la mediu.

Impactul diverselor proceduri de creștere a animalelor, menite să inducă o stare afectivă generală pozitivă sau negativă, a fost testat pe macaci. Li se prezintă la început, pe un ecran, două linii de lungime net diferită. Pentru a primi o recompensă alimentară, ei trebuie să atingă o linie, abținându-se să o atingă pe cealaltă. Când se prezintă linii cu o lungime aproape identică, subiecții trăitori într-un mediu sărac în stimuli se înșală mai mult. La fel ca oamenii anxioși și deprimați, maimuțele stresate manifestă distorsiuni de judecată, adică erori de prelucrare a informației.[10]

Astfel de situații experimentale sunt constrângătoare pentru animale și se dovedesc străine de comportamentele mai familiare lor, cum ar fi recunoașterea expresiilor faciale ale congenerilor. Un experiment a testat anume distorsiunea atenției la macaci rhesus: el constă, pentru un individ, în a-și îndrepta atenția către ceea ce îl preocupă la un moment dat. Această atenție durează, de la caz la caz, mai mult sau mai puțin timp. Cercetătorii au arătat perechi de imagini reprezentând fețe ale congenerilor masculi adulți. În cadrul fiecărei perechi, o imagine prezintă o expresie agresivă și cealaltă o expresie neutră. Direcția privirii către aceste imagini este înregistrată. Fiecare maimuță este testată de două ori: după un moment stresant (bilanț de sănătate veterinar), apoi după un moment pozitiv (bucuria aducerii, în preajma ei, a unor jucării etc.). După experiența stresantă, ele evită manifest fețele agresive. În schimb, după perioada de bucurie, atenția lor este mai insistentă spre chiar aceste fețe agresive. Starea emoțională a maimuței reglează astfel nivelul ei de atenție socială față de reacțiile congenerilor săi.[11] Astfel de observații invită la o atenție sporită față de contextele vieții maimuțelor.

Iluziile și greșelile apar ca distorsiuni, erori perceptive și de judecată, în prelucrarea perceptivă și cognitivă a informațiilor particulare. Problema este să aflăm dacă asemenea răspunsuri constituie, în fapt, un ajutor și un racursi pentru a economisi resurse cognitive și a lua, în context, decizii rapide și eficiente. O eroare cu un scop bun? Sunt necesare cercetări mai ample înainte de a putea ști dacă primatele suferă de același sindrom al prostiei ca verii lor umani.

A.E. Parrish, S.F. Brosnan și M.J. Beran, „Do you see what I see? A comparative investigation of the Delboeuf illusion in humans (Homo sapiens), rhesus monkeys (Macaca mullatta), and capuchin monkeys (Cebus apella)“, Journal of Experimental Psychology: Animal Learning and Cognition, 41, 395–405, 2015. Ilustrație din articol

A.E. Parrish & M.J. Beran, „When less is more: Like humans, chimpanzees (Pan troglodytes) misperceive food amounts based on plate size“, Animal Cognition, 17, 427/434, 2014

I. Barber & J.Fagot, „Perception of the corridor illusion by baboons (Papio papio)“, Bechavioural Brain Research, 132(1), 111–115, 2002. Ilustrație din articol

T. Imura, M. Tomonaga & A. Yagi, „The effect of linear perspective on relative size discrimination in chimpanzees (Pan troglodytes) and humans (Homo sapiens)“, Behavioural Processes, 77(3), 306/312, 2008

A.E. Parrish, C. Agrillo, B.M. Perdue și M.J. Beran, „The elusive illusion: Do children (Homo sapiens) and capuchin monkeys (Cebus apella) see the Solitaire illusion?“, Journal of Experimental Child Psychology, 142, 83–95, 2016. Ilustrație din articol

T. Gilovich, R. Vallone și A. Tversky, „The hot hand in basket-ball: On the misperception of random sequences“, Cognitive Psychology, 17, 295–314, 1985

T.C. Blanchard, A. Wilke și B.Y. Hayden, „Hot-hand bias in rhesus monkeys“, Journal of Experimental Psychology: Animal Learning and Cognition, 40(3), 280–286, 2014

M. Allritz, J. Call și P. Borkenau, „How cimpanzees (Pan troglodytes) perform in a modified emotional stroop task“, Animal Cognition, 15, 1–15, 2015

E. Drozda-Senkowska, „Connerie et biais cognitifs“, în J.-F. Marmion, Psychologie de la connerie (pp. 83–96), Éditions Sciences Humaines

E.J. Bethell, A. Holmes, A. MacLarnon și S. Semple, „Cognitive biais in a non-human primate: Husbandry procedures influence cognitive indicators of psychological well-being in captive rhesus macaques“, Animal Welfare, 21, 185–195, 201

E.J. Bethell, A. Holmes, A. MacLarnon și S. Semple, „Evidence that emotion mediates social attention in rhesus macaque“, PloS One, 7(8): e44387, 2012

Selecția naturală a proștilor

Întâlnire cu Steven Pinker

Lingvist și profesor de psihologie la Universitatea Harvard

□ Cum se poate explica, dintr-un punct de vedere evoluționist, o asemenea proliferare a prostiei în istoria umanității?

Mă gândesc în primul rând că gustul dezinteresat pentru adevărul nud, independent de consecințele sale asupra altuia sau asupra noastră înșine, este neîndoielnic un dar al Epocii Luminilor. Dacă propovăduim raționalitatea, asta înseamnă acceptarea faptului că alții ar putea folosi rațiunea împotriva noastră și că ceea ce avantajează cel mai mult comunitatea ne-ar putea dezavantaja personal. Or, majoritatea oamenilor, într-un context de competiție socială, se interesează cu prioritate de statutul lor, de puterea lor, de recunoașterea lor: dacă faptele repun în cauză pretențiile lor la cunoaștere, la înțelepciune, la competență, la virtute, atunci merită să negăm faptele, să negăm logica în favoarea lor sau a grupului căruia îi aparțin. Pe de altă parte, cunoașterea se obține cu mare efort. Știința, jurnalismul, universitatea, enciclopediile, procesele de verificare a faptelor sunt invenții foarte recente în istoria evoluției și chiar a culturii umane. Intuiția noastră, bunul nostru simț nu au a se asigura de adevărul faptelor grație unor surse autorizate, fiindcă pur și simplu nu a existat o atare obișnuință de-a lungul istoriei globale a speciei noastre. Chiar și astăzi, nimeni nu are monopolul adevărului: noi știm că oamenii de știință se pot înșela, și, asemenea lor, jurnaliștii și experții de toate felurile. Așa încât nu e de mirare că nu acordăm întotdeauna creditul nostru unor surse, nici chiar celor pe care avem toate motivele să le credem fiabile. Nu-i nimic intuitiv aici, nimic natural.

Proștii reprezintă, oare, un avantaj evolutiv pentru un grup social?

Evoluția nu se derulează în beneficiul unui grup, ci în beneficiul genelor. Întrebarea potrivită nu este, așadar, dacă este bine pentru un grup, ci dacă este bine pentru un prost să fie prost! Iar răspunsul, în mod clar, ar fi: „E foarte posibil...“ Până la un punct, în tot cazul, fiindcă există în aceeași măsură avantaje și inconveniente când cineva e prost. Este un avantaj faptul că se simte sigur pe el, că dorește puterea, că revendică resursele altuia. Proștii sunt deseori populari, își găsesc cu ușurință parteneri sexuali... Inconvenientul este că ei rănesc multe alte

persoane care își pot uni eforturile pentru a-i destitui sau pentru a-i discredita. Nu s-a dovedit încă, dar este posibil ca unii proști să se înmulțească în mod natural... doar până la un anumit punct. Dacă încearcă să alieneze un număr prea mare de oameni, aceștia sfârșesc prin a se revolta. Și dacă există cu adevărat prea mulți proști, ei se vor distruge reciproc și vor pierde avantajele pe care le pot scoate din cooperare și relații sociale armonioase. Este aici o dinamică: societatea tolerează un anumit număr, fiindcă proștii înșiși scot un profit din asta, dar există limite!

□ Cum se explică faptul că unii oameni pot vota pentru un prost?

Să ne amintim de citatul atribuit lui Franklin Roosevelt referitor la Anastasio Somoza García, dictator în Nicaragua: „Este, poate, un nemernic, dar e nemernicul nostru!“ Oamenii care votează pentru un prost votează pentru prostul lor. Care poate fi întru totul charismatic și poate da o impresie de siguranță, de dominare. Dacă este aliatul nostru, îi poate combate pe inamicii noștri și ne poate reprezenta interesele.

□ Ar putea fi, prin urmare, un mare avantaj să te vezi condus de un prost?

Cu siguranță. În orice caz pentru prostul însuși! Dar nu neapărat pentru o țară în întregul ei. În realitate, rareori...

□ Prostia este întru totul identică la bărbați și la femei?

Există diferențe. Nu sunt un expert, dar poate că aceleași gene se manifestă diferit la bărbați și la femei. Bărbații sunt mai frecvent psihopați și narcisiști, în timp ce femeile prezintă într-o măsură mai mare tulburări de personalitate cu tendință borderline, sau histrionică precum vedetele. Acestea fiind spuse, prostia cea mai nocivă privește ambele sexe. În engleză, se întâmplă rar ca o femeie să fie numită jerk (găoază), nu știu de ce. Pentru ele, cuvântul cel mai des folosit este jerk (cățea). Dar este un domeniu sensibil, politic vorbind, fiindcă poate părea misogin.

□ Conform punctelor de vedere pe care le dezvoltați în ultimele cărți, niciodată nu am fost atât de educați, nici atât de inteligenți ca acum. Și totuși, proștii de cea mai joasă speță nu au fost niciodată atât de vizibili, grație internetului. Epoca noastră nu este, oare, cea mai prielnică pentru extinderea prostiei?

Au existat întotdeauna prostie și proști, lideri fasciști, dictatori, regi incompetenți, dar, indiscutabil, proștii sunt acum la vedere. Dacă nu am fost niciodată atât de inteligenți și atât de raționali, există astăzi, în schimb, mult mai multe mijloace la îndemâna ignoranților pentru a se aduna. Două fenomene intră în joc: mai întâi ascensiunea psihopaților narcisiști, apoi dezinformarea și trash. Uneori, cele două tendințe merg în același sens!

Are umanitatea monopolul prostiei? Există proști și la animale?

O, da, probabil că, după standardele noastre, cea mai mare parte a animalelor sunt proaste! Ele nu manifestă aceeași generozitate ca noi, aceeași grijă pentru binele comun. Masculii se află în competiție pentru seducerea femelelor, care uneori merge până la a-și masacra odraslele respective, așa cum se întâmplă la cimpanzei, rudele noastre apropiate. Mulți specialiști sunt susceptibili cu privire la această chestiune fiindcă ar dori să amelioreze percepția noastră asupra animalelor, în special asupra celor exploatate sau pe cale de dispariție. Ca urmare, este dificil să obținem un răspuns categoric, dar, conform standardelor noastre, da, încă o dată, multe animale sunt și ele niște proaste ordinare.

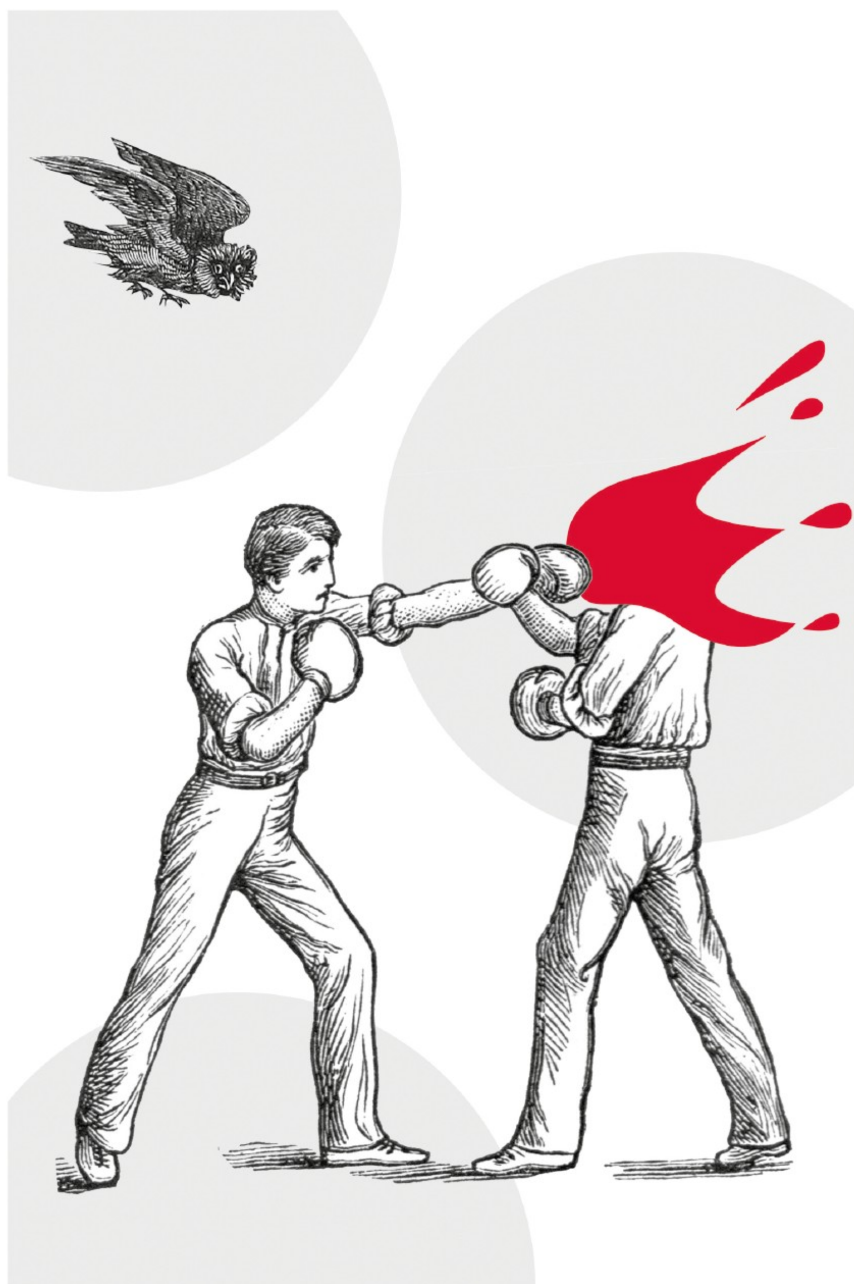
Consemnat de

Jean-François Marmion

Suntem violenţi dintotdeauna?

Marylène Patou-Mathis

Specialistă în preistorie, directoare de cercetare la CNRS, atașată la Departamentul Omul și Mediul al Muzeului Național de Istorie Naturală

Suntem violenți[12] prin „natură“! Oamenii sunt, oare, în conflict perpetuu de la începutul timpurilor? Așa să fie? O presupunere care s-ar cere cel puțin nuanțată.

Trebuie să constatăm că războiul ocupă un loc preponderent în societățile istorice și în istoriografie, fiindcă îl întâlnim încă din primele texte care povestesc faptele eroilor războinici și ale suveranilor

învingători. El a modelat istoria noastră pe toată durata ultimelor milenii, validând astfel conceptul „războiul tuturor împotriva tuturor“ dezvoltat în secolul al XVII-lea de filosoful englez Thomas Hobbes în Leviatanul său (1651).

Ar însemna așadar că războiul datează din zorii umanității?

La origine: canibalismul

Dacă războiul este inerent comunităților umane, strămoșii noștri nu erau, prin urmare, nici mai mult nici mai puțin violenți decât noi. Pentru a acredita această teză, numeroși cercetători s-au bazat pe studii privind populații tradiționale. Totuși, războaiele indigene descrise de etnologi nu pot fi considerate ca perpetuare a unor tradiții ancestrale, fiindcă numai datele arheologice ne îngăduiesc să dovedim existența unor conflicte în vremurile de demult și să le determinăm cauzele. Or dacă, în imaginarul popular, oamenii preistorici sunt și azi percepuți adesea ca niște făpturi violente, realitatea arheologică este cu totul alta.

Cele mai vechi urme de violență apar într-un context particular, cel al canibalismului.[13] Într-o serie de situri preistorice, urme de dezarticulări, de descărnare, de fractură și de calcinare au fost observate pe osemintele umane, oferind mărturii despre existența unor ospețe canibalice. Această practică a continuat în alte societăți de vânători-culegători nomazi din Paleolitic, la neandertalieni și la primii oameni moderni (Homo sapiens), precum și la agricultorii și păstorii din Neolitic. Dar aceste mărturii ale acțiunii unui om asupra corpului unui alt om suscită numeroase întrebări: sunt ele resturi de ospețe canibalice, mărturii ale unor rituri sacrificiale sau țin de practica unor rituri funerare speciale? Victimele devorate ale căror oase au fost găsite aparțin, oare, comunității – endocanibalism – sau îi sunt străine – exocanibalism? Au fost ucise înainte de a fi mâncate? Chiar și astăzi, toate aceste întrebări rămân de multe ori fără răspuns. Oricum ar sta lucrurile, chiar dacă existența lui a fost demonstrată grație multor

situri preistorice, canibalismul este relativ rar în perioada la care ne referim (peste 800 000 de ani).

Cât despre alte cazuri de violență atestate, în afara ritului canibalic, din câteva sute de oseminte umane din Paleolitic, vechi de peste 12 000 de ani, ceva mai puțin de o duzină poartă urme de vătămări rezultate după un act de violență: izbitură în cap cu un obiect contondent sau impact cu un obiect ascuțit din lemn sau din piatră. Poate că unele asemenea răni au dus la moartea subiectului, dar cele mai multe sunt cicatrizate, ceea ce dovedește că aceste persoane nu au fost lichidate. Ceea ce ar tinde să dovedească faptul că astfel de urme sunt mai degrabă rezultatele unui accident (în special vânătoarea) sau al unei încăierări interpersonale decât ale unui conflict serios.

Violențe colective în zorii Neoliticului

Conform datelor arheologice, în Paleolitic, conflictele intracomunitare erau de altminteri rare, iar conflictele intercomunitare aparent absente, cu atât mai mult cu cât demografia era destul de redusă[14] și grupurile umane erau risipite pe teritorii vaste, bogate în hrană. Ca urmare, probabilitatea unor confruntări era redusă. În plus, o bună înțelegere între aceste mici comunități era indispensabilă pentru supraviețuirea lor, în special pentru asigurarea reproducerii și, deci, a descendenței.

Violențele colective par să se ivească odată cu sedentarismul comunităților, care își are începutul la finele Paleoliticului (cam cu 13 000 de ani î.Hr. în Orientul Apropiat). Au fost descoperite mai multe schelete umane (de femei, bărbați și copii de toate vârstele) având o săgeată sau vârfuri de săgeți înfipte în trup, și altele prezentând răni datorate unor lovituri violente la cap sau unor izbituri cu proiectile. Mai mult, în arta rupestră din Levantul spaniol, unele picturi, datând între 10 000 și 6 500 î.Hr., reprezintă scene de înfruntări armate între grupuri de arcași alcătuite din mai mult de cincisprezece indivizi de o parte și de alta (scene absente în arta parietală paleolitică). Și totuși, cu excepția a două situri („117“ în Egipt la frontiera de nord a Sudanului,

și Nataruk în nord-estul Kenyei), au fost descoperite doar două schelete. Ceea ce poate sugera existența unor conflicte intracomunitare, dar și apariția sacrificiilor umane.

Urmele arheologice de acte de violență sporesc în chip moderat în Neolitic, perioadă marcată de numeroase schimbări de diferite naturi.[15] Cauzele sunt multiple, fiind dependente de culturi contemporane sau care s-au succedat pe durata acestei perioade. Corpul victimelor atestă un conflict între două comunități, o dramă paroxistică legată de o criză (demografică, de guvernare, epidemiologică) sau practicarea unor rituri cu sacrificii umane[16] și uneori canibalism, fie că ele sunt funerare[17], propițiatorii, expiatorii sau fondatoare.

Conform datelor arheologice, schimbarea tipului de economie (de la practica prădării la producție), care va antrena foarte curând o schimbare radicală a structurilor sociale, pare să fi jucat un rol major în dezvoltarea conflictelor.[18] Contrar exploatării resurselor sălbatice, producția de alimente, grație cultivării plantelor și domesticirii animalelor, permite opțiunea pentru un surplus de hrană, care, foarte curând probabil, a făcut să apară conceptul de „proprietate“ și, în consecință, a provocat nașterea inegalităților.

Foarte repede, produsele stocate au stârnit lăcomii și au provocat lupte interne, dar și – ca potențiale prăzi – conflicte între comunități.

Așa cum o dovedește, în cursul Neoliticului, apariția în Europa a figurilor de căpetenie și de războinic (vizibile în arta rupestră și în morminte), această schimbare de economie a antrenat totodată o ierarhizare în cadrul societăților devenite agro-pastorale, în sânul cărora au apărut elite și caste, printre care cea a războinicilor, cu corolarul ei, cea a sclavilor.[19]

Mai mult, apariția unei elite cu interese și rivalități proprii a provocat ințețirea luptelor interne pentru putere și a conflictelor intercomunitare. Ierarhizarea societăților se corelează cu diviziunea socială (stăpâni și sclavi), dar și cu cea sexuală, asociată cu o formă de violență îndreptată împotriva femeilor: apar patriarhatul și dominația masculină sistematică, marcată de deprecierea rolului femeilor și

valorizarea activităților masculine, în principal războinice, care se regăsesc în numeroase rituri de inițiere a băieților.

Urmele conflictelor devin mai frecvente începând abia din anii 5500 î.Hr. Ele se vor înmulți în timpul Epocii Bronzului, care începe pe la 3000 î.Hr. Pe parcursul acestei perioade, marcată de apariția unor adevărate arme de luptă din metal și a unor odoare (casete pentru obiecte metalice, cum ar fi securi, considerate bunuri de lux), se va instituționaliza războiul. Astfel, violența și războiul par să fi progresat în același timp cu extinderea și dezvoltarea „civilizației".

O violență înnăscută?

Conceptul de „violență primordială" (originară), despre care afirmăm îndeobște, pe urma datelor arheologice, că ține de mit, trebuie așadar abandonat. Cum stau lucrurile, în acest caz, cu ipoteza conform căreia violența ar fi intrinsecă ființei umane, filogenică și ontologică? Pentru unii antropologi, acest soi de cruzime naturală (a se înțelege animalică) ar fi înscrisă în genele noastre.

Faptele relatate de exploratorii Americilor și apoi de primii etnologi, care prezintă populații aflate într-un conflict permanent, precum și ororile perpetuate în numeroasele războaie care străbat istoria umanității i-au îndemnat pe unii cercetători să susțină că violența este înscrisă în genele noastre. Și că, așa cum a scris Hobbes în Leviatanul, inspirându-se din Plaut, autorul latin de comedii: „Omul este lup pentru oameni" („Homo homini lupus"). Cu aproape două secole mai târziu, naturalistul și biologul britanic Charles Darwin, părintele teoriei evoluționiste, crede și el că pornirile rele ale Omului au o origine instinctuală (instinctivă): „Descendența noastră este originea pornirilor noastre rele! Diavolul, sub aparența unui babuin, este bunicul nostru"[20].

Bazată pe observarea comportamentelor cimpanzeilor, o teorie susține că descindem din „maimuțe ucigașe“, ipoteză propusă în 1925 de antropologul australian Raymond A. Dart, și că Homo sapiens era un animal brutal care s-ar fi răspândit în afara Africii prin Eurasia, eliminând celelalte mari maimuțe bipede. Foarte curând criticată, această ipoteză este astăzi abandonată, în lipsa dovezilor arheologice. Dacă violența sau mai degrabă agresivitatea există la cimpanzeii

masculi (societate patriarhală); la bonobo, în schimb (societate matriarhală), o specie la fel de apropiată genetic de a noastră, agresivitatea este deseori deturnată și canalizată înspre activitatea sexuală. Conform majorității biologilor, la oameni, descendenții unui șir lung de primate gregare, cooperarea ar fi un comportament transmis din generație în generație, ba chiar înnăscut.

Cu toate acestea, credința că oamenii sunt „răi“ prin natura lor este foarte răspândită. Pentru o seamă de antropologi, violența ar fi intrinsecă omului: filogenică și ontologică. Această aserțiune, mai mult ideologică decât științifică, se bazează pe teorii false, dezvoltate în secolul XIX, cum ar fi darwinismul social (care susține că lupta pentru viață este starea naturală a relațiilor sociale între Oameni, însușirile înnăscute fiind mai puternice decât cele dobândite) sau pe constructe mentale imaginare influențate de ideologii precum rasismul sau eugenismul, căruia i se cunosc rezultatele. Sigmund Freud, inspirat probabil de Hobbes, scrie în 1912: „Presupunem în cele din urmă că în cursul evoluției sale de la o stare primitivă la o stare civilizată, agresivitatea omului suferă un grad considerabil de interiorizare; dacă așa stau lucrurile, conflictele sale interne ar fi cu siguranță un veritabil echivalent al luptelor exterioare care nu au încetat“.[21]

Pentru cercetătorii în neuroștiințe, nici un comportament social nu este clar corelat cu o genă sau mai multe. Toate rezultă dintr-o combinație de factori genetici și, în egală măsură, ba chiar cu precădere, ambientali (sociali). Dacă, în secolul XVIII, în special pentru Montesquieu și Rousseau, violența rezultă din „depravarea vieții“, în a doua jumătate a secolului XX viziunea pesimistă asupra naturii umane a început să se schimbe, în particular la neorousseauiștii adepți ai unui „trecut pacificat“ și la neurofiziologii precum Pierre Karli. Pentru acest membru al Academiei de Științe, dacă un comportament violent este condiționat de anumite structuri cognitive, mediul familial și contextul socio-cultural joacă un rol important în geneza sa.[22] Violența nu este înscrisă în genele noastre, apariția ei are cauze istorice și sociale, și se poate motiva ca o reacție la o situație frustrantă produsă de anumite derive sociale: dușmănie istorică, resentiment sau dorință de

răzbunare. Războiul nu este așadar indisociabil de condiția umană, dar este produsul societăților și culturilor.

În primele societăți umane, unele comportamente, puse în evidență de date arheologice – cooperarea, împărțirea hranei (în special a vânatului) și a sarcinilor, întrajutorarea, înhumarea defuncților –, atestă existența unor emoții ca empatia, compasiunea sau remușcarea. Considerate aici dintr-un punct de vedere adaptativ și nu moral, ele erau indispensabile pentru supraviețuirea grupului. Confruntată cu unele crize, numeroase de-a lungul îndelungatei noastre istorii, o comunitate rezistă mai bine dacă se bazează pe aceste emoții mai degrabă decât pe individualism și pe competiție. Tocmai din aceste emoții, vechi de multe mii de ani, se vor naște calitățile morale, produse de evoluție (prin urmare cu mult anterioare tuturor religiilor) și nu de civilizație, pentru a contracara „relele noastre instincte" animale. Dar când Celălalt este inferiorizat, dezumanizat, empatia permite deopotrivă reaua-credință și cruzimea.[23] Și astfel, ca o consecință a unei alterități perverse, care poate deveni mimetică cu țapul ispășitor, oamenii au inventat violența ideologică, violență care face din Celălalt un străin și un dușman.

Bibliografie

B. Boulestin, Approche taphonomique de restes humaines. Le cas de mesolitique de la grotte des Perrats et le problème du cannibalisme en prehistoire récente européenne, Oxford, BAR International Series 776, 1999

J. Guilaine și J. Zammit, Le sentier de la guerre. Visages de la violence prehistorique, Le Seuil, 2001

C. Jeunesse, Pratiques funéraires au Neolithique ancien: sepultures et nécropoles danubiennes, Errance, 1997

L.H. Keekey, Les guerres prehistoriques, Perrin, col. Tempus, 2009

Se face deseori confuzie între termenii violență și agresivitate. Agresivitatea, înnăscută, se manifestă prin reacții automate, instinctive, de autoconservare (sau de viață). Cât privește violența, ea este adesea produsă de societăți sau de conducătorii lor.

Cea mai veche urmă datează de acum 78 000 de ani. Canibalismul a fost practicat de Homo antecessor la Gran Dolina, Sierra d'Atapuerca, Spania.

În Europa, în perioada Paleoliticului superior, era estimată la câteva mii de indivizi.

De mediu (încălzire climatică), economice (domesticire a plantelor și apoi a animalelor, cucerire de noi teritorii, surplus de hrană și stocare a ei), sociale și societale (sedentarism, explozie demografică locală, apariție a unei elite și a unor caste) și, la sfârșitul acestei perioade, de credințe (zeițele cedează locul divinităților masculine).

Lucrările multor etnologi și arheologi arată că sacrificiile umane, urmate uneori de mese canibalice, sunt legate de dezvoltarea și expansiunea agriculturii.

Între 4500 și 3500 î.Hr., o seamă de descoperiri arheologice atestă practica unor rituri funerare cu sacrificii de sclavi (Les Moulins la Saint-Paul-Trois-Chateax și Le Gournier în Drome, Didenheim în Rinul de Sus). (Beeching A. et al., „Le Gournier: historique des recherches et présentation d'un «grand'site» chasséen en vallée du Rhone", D.A.R.A. 34, 2010, pp. 187–205)

Contrar a ceea ce s-ar putea crede, competiția între diferite comunități pentru obținerea de resurse sau de noi teritorii pare să nu fi jucat decât un rol marginal. Probele arheologice care atestă conflicte între migranți (primii agricultori-păstori) și autohtoni sunt, de asemenea, rare.

Întrucât muncile agricole necesitau o mână de lucru mai numeroasă decât putea oferi comunitatea, a fost nevoie să se recurgă la alte forțe de muncă. Prizonierii de război au început să fie transformați în sclavi care, asemenea vitelor, puteau naște urmași și spori astfel comunitatea.

Notă scrisă de Charles Darwin în 1837 pe o pagină a unui carnet citat de P.H. Barrett et al., Charles Darwin Notebooks, 1836–1844: ..., British Museum (Natural History), Cambridge University Press, 1987, p. 123

Totem et tabou, 1912, citat în R. Corbey „Freud et le sauvage“, în Des sciences contre l'homme, vol. II: Au nom du bien, C. Blanckaert (ed.), Autrement, Sciences et société, 1993, pp. 83–103

P. Karli, Les racines de la violence. Réflexions d'un neurobiologiste, Odile Jacob, 2002

F. De Waal, Le singe en nous, Hachette, „Pluriel“, 2001

Prostia în vremea faraonilor

Florence Maruéjol

Profesoară asociată la Institutul Superior de Egiptologie Kheops din Paris

Dacă dăm crezare miturilor vechiului Egipt, prostia coboară în timp până la începuturile lumii. Inerentă condiției umane, ea ar fi imuabilă precum cerul, pământul sau munții.

Când acționezi fără să te gândești

La început, zeii și oamenii trăiau laolaltă pe Pământ, după cum relatează mitul Vacii divine, o vacă uriașă care încarnează bolta cerească.[24] Totul merge cum nu se poate mai bine până în ziua când, țuști, prostia iese din străfundurile inimii omenești (considerată de vechii egipteni ca organul gândirii), unde era tupilată. Profitând de vârsta înaintată și de slăbiciunea lui Ra, zeul soarelui și creator al lumii, oamenii încep să comploteze. Ei plănuiesc să nu mai slujească și să nu mai hrănească divinitățile care i-au creat în acest scop, ci să păstreze în mod egoist produsul muncii lor.

Pedeapsa nu se lasă așteptată: Ra își trimite fiica să-i pedepsească pe rebeli. Leoaică redutabilă, Sekhmet le devorează carnea și le bea sângele. Pământul se depopulează și regele zeilor își cheamă fiica pentru a pune capăt pedepselor înainte de a fi exterminată specia umană. Dar nu e atât de simplu! Leoaica nu vrea să se lipsească de asemenea delicatese... Astfel încât zeii recurg la viclenie pentru a o aduce înapoi la tatăl ei. Ei o fac să bea, în locul ambroziei cu care se delectează, niște bere colorată în roșu care imită sângele. Amețită, fiara îi urmează supusă.

Istoria nu se oprește aici. Dezamăgit de oameni, Ra se retrage pe spatele Vacii divine, urmat de ai săi. Așa ia sfârșit domnia dinastiei zeilor pe Pământ. Oamenii nu au prevăzut consecințele teribile ale răzvrătirii lor. Nu și-au dat seama de puterea nelimitată a zeilor. Ofensându-i, s-au condangat pe ei înșiși. Plecarea zeilor provoacă apariția timpului și a morții pe Terra.

Seth, prototipul prostiei

Întrucât egiptenii le-au atribuit divinităților comportamentul și sentimentele lor, prostia nu-i ocolește nici pe zei. Creația este o operă imperfectă în care răul a apărut odată cu binele. Rezultă de aici o înfruntare permanentă între divinități care încarnează binele și altele care personifică forțele haosului.

Gelos, agresiv, Seth îl ucide și-l ciopârțește pe fratele său mai mare, zeul Osiris, pentru a obține tronul Egiptului.[25] Isis, sora fraților îndușmăniți și soață a lui Osiris, îi reconstituie corpul dezmembrat și îl reînvie. Dar cel resuscitat nu se întoarce pe Pământ, ci se pierde în lumea de dincolo, unde devine domn și stăpân. În timp ce el lâncezește în lumea umbrelor, Seth gustă din plin viața de monarh. Totul merge cum nu se poate mai bine până în ziua în care Horus, fiul celui defunct, ajunge la vârsta adultă. El vine de îndată la Ra, mai marele panteonului, și-și reclamă moștenirea legitimă: tronul uzurpat de unchiul său. Așa începe războiul niciodată stins dintre bine și rău.

Ra, înconjurat de un tribunal divin, șovăie, tergiversează. Coleric și violent, asociat urgiei, Seth este un luptător redutabil, însușire care nu-i scapă demiurgului. Noapte de noapte, războinicul îl respinge pe șarpele gigantic Apophis, dușmanul numărul unu al zeului-soare și al creației. Să-i recunoască băiețandrului bunul de drept sau să-și păstreze campionul și să comită o nedreptate flagrantă? Ra nu se grăbește să răspundă la această întrebare, contrar tribunalului divin întrunit sub conducerea sa, care înclină în favoarea lui Horus. Dar, sub presiunea lui Seth, Ra reduce sistematic la neant veleitățile justițiare ale vasalilor săi. Procesul se eternizează.

Într-unul dintre episoadele acestei saga, Seth refuză ca Isis să asiste la întrunirea generală a zeilor, fiindcă aceștia îi sunt mai degrabă favorabili ei. Fie după voia lui! Tribunalul se întrunește pe o insulă unde este interzis accesul femeilor. Isis, care nu degeaba e magiciană, ia înfățișarea unei bătrâne inofensive care se tocmește cu podarul. Metamorfozată într-o tânără fermecătoare îndată ce pune piciorul pe insulă, ea îl seduce pe Seth care se grăbește să-i facă curte. Imaginea însăși a nefericirii, Isis se prezintă ca o sărmană văduvă, mama unui tânăr pe care un nelegiuit l-a tâlhărit de cireada care aparținuse tatălui său. Zeul îndrăgostit se indignează că fiul văduvei a fost atât de mârșav deposedat de moștenirea părintească: el își rostește astfel propria sentință în fața lui Isis, care își arată pe dată adevăratul chip.

În ciuda acestei mărturii, Ra nu curmă cearta. Plictisit, totuși, de a-i vedea mereu în fața ochilor pe unchi și pe nepot, le ordonă să petreacă

împreună. La căderea nopții, cei doi protagoniști împart același culcuș. În vreme ce Seth este convins că îmlinește rolul masculului față de nepotul său, acesta se protejază, plasându-și mâinile astfel încât să primească sperma sceleratului. Horus aleargă apoi la mama sa, Iris, care îi taie mâinile năclăite și le aruncă în apă. Șireata Isis își procură apoi sămânța fiului ei și stropește cu ea verdețurile cu care se hrănește Seth. Sigur de isprava lui, Seth convoacă tribunalul zeilor. El declară că l-a dominat sexual pe Horus, umilință socotită de zei abominabilă. Cel interesat dezminte. Atunci, zeii poruncesc spermei amândurora să se arate. Cea a lui Seth apare din apă, cea a lui Horus din fruntea lui Seth, sub forma unui disc de aur închipuind luna. Înjosit astfel, Seth îi scârbește pe zei. Încă o dată uzurpatorul s-a condangat el însuși. Dar sentimentul său de superioritate nu este nicicum tulburat de propriile eșecuri, și Seth îi propune lui Horus o întrecere cu ambarcațiuni de piatră, care să-i departajeze. Horus acceptă. În timp ce Seth își ciopleşte cu ardoare corabia, Horus își face o corabie din lemn mascat cu un strat care imită piatra. Nu e de mirare că barca lui Seth, odată pusă pe apă, se duce direct la fund, în vreme ce barca lui Horus plutește zglobie și câștigă concursul. La finele acestei povești, zeii sfârșesc prin a recunoaște dreptatea lui Horus, care urcă pe tronul tatălui său.

Mitul explică succesiunea generațiilor și transmiterea puterii, precum și lupta neîncetată dintre bine și rău în toată absurditatea ei. Prost și rău, sigur pe infailibilitatea lui, Seth revine constant la atac, cu riscul de a se condanga singur. Stăpânit de pofte, orbit de patimă, el își cheltuie energia în van. Steril, el domnește peste deșerturi neroditoare.

Un leac suveran

Maat, cea mai virtuoasă dintre divinități, rânduiește comportamentele umane de la începutul lumii. Personificare a moralei, zeița formulează preceptele pe care oamenii trebuie să le urmeze. Pe umerii săi stă greaua sarcină de a menține ordinea sub toate formele ei, deopotrivă cea cosmică și cea socială. Înțelepciuni sau Învățături, redactate din

perioada Regatului Vechi (2675–2220 î.Hr.) de niște scribi cu o mare elevație spirituală, definesc regulile de urmat pentru a o satisface pe Maat.[26] Respectarea lor evită comportamentele nesăbuite, prostești. Cine le neglijează riscă să aibă necazuri și să intre în conflict cu semenii.

Înțeleptul Merikare declară spre exemplu: „Nu fi rău. Bună este bunăvoința", „Cel care este prea sigur de el este sortit nefericirii". Ani recomandă „să nu-ți faci dușman pe un puternic al zilei [...]", „să nu vorbești de rău despre un apropiat cu care te-ai certat, fiindcă el va reveni la sentimente mai bune" sau „nu-ți sâcâi nevasta care deretică prin casă și mută obiectele"... Khety sfătuiește cititorul „să nu spună ceea ce trebuie să rămână nespus" și „să nu provoace verbal o persoană irascibilă". Autorul Învățăturii din papirusul Chester Beatty IV te îndeamnă „să nu-l ignori pe unul pe care-l cunoști, salută pe toată lumea". „Nu râde de orb și nu-ți bate joc de pitic, nici nu disprețui șchiopătatul", întărește Amenemope.

Pentru a-i stimula pe ucenicii scribi să lucreze, Satira meseriilor, ilustrată mai ales de Învățătura lui Khety, laudă avantajele acestei profesii, descriind celelalte meserii. „Turnătorul [...] degetele lui sunt ca excrementele crocodilului. El pute mai tare decât icrele. [...] Olarul este sub pământ [...] se năclăiește de mizerie mai mult decât un porc pentru a-și coace oalele.“ „În vreme ce marinarul se spetește, cu vâsla în mână, o curea pe spate și stomacul gol, scribul stă liniștit în cabină.“ Satira

promite elevului: „să te faci scrib și vei fi scutit de impozite, ferit de orice trudă“. Pariem că, în pofida avertismentelor din celelalte Învățături, discursul care exaltă poziția scribului în societate a produs o grămadă de funcționari de toate rangurile, insuportabil de încrezuți...

A fost odată...

Într-o lume a basmelor, proștii, învestiți cu rolul celui rău, alcătuiesc un ingredient indispensabil unei povești reușite. În Țăranul meșter la vorbă, un sătean pleacă din oaza lui ca să-și vândă produsele în valea Nilului.[27] Tot mergând el așa, vede că drumul public este blocat de slujbașul de pe un domeniu, hotărât să-l jefuiască. Nefericitul nu are altceva de ales decât fie să se afunde în apă, fie să treacă prin lanul de orz al netrebnicului. În timp ce el protestează, unul dintre măgărușii săi se delectează cu un smoc de cereale. Sigur de impunitatea pe care i-o conferă rangul său social, funcționarul profită de acest pretext viclean pentru a pune mâna pe animal. La protestele stăpânului acelui măgăruș, el răspunde cu brutalitate și confiscă toată caravana. Revoltat, țăranul se duce să-și caute dreptatea la superiorul călăului său, marele intendent al regelui. Rugămințile lui, care fac elogiul justiției și al celor care o practică potrivit Învățăturilor, sunt atât de bine ticluite, încât îl cuceresc pe demnitar. Așternute pe hârtie, ele sunt trimise suveranului. Uimit de atâta elocință, regele tărăgănează un timp cazul înainte de a-l condanga pe tâlhar să cedeze victimei toate bunurile sale. Morala întâmplării: un bun luat cu japca de un imbecil nu-i este de folos în țara faraonului.

De pe o zi pe alta

Nu lipsesc exemplele de indivizi care nu se pot abține să acționeze, deși întrezăresc consecințele supărătoare ale actelor lor. Bolnav, dulgherul Khonsou promite zeului că-și va înfrâna lăcomia dacă se vindecă. Din nou suferind, îi spune mamei sale: „Am jurat că nu voi mai mânca

ciozvârtă de berbec și măruntaie, dar uite, le-am mâncat. Nu am s-o mai fac. Spune-i zeului pe care am jurat să aibă milă de mine“[28]. Socotind că mama sa are mai multe șanse decât el însuși să fie ascultată de zeul față de care a jurat strâmb, el o alege ca intermediar pentru a-i obține iertarea. Pedeapsa divină nu se lasă așteptată. Această prostie, care-i face rău doar lui însuși, îl plasează pe treapta de jos a stupidității.

În vârful ei tronează Paneb. Un ticălos din Deir el-Medineh, sat de meșteri și artizani care lucrau la necropola regală a Regatului Nou (1540–1070 î.Hr.), el le face tot felul de mizerii concetățenilor săi, profitând de poziția pe care o are ca șef de echipă. Netemându-se nici de oameni, nici de rege, nici de zei, el amenință că-l va ucide pe acela care i-ar sta de-a curmezișul drumului. Îi pune pe lucrători să trudească pentru propriul mormânt, luându-i de la monumentul regal. Le seduce pe nevestele meșterilor, provocând divorțuri, și nu se dă în lături de la viol. Un meșter mai curajos îndrăznește să depună o plângere, dându-i în vileag răutățile. El îi corupe pe funcționari, care îi sunt complici la înăbușirea afacerii. Nu îl cruță nici pe faraon, căruia îi profanează mormântul îndată după funeralii. Așezat cu fundul pe sarcofagul lui, golește cu lăcomie un urcior cu vin. Un sacrilegiu de neiertat. Socotindu-se invulnerabil, Paneb nu știe să se oprească la timp. Justiția sfârșește prin a-l prinde și a-l condanga la moarte.[29]

Faraon infailibil?

Atestările documentare trec, în general, sub tăcere prostiile monarhilor. Sortit de zei să păstreze ordinea lumii, faraonul trebuie să pară infailibil. Și totuși, textele, ca și jurnalele armatei lasă uneori să transpară realitatea. La Qadesh, în Siria, Ramses al II-lea (1279–1213 î.Hr.), orbit de o prea mare încredere în sine, cade în cursa pe care i-o întinde rivalul său, Muwattali. Regele hitit a evacuat valea Beqaa pe care o ocupa în Liban, pentru a-l face pe Ramses să creadă că drumul spre Siria e liber și că el însuși se află departe de Qadesh. Faraonul, în fruntea oștilor sale, pornește spre această cetate fortificată pentru a o

cuceri. Nu departe de țintă, niște beduini, aflați în solda regelui hitit, îl asigură pe Ramses de absența adversarului său. Stratagema, înlesnită de slăbiciunile serviciului de informații egiptean, funcționează de minune. În timp ce Ramses își instalează pe-ndelete tabăra la poalele cetății, Muwattali lansează atacul cu formidabila lui armată care stătea ascunsă. Surprins, Ramses al II-lea, care se bate ca un leu, însuflețindu-și soldații, își datorează salvarea doar lipsei de disciplină a atacatorilor care îi jefuiesc tabăra, crezându-se victorioși. Terenul, care nu îngăduia o năvală masivă a carelor hitite, obligate să traverseze cu rândul un curs de apă, joacă în favoarea sa. În urma unei erori monumentale, faraonul scapă ca prin urechile acului de la un dezastru fără precedent.[30]

În Egipt, la zei ca și la oameni, puternici sau nu, prostia s-a manifestat deopotrivă ca stupiditate sau ca formă de aroganță, de suficiență, de orbire și de pornire de a le face rău altora și sieși.

E. Hornung, „Der agyptische Mytos von der Himmelskuh“, Orbis Biblicus et Orientalis, 46, 1982

M. Broze, „Les aventures d’Horus et Seth dans le Papyrus Chester Beatty I, Mithe et roman en Égypte ancienne“, Orientalia Lovaniensia Analecta 76, Peeters, 1996

P. Vernus, Sagesses de l’Égypte pharaonique, Actes Sud, 2001

P. Grandet, Contes de l’Égypte ancienne, Édition Kheops, 2005, pp. 43–63

E. Wente, Letters from Ancient Egypt, Society of Biblical Literature, 1990, p. 140, n. 179

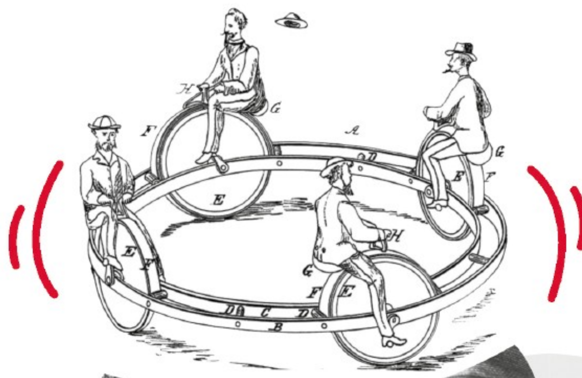
P. Vernus, Affaire et scandale sous les Ramsès, Pygmalion Éditions, 1993, pp. 101–121; P. Grandet, Ramsès III Histoire d’un regne, Pygmalion Éditions, 1993, pp. 146–147

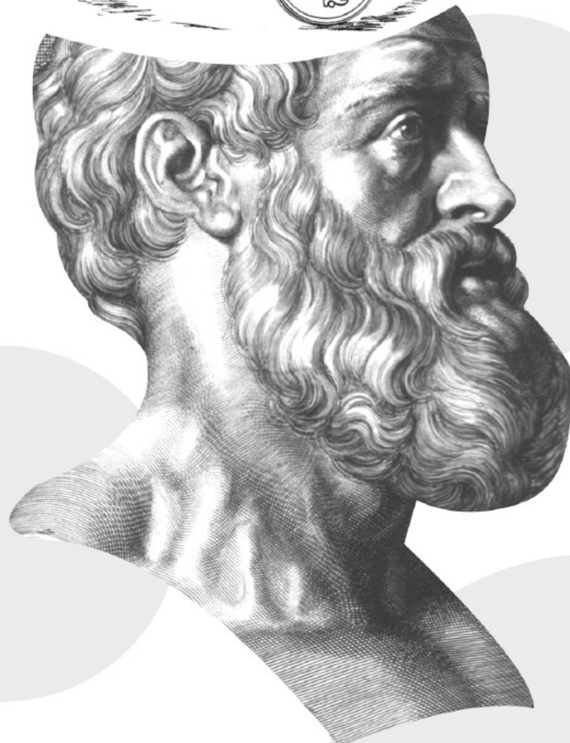
P. Grandet, Les Pharaons du Nouvel Empire: une pensée stratégique (1550–1069 av. J.-C.), Édition du Rocher, 2008, pp. 202–230

Prostia la greci

Aurélie Damet

Profesoară-cercetătoare la Universitatea Paris I Panthéon-Sorbonne

Frate al ilustrului Prometeu, titan care valorifică inteligența șireată a grecilor (numită metis[31]), Epimeteu („cel care înțelege mai târziu“) face totul anapoda. Încă din poemul antic și arhaic al lui Hesiod, prostul își dă în petic.

Dublul portret al fraților este grăitor. Prometeu, „Prevăzătorul“, l-a sfidat pe Zeus într-un duel de șiretenie și a furat focul pentru oameni. Ca pedeapsă pentru inteligența sa, Prometeu este înlănțuit de o coloană

și un vultur îi devorează ficatul (Hesiod, Teogonia). Zeii răzbunători hotărăsc să lovească neamul omenesc, dar prin intermediul lui Epimeteu, fratele nătâng. Ei îi trimit cel mai nefericit dar, iar Epimeteu nu bănuiește nimic, deși Prometeu îl prevenise să nu accepte nimic din partea zeilor. Și când Pandora îi apare în prag, Epimeteu, izbit de frumusețea ei înșelătoare, o primește în casă. Iată ce pecetluiește de acum înainte soarta oamenilor, obligați să suporte conviețuirea cu soațe care îi asaltează cu lăcomia lor alimentară și sexuală (Hesiod, Munci și zile)...

Neciopliții de la țară

În secolul al IV-lea, Platon îndulcește portretul acestui cretin de Epimeteu, în dialogul său Protagoras (par. 320–322). În timp ce rasele muritoare sunt în curs de fabricare, divinitățile le încredințează celor doi frați sarcina de a împărți între ele diferitele calități. Epimeteu se hotărăște să îndeplinească singur această sarcină, dar, „cum judecata lui era imperfectă“, conform eufemismului lui Platon, el distribuie toate calitățile animalelor, nelăsând nimic neamului omenesc. Ca un bun inspector al lucrării terminate, Prometeu decide să repare gogomănia fratelui său și se furișează la Hefaistos ca să-i fure iscusința și focul pentru a le da oamenilor: ei vor putea astfel să-și făurească arme, să-și gătească hrana și să se protejeze cu ajutorul flăcărilor. Aceste istorii scot la lumină simultan resorturile antropogoniei și opoziția originară între două figuri care țin de structura umanității: iscusitul și prostul.

În epoca clasică, aducerea pe scenă a prostiei, văzută ca neputință sau deficiență intelectuală, este o sursă de comic frecventă în teatrul lui Aristofan și a succesorilor săi. Găsim o întrupare a ei în divinitatea Coalemos – „Stupizenia“ –, căreia îi fac libații protagoniștii Cavalerilor (v. 221). Dar se conturează mai cu seamă un tip anume de personaj greoi și foarte uman care se evidențiază în numeroase scenarii comice: agroikos, neîndemânaticul, nătărăul lipsit de educație și care nu mânuiește cuvintele potrivite.[32]

În Norii de Aristofan (423 î.Hr.), bătrânul Strepsiade, un flăcău de la țară care a luat în căsătorie o burgheză de la oraș, vine la Socrate ca să-l învețe arta vorbirii. Socrate sfârșește prin a-l trata drept imbecil arhaic de-o seamă cu Cronos, cu alte cuvinte un bătrân prostovan „antediluvian“, care nu reține nimic din lecțiile sale și cumulează ignoranța, stupizenia și lentoarea (vv. 398, 627–631). Strepsiade este atât de greoi încât Socrate ne pare fin și ușor, contemplând lumea din nacela lui. Dar opoziția dintre cei doi protagoniști nu este doar intelectuală, ci și spațială: imbecilului de la țară, îmbrăcat cu o piele de capră, i se opune citadinul, asteios, cu manierele lui alese, și care cumulează inteligența, spontaneitatea și eleganța. Atenienii au avut, de altminteri, prilejul istoric de a experimenta o coabitare forțată, de-a lungul multor ani, între orășeni și oamenii de la țară: la începutul Războiului Peloponesiac (431–404), Pericle i-a adunat pe toți locuitorii Atticii, rurali și citadini, îndărătul fortificațiilor Atenei, cunoscute sub numele de Zidurile Lungi.

Ca dovadă a relevanței lui sociologice, țăranoiul nu este apanajul lui Aristofan: mulți autori comici, ca Antiphanes, Anaxilas, Filemon sau Menandru, i-au consacrat unele piese acestei figuri emblematice.[33] Într-o manieră mai serioasă, Aristotel denunță lipsa lui de umor; cât despre Platon, el vede în agroikos un prost ursuz, lipsit de educație. Teofrast (372–288), autorul Caracterelor, îi consacră un capitol întreg. El îl zugrăvește pe țăranoi ca o ființă zgomotoasă și rău mirositoare, scârbindu-și concetățenii din Adunare cu damful de vin acru, atunci când coboară în oraș.

Proștii care știu prea multe

Micile portrete din Caractere sunt populate de tot felul de proști: lingușitorul care vrea să fie pe placul tuturor, guralivul care se vâră în toate conversațiile, mârlanul care îi felicită pe cei care au pierdut un proces, pisălogul care vine să petreacă la prietena lui când ea are febră, bădăranul care-i împinge pe ceilalți fără să-și ceară scuze, sau, în fine, arogantul care disprețuiește pe toată lumea în afară de el însuși. În fapt,

prostia nu este rezervată categoriei de țărani prea puțin șlefuiți; ea este denunțată și la cei care au aerul că știu prea multe. Socrate, maestrul din „Gânditori“ din Norii lui Aristofan, este de o suficiență ridicolă și nu valorează mai mult decât interlocutorul său de la țară, Strepsiade.[34]

Autorii comici au găsit o mare satisfacție în a stigmatiza tipul de nerod care pălăvrăgește despre toate și despre nimic. Asemenea celor trei filosofi, Platon, Speusip și Menedem care, sub pana lui Epicrate din Ambracia (secolul IV), s-au adâncit într-o lungă reflecție privind natura dovleacului, până ce un medic sicilian care trecea pe acolo i-a tulburat cu flatulențele lui; iată-i, în fine, luând-o de la capăt, de astă dată pe tema pârțului (fragment 11).

Prostul păcătuiește astfel prin lipsa lui de educație sau prin excesul lui de semidoct: prostul grec poate fi un păduchios de prin satele Atticii, dar și un sofist perorând sub un portic din piața publică. De altminteri, dacă Aristotel este indignat de lipsa de umor a unui țăranoi (Etica nicomahică, 1129a9), el îl denunță în paralel pe orășeanul spiritual care ia totul în râs. Platon însuși, în opinia lui Lucien Jerphagon[35], și-a propus să schițeze, pentru Socrate, mai multe figuri de imbecili urbani și fuduli: Hippias din Elis, Ion rapsodul, Gorgias retorul sau generalul Lakes, ca să citām doar câțiva. Conform criteriilor socratice, prostia interlocutorilor maestrului lui Platon rezidă în încrederea lor neștirbită într-o înșirare de exemple, în locul unei reflecții asupra esenței lucrurilor. Sumedenia de cazuri precise pe care le pot invoca, luate din experiența cotidiană, le dă o siguranță arogantă. Această denunțare a atotputerniciei numărului și a cantității este interesantă fiindcă, dincolo de resentimentul tenace al lui Platon față de poporul atenian care i-a condangat la moarte maestrul, victimă a „conjurației imbecililor“[36], se regăsește într-o critică care-și făcuse loc în mințile secolului V, favorabilă oligarhiei: democrația însăși, ca regim politic al celor mulți, este o guvernare a proștilor.

Democrație = prostie

Datorăm unui autor anonim un pamflet violent împotriva democrației, intitulat Constituția atenienilor. Redactat în ultimul sfert al secolului V, acest opuscul este atribuit de la finele secolului XIX unui „Bătrân Oligarh“, într-atât tonul scrierii pare a fi al unui bătrân flecar nostalgic. Controversa continuă[37], dar unii istorici văd aici condeiul lui Critias[38] – un partizan al oligarhiei și capul grupului de guvernanți, numiți Cei Treizeci de Tirani, care au trecut Atena prin foc și sabie a doua zi după înfrângerea în Războiul Peloponesiac, între aprilie și octombrie 403. Inscripția care împodobește monumentul funerar al lui Critias este fără echivoc: „În amintirea bărbaților valoroși care, pentru un timp, au supus insolența blestematului neam al atenienilor“. Pe același monument funerar este figurată o scenă reprezentând oligarhia care dă foc democrației. O ură fățișă pe care o regăsim întocmai la autorul Constituției atenienilor, acesta argumentând îndelung cu privire la prostia poporului care conduce în democrație. „Pretutindeni în lume, cei mai buni sunt dușmanii democrației: fiindcă la cei mai buni găsești în cel mai mic grad arbitrarul și injustiția, și cea mai puternică înclinație spre bine; la popor, dimpotrivă, găsești cea mai mare ignoranță, dezordine, răutate: sărăcia îl impinge la mișelie, așa cum lipsa de educație și ignoranța îi duce, pe unii, la sărăcie“ (I, 5).

Poporul, demos, se confundă în acest caz cu populația („ochlos“) și cu săracii („poneroi“); ea este „stupidă și crudă“, acolo unde cei buni sunt onești, puțin numeroși și bogați. Ignoranța poporului este un laitmotiv al adversarilor democrației, la fel ca modul de desemnare a magistraților care disprețuiește calitățile și competența.[39] Antistene precinicul făcea ironii pe această temă, propunând atenienilor „să-i promoveze prin votul lor pe măgari la rangul de armăsari“, ei care-și desemnau strategii dintre indivizii „care nu știu nimic“ (Diogene

Laerțiu, VI, 8). Și Antistene se întreabă: „e stupid: alegem grâul de neghină, scoatem din luptă soldații inapți, și nu știm nici măcar să-i îndepărtăm pe necredincioși de la treburile publice“ (Diogene Laerțiu, VI, 6). Cât despre Socrate, ar fi afirmat că „este o nebunie să alegi cu un bob de fasole magistrații unui stat, în vreme ce nimeni nu ar vrea să angajeze un pilot desemnat cu un bob de fasole, nici un arhitect, nici un cântăreț din flaut“ (Xenophon, Memorabilia, I, 2, 9). În aceeași notă critică, Socrate deplânge faptul că sunt lăsați pasagerii unei nave să comande în detrimental căpitanului, singurul care stăpânește arta navigației. Filosoful condangă atât ignoranța poporului, cât și principiul majorității, mai cu seamă când mulțimea care decide se caracterizează prin inconstanță, ea care „trimite la moarte fără să se gândească și apoi ar vrea să-i readucă la viață pe cei condangați“ (Criton, 48c); și tot ea care, în Ekklesia, sau adunarea poporului, formează o grupare „de copii“, ca să nu spunem de proști.

Beoțieni și alți proști din vecini

Dacă atenienii nu s-au dat în lături să stigmatizeze toate soiurile de proști care bântuie prin cetate, ei au dezvoltat deopotrivă, deloc surprinzător, un discurs despre „proștii din vecini“.[40] „O viclenie megariană“ pare să desemneze, astfel, o stratagemă fără mare subtilitate (Aristofan, Acharnienii, v. 738). Locuitorii Abderei suferă de o proastă reputație de la diatribele lui Demostene (XVII, 23), și prostia lor traversează secolele (Iuvenal, Satire, X, 50 sau Cicero, Scrisori către Atticus, IV, 16). Cea mai veche culegere de glume din Occident, datând din secolul IV d.Hr., Philogelos, consacră un capitol întreg abderienilor și celor numiți scholasticoi, acei „intelectuali“ care trec, și aici, drept niște imbecili.

În categoria geografică a proștilor din vecini, premiul cel mare revine vecinilor din nord ai Atenei, beoțienii. Aceștia continuă și astăzi să simbolizeze prostia legendară în expresia „a fi beoțian“, desemnând starea de ignoranță crasă pe care o afișează cineva într-un anume domeniu.

Deși Beoția a fost patria unor poeți și a unor autori străluciți ca Hesiod, Pindar sau Plutarh, totuși locuitorii ei treceau drept niște bieți nerozi, grosolani, ignoranți și mâncăi. Plutarh, în epoca romană, precizează că „Noi trecem în ochii atenienilor drept greoi, insensibili sau proști. În principal, fiindcă ne ghiftuim“ (Despre mâncarea cărnii, 995e). Dar reputația proastă a beoțienilor datează cel puțin de la începutul epocii clasice, fiindcă poetul Pindar urmărește ca, prin rafinatele sale creații „să dezmintă această veche ocară care li se aduce râtanilor din Beoția“. Beoțienii sunt niște porci; nu igiena lor este pusă la îndoială, ci prostia și lăcomia lor, împietrite în expresii consacrate care circulau în Antichitate, cum ar fi „scroafa (simbol al Beoției) o corectează pe Atena (protectoarea orașului Atena)“, sau „spiritul beoțian“. Reputația beoțienilor s-a agravat în urma Războaielor Medice, marele conflict care i-a opus pe greci perșilor între 490 și 478. Dacă Atena a ieșit aureolată de victoriile sale contra Barbarului, tebanii s-au acoperit de ocară pentru a fi „medizat“, adică ar fi trădat cauza apărării libertății lumii grecești, trecând de partea perșilor. În același timp, pentru Polibiu (XX, 4), victoria tebană de la Leuctra ar fi marcat începutul abrutizării beoțienilor, care își limitează de atunci ambițiile doar la ospețe și băutură. Găsim și unele explicații climatice la Hipocrat: în Aer, ape și locuri (XXIV), autorul precizează că regiunea Tebei, unde solul este gras, moale și mustind de apă, este locuită de ființe lipsite de curaj și a căror minte nu cunoaște nici subtilitatea, nici înțelepciunea. În orice caz, acestea sunt culorile în care îi zugrăvește Cratinos (519–422): „Iată că vin râtanii din Beoția, neamul eroilor cu saboți mari de lemn“. Un secol mai târziu, comicul Alexis insistă asupra beoțienilor și a „spiritului lor greoi, ei știind numai să strige, să bea și să mănânce toată noaptea“.

Chiar cei mai iluștri istorici din secolul XIX continuă să vehiculeze proasta reputație a beoțienilor. De exemplu, Gustave Glotz care, în Istorie greacă, relatează că este vorba de o „populație obișnuită cu o viață ușoară și planturoasă, veselă și cu un temperament sangvin, care iubește muzica și călăria, dar pe care vaporii grei, emanați de ape clocite, îi fac puțin sensibili la subtilități intelectuale“.

Heracle însuși...

Printre eroii născuți în Beoția și care fac obiectul clevetelii ateniene trebuie să-l remarcăm pe Heracle, care a sfârșit el însuși prin a trece drept un prost. Marele erou al celor douăsprezece munci, originar din Teba, își pierde semeția arhaică în comediile ateniene din epoca clasică, mai cu seamă în Broaștele lui Aristofan: iată-l în chip de bufon, bețivan, lacom și stupid. Își revendică el însuși propria prostie, la poetul Mnesimachos: „Căci sunt beoțian, nu sunt bun la mare lucru, dar la mâncat sunt primul". Câteva secole mai târziu, într-unul dintre dialogurile delfice ale lui Plutarh (387d), Theon, tânăr student la Atena, îl caracterizează astfel pe Heracle tânăr: „ca un adevărat beoțian, el a început prin a ignora dialectica și a-și bate joc de raționament".

La urma urmei, a face din Heracle un prost este un demers deopotrivă comic și politic, conform concluziilor lui Pierre Guillon.[41] Tot așa cum Epimeteu cel prost îl ajuta pe ilustrul său frate să iasă în evidență, prostia lui Heracle beoțianul îl slujește pe Tezeu, un erou get-beget atenian, care strălucește de acum înainte prin isprăvile sale în arta și cultura Atenei clasice. Heracle sporește gloata numeroasă a proștilor de toate felurile care populează măreața cetate a lui Pericle. După cum spunea Simonide, „Neamul imbecililor este, în fapt, fără limite!" (Protagoras, 346c).

[1]M. Détienne și J.P. Vernant, Les ruses de l'intelligence. Le mètis des Grecs, Flammarion, 2009 [1974]

P. Borgeaud, „Le rustre", în Jean-Pierre Vernant (coord.), L'Homme grec, Seuil, 1993, pp. 263–279.; E. Hartog, Memoire d'Ulysse. Récits sur la frontière en Grèce ancienne, Gallimard, 1996

I.M. Konstantakos, „Aspests of the figure of the agroikos in ancient comedy", Reinischen müseum für philologie, 148, 2005, pp. 1–26

P. Borgeaud, op. cit.

L. Jerphagon, „Platon et les Elithioi", Revue de Métaphysique et de Morale, 76, 1971, pp. 24–31

Idem

D. Lenfant, Pseudo-Xénophon. Constitution des Athéniens, Les Belles Lettres, 2017

D. Levystone, „La constitution des Athéniens du pseudo-xénophon. D'un despotisme à l'autre", Revue Française d'Histoire des Idées Politiques, 21-1, 2005, pp. 3–48

Idem

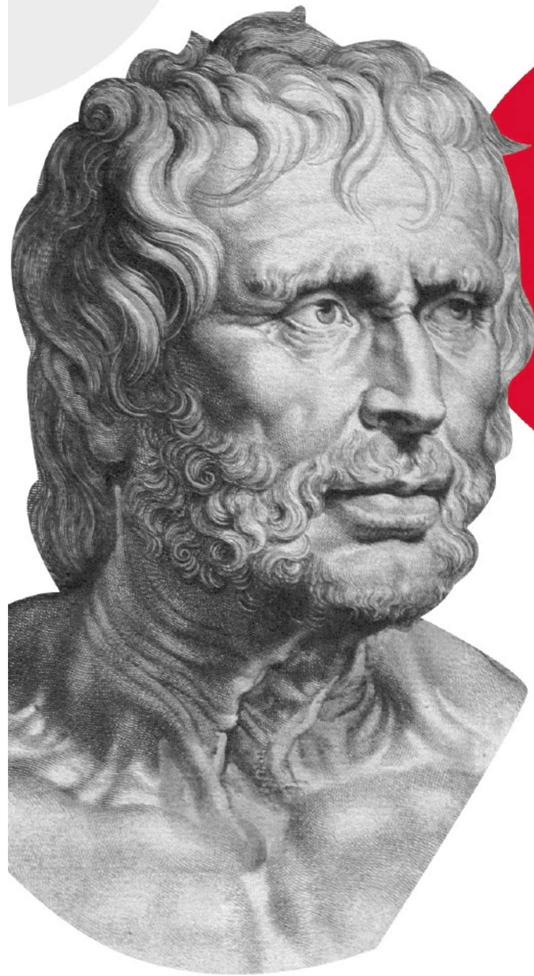
P. Guillon, La Béotie antique, Les Belles Lettres, 1948.; F. Hartog, op. cit.

P. Guillon, op. cit.

Seneca contra Twitter

Întâlnire cu Rolf Dobelli

Doctor în filosofie economică, scriitor, antreprenor, fondator Zurich.Minds

Faceți parte dintre acei autori și antreprenori care vorbesc despre stoicism. La ce ne-ar mai putea folosi?

Stoicismul constituie un mijloc formidabil de a aprecia lumea în chip realist și constructiv, eliberându-ne totodată de emoțiile negative. Cheia este să nu depinzi prea mult de lumea exterioară și să-ți clădești o fortăreață interioară pentru a fi sigur pe tine, indiferent la părerile celorlalți și la nebunia exterioară. Să construiești un zid mental împrejurul tău.

□ Stoicismul pare să aibă mult succes astăzi în Silicon Valley?

Oh, acolo, ei încearcă totul! Totul îi atrage! În acest moment, este la modă meditația conștiinței depline. Pe mine personal această practică nu mă interesează, fiindcă, odată terminată ședința de meditație, nu rămâi cu nimic: după câteva minute, calmul se risipește și reintri în nebunia din jur. Când stoici ca Seneca vorbeau de meditație, ei se refereau la un examen de conștiință: „Ce ți-a reușit astăzi? Ce ți-a mers mai puțin bine? Ce poți îmbunătăți mâine? Ce posibile dificultăți s-ar putea ivi?“ Ei se dedicau astfel unei analize a zilei de ieri și a celei de mâine. Și fără menajamente! Eu prefer să practic această meditație. Nici o legătură cu a face „Ohmmm“ sau a înșira mantre în gând, cu ochii închiși. Cât despre cinici, ei erau mai categorici: „Nu am nevoie de nimic, decât de virtuțile mele. Dau dovadă de curaj, de discernământ, caut adevărul, dar tot ce ține de confort, de un cămin liniștit, de o masă bună... toate fleacurile astea nu mă interesează“. Diogene din Sinope îi spune lui Alexandru, care voia să-i împlinească dorințele: „Dă-te la o parte din soarele meu!“ Astăzi, cinicii trăiesc pe sub poduri, foarte mulțumiți cu soarta lor. Stoicii se arătau a fi mai concilianți: caracterul contează, da, dar nu e de refuzat nici o casă frumoasă ori o masă bună – chiar dacă sunt secundare și nu te fac mai bun, de ce să nu profiți? Uneori trebuie să mănânci prost ca să apreciezi o masă bună, să dormi pe pământ ca să-ți apreciezi patul. Nimeni din zilele noastre nu ar apăra acest punct de vedere: societatea este larg epicuriană fiindcă epicurienii înțeleg să maximizeze plăcerea și să minimizeze suferința.

□ Dacă, pentru stoici, nu trebuia să iei în seamă părerile celorlalți, ce să spunem despre epoca noastră, a rețelelor sociale, unde contează doar reputația? Suntem prinși în cursă?

Mi-e teamă că da. Rețelele sociale reprezintă inversul a ceea ce constituia crezul stoicilor. Generalul George Marshall, căruia i se datorează faimosul Plan Marshall, oferă o superbă ilustrare a ceea ce ar putea fi totuși stoicismul în epoca modernă. După alegerea lui, a pozat la Casa Albă ca un pictor să-i facă portretul. A stat nemișcat ore întregi. După trei zile, portretul era gata. La sfârșitul ultimei ședințe, Marshall s-a ridicat și a părăsit încăperea fără să privească tabloul. Pictorul l-a întrebat: „Domnule general, nu vreți să-l vedeți?“ El i-a răspuns: „La ce bun să-mi privesc propriul portret?“ Astăzi, ne putem face singuri sute de imagini-portret... Și e lipsit de interes. Eu nu citesc niciodată criticile făcute cărților mele pe Amazon sau în altă parte. Chiar dacă am cont pe Facebook ori pe Twitter, n-am postat nimic de ani de zile și nu știu nici măcar dacă mai am followers. Ceea ce-mi asigură o mult mai mare liniște spirituală decât a altor scriitori sau artiști! Peste o sută de ani, urmașii vor privi această generație și se vor întreba: „Dar cu ce își petreceau ei timpul?“ Sincer, va părea de neînțeles. Vom trece cu adevărat drept nebuni. La fel ca astăzi, când aruncăm o privire îndărăt, spre epoca cruciadelor: „Dar ce făceau ăștia? Își petreceau toată viața galopând până la Ierusalim?“

□ Dumneavoastră, care urmăriți actualitatea cât mai puțin posibil, ce

gândiți despre așa-numitele fake news și despre postadevăr?

Au existat întotdeauna fake news, de la Gutenberg încoace. Primul ziar apărut în 1609 la Strasbourg conținea fake news. Noutatea constă în faptul că sunt personalizate ca să fie pe placul unor cititori prezumtivi. Pe de altă parte, ele pot fi create artificial. Altădată, erau apanajul unor indivizi care puteau avea o mustrare de conștiință fiindcă au mințit. În prezent, o inteligență artificială poate crea singură fake news, fără nici o problemă etică: ea este programată să o facă! Este o problemă gravă. Nici o altă generație nu a fost expusă unei asemenea cantități de prostii ca a noastră. Și, pentru prima dată, creăm noi înșine o lume pe care nu o mai înțelegem și pentru care creierul și corpul nostru nu sunt făcute. Nu mai avem nici o intuiție a ceea ce ne așteaptă, a ceea ce este preferabil pentru o societate sau este rău pentru noi. Soluția ar putea sta în inteligența artificială, cu condiția ca ea să fie bine intenționată și programată să ne ajute, să aibă obiective în armonie cu ale noastre. Trebuie să ne asigurăm controlul asupra ei. Dacă nu, va fi un dezastru!

** Ne-ar trebui mari figuri istorice providențiale, numai că – iată! – pentru dumneavoastră nu există „Oameni mari“ în Istorie?**

Nu sunt singurul care are această idee: jurnalistul și omul politic britanic Matt Ridley a prezentat-o foarte bine în The Evolution of Everything. Toți marii bărbați, și este la fel de adevărat pentru marile femei, s-au găsit în locul potrivit la momentul potrivit, asta-i tot. Să luăm becul electric. A fost conceput de 24 de cercetători independenți din toate colțurile lumii, în aceeași epocă. Unul dintre ei, Thomas Edison, a valorificat mai bine rezultatele, astfel că, retrospectiv, se consideră că el l-a inventat. Ceea ce este adevărat... dar în același timp cu alte 23 de persoane al căror nume este uitat! Avem tendința să exagerăm importanța unor actori ai Istoriei. De asemenea, pe măsură ce descoperirile științifice, tot mai numeroase, au devenit posibile prin perfecționarea microscoapelor și telescoapelor, nu mai este decât o chestiune de timp ca un om aflat în locul potrivit și la momentul potrivit să facă o nouă descoperire. Dinamica marilor revoluții științifice și a schimbărilor politice se desfășoară independent de cutare sau cutare actor.

□ În lipsa unui destin istoric individual care vi se pare o fantezie, există totuși genii precum Leonardo da Vinci sau Charlie Chaplin care sunt dotate peste măsură și pot schimba felul nostru de a percepe lumea?

Absolut, anumiți indivizi au realmente un geniu incredibil. Dar ei stau pe umerii predecesorilor: Beethoven, al cărui fan absolut mă declar, era evident un geniu, și nu se poate spune că altcineva ar fi reușit să compună Simfonia a IX-a! Dar el nu ar fi putut să o scrie dacă nu ar fi existat înaintea lui perioadele barocă și clasică, sau dacă ar fi trăit în secolul XII, când instrumentele adecvate nu erau încă inventate. Nelson Mandela și Steve Jobs erau oameni într-adevăr remarcabili, dar tributari ecosistemelor care-i înconjurau, care-i integrau pentru ca ei să

poată scoate la iveală tot ce era mai bun în ei înșiși. Steve Jobs ar fi fost un nimeni pe vremea vânătorilor-culegători!

Și marile figuri spirituale și mistice?

Să-l luăm pe Buddha, de exemplu. El se înscrie într-un lung șir de maeștri care dezvoltau diverse tehnici de meditație numite mai târziu budism. Nimeni nu a reușit să dezvolte de unul singur un mod complet inedit de a percepe lumea: toți cei cărora Istoria le-a reținut numele au pornit întotdeauna de la idei preexistente, pe care le-au aprofundat. Nu încerc nicidecum să le micșorez meritul, ci doar să subliniez faptul că marile figuri istorice nu sunt niciodată izolate. Ceilalți cad, pur și simplu, în uitare.

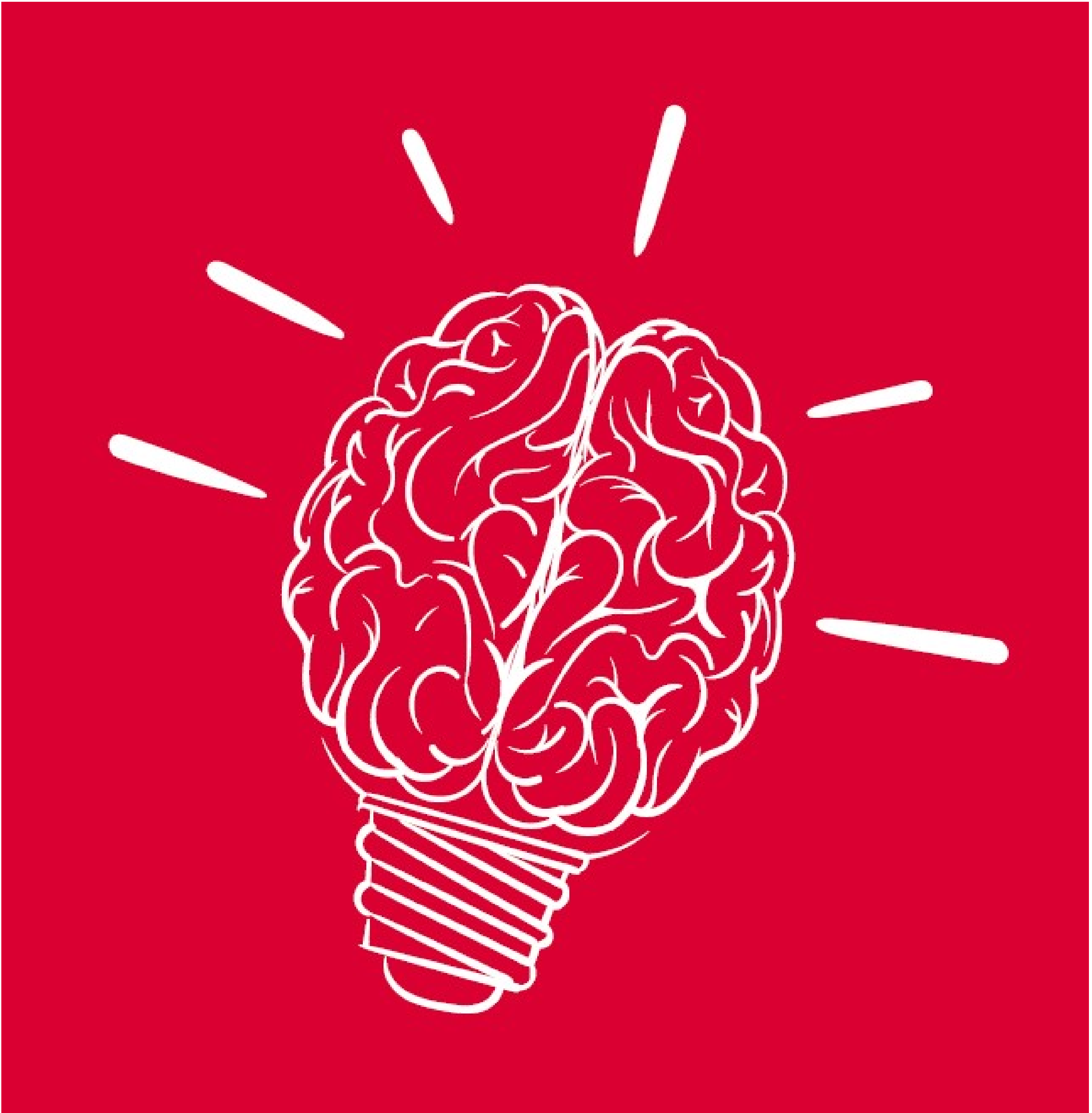
Din perspectiva trecutului, de ce unii trec în posteritate? Avem, oare, cu toții nevoie de mari figuri de referință?

Poate că, într-adevăr, o societate are nevoie de mari personaje care să reprezinte o sursă de inspirație sau să întrupeze povești fondatoare. Poate că o societate prea realistă ar fi mai puțin solidă decât una care întreține mitul marilor figuri și care insuflă mai multor oameni ambiția de a deveni eroi, îi motivează să accepte riscuri și să săvârșească lucruri extraordinare. Nu am cu adevărat un răspuns, dar asta ar fi ipoteza mea.

Creierul nostru are, poate, nevoie de istorii cu un început, o criză și un sfârșit, de eroi, de relații liniare de la cauză la

efect, pentru a ne da iluzia că înțelegem ceva din lumea asta?

Da, și se întâmplă de altminteri la fel și cu istoria noastră personală: avem nevoie mai cu seamă de iluzia că ne înțelegem pe noi înșine! În realitate, nu înțelegem nimic, dar ne povestim singuri istorii. 99,99% din lucrurile pe care le-am experimentat de-a lungul vieții sunt iremediabil pierdute. Iar micile detalii din trecut care răsar în conștiința mea țin în mare parte de ficțiune. Îmi imaginez despre mine însumi întâmplări relativ consistente, în timp ce, în realitate, sunt la fel de fluctuant ca oricare altul. Sau simt nevoia să-mi povestesc ceva referitor la personalitatea mea.

** Creierul nostru este programat astfel încât să fim convinși că înțelegem câte ceva despre noi? Este imposibil să facem altfel?**

Așa este, și toată societatea se bazează pe asta. Eu trebuie neapărat să-mi spun că mâine voi fi același ins. Și totuși, mă voi comporta ușor diferit, pur și simplu fiindcă creierul meu se modifică în permanență pe parcursul experiențelor. Și dumneata vei fi, mâine, ușor diferit, dar vei fi convins că ești mereu același. Dacă fiecare dintre noi s-ar simți un altul în fiecare zi a vieții sale, societatea s-ar nărui.

Fiecare dintre noi își scrie istoria propriei copilării în mod diferit la 20 de ani sau la 50 de ani, de exemplu, sau la interval de câțiva ani pe rețelele sociale. Care versiune despre sine este cea bună?

Ar trebui să ținem cu toții un jurnal intim pentru a păstra amprenta evenimentelor, a sentimentelor noastre, a gândurilor, a ceea ce ne inspiră... și să-l recitim peste 20 sau 30 de ani. Eu mi-am început jurnalul la 10 ani, și l-am continuat în fiecare zi până la 26 sau 27 de ani. Dacă l-aș reciti astăzi, mi-aș spune: „Doamne, dar cine e acest tip?“ Aș avea aceeași reacție dacă, la 90 sau la 100 de ani, aș putea retrăi conversația noastră de acum. Așadar, care ar fi adevăratul meu eu? Cred că scriem și rescriem istoria noastră personală pentru a ne asigura că știm să ne apărăm de primejdii și dezastre. Esențialul în viață, chiar dacă este o iluzie, este să facem ceea ce ni se pare just și să evităm ceea ce socotim a fi niște mari greșeli. Dacă reușim, vom putea duce o viață frumoasă așa cum o dorea Seneca.

Consemnat de

Jean-François Marmion

Barbarii. Istoria unei neînȚelegeri

Bruno Dumézil

Profesor de istorie medievală la Universitatea Sorbona

Romanii nu-i iubesc pe barbari. Reciproca este neîndoielnic adevărată, dar nu este sigur că popoarele care viețuiesc pe tot întinsul imperiului au toate o conștiință identitară îndeajuns de solidă pentru a se construi prin opoziție față de marele lor vecin. Roma singură se arată capabilă să ridice o graniță deopotrivă militară și mentală care o separă de Ceilalți. Imperiul definește barbarul și se definește prin opoziție cu acesta. Din acest joc complex rezultă uneori erori de înțelegere tragice.

Barbarul: o sperietoare

Pentru etnografii romani, populațiile nordice nu au deloc o cultură savantă și, ca urmare, nici o capacitate strategică: om al momentului, barbarul pare întotdeauna dominat de emoțiile sale, care-l fac să atace prostește și să fugă dacă are de înfruntat cel mai mic contraatac. Iată ce tot repetă retorii în școlile lor. Siguri pe această educație clasică, unii generali romani au tendința să se mulțumească cu tactici sumare când trebuie să întâlnească populațiile germanice. Numit guvernator al Germaniei în 7 d.Hr., senatorul Publius Quintilius Varus se poartă cu aroganță și stângăcie față de triburile locale; el provoacă revolta acestora și, doi ani mai târziu, o deplasare nesocotită într-o zonă nesigură duce la pierderea a trei legiuni în bătălia din Pădurea Teutoburgică. O astfel de dramă rămâne, totuși, excepțională, fiindcă disprețul intelectualilor față de barbari nu are corespondent în practicile reale ale comandanților militari. Aceștia din urmă nu ezită să recruteze în armatele lor războinici străini, dintre care mulți obțin, odată cu lăsarea la vatră, cetățenia romană.

Extrema simplificare a raportului dintre romani și barbari constituie astfel o iluzie a propagandei oficiale. Pe arcele de triumf sau pe monede trebuie arătate capete pletoase, trupuri grosolane și colibe din paie. Plebea romană cere să i se vorbească de locuri cu nume greu de pronunțat și de ritualuri sălbatice. Plinius cel Tânăr se extaziază, de exemplu, în fața mesajului fără nuanță al Columnei lui Traian: „Iată-mă încercând să recunosc aceste căpetenii cu nume interminabile și cu înfățișări demne de aceste nume; mi se pare că văd tărgile încărcate de cruzimile pe care au cutezat să le săvârșească barbarii, și pe fiecare prizonier urmând, cu mâinile în lanțuri, imaginile înfrângerii lui“ (Panegiricul lui Traian). Scopul era să i se explice poporului roman că imperiul trebuie să existe pentru a proteja civilizația; să i se demonstreze că împăratul momentului a primit aprobarea zeilor în lupta sa contra monștrilor care populează Terra; și, desigur, să

demonstreze că banii din impozite merg spre o cauză justă, anume apărarea civilizației.

Acest mesaj, repetat întruna, le părea unora încă de pe atunci stupid. Este cazul lui Tacit care, la sfârșitul secolului I d.Hr., scrie un tratat bizar intitulat Germania. Din carte reiese că obiceiurile barbarilor sunt, într-adevăr, rudimentare, chiar infantile, dar infinit mai demne și mai curate decât comportamentul romanilor. Ca moralist care biciuiește elitele imperiale, Tacit conturează un tablou idilic al ținuturilor de dincolo de Rin, un spațiu unde oamenii nu cunosc vinul și banii, și unde sexul ar fi practicat doar pentru reproducere. Începând din secolul XVI, umaniștii Europei de Nord redescoperă Germania și fac o pasiune pentru această carte: Tacit ar fi spus adevărul, în timp ce discursul oficial al Imperiului Roman nu ar fi decât înșelătorie. În realitate, virtutea sălbaticilor descriși de Tacit este și ea o ficțiune; istoricul nostru nu a vizitat niciodată lumea barbară, el practică pur și simplu un joc de inversiune retorică pe care filosofii greci îl practicau încă din secolul V. A spune că barbarul este mai bun decât omul civilizat este doar o încercare de a-i șoca pe burghezi, pentru a face apel mai eficient la o redeșteptare morală. „Prostia“, dacă e prezentă aici, nu constă în discurs, ci în lipsa de nuanțe a celor care îl receptează.

Când armata romană este alcătuită din barbari

Poate că trebuie să ținem seama de trecerea timpului. Cultura clasică reprezintă o viziune a lumii izvorâtă dintr-o cunoaștere a trecutului obținută prin lectura marilor texte. Pe măsură ce mergem înainte, acest trecut se îndepărtează. La sfârșitul secolului IV d.Hr., grosul armatei romane este format din imigranți și mercenari veniți din lumea barbară; strategia militară a evoluat în favoarea unităților mobile și a cavaleriei în zale. Tocmai din această cauză, un autor roman numit Vegetius compune un tratat de artă militară în care elogiază legiunile tradiționale. El îl sfătuiește pe împărat să revină la recrutarea

tradițională a infanteriștilor, să le redea uniformele ancestrale și să practice manevrele militare din vremurile bune ale republicii...

Cam în aceeași perioadă, alți nostalgici propun înlăturarea generalilor proveniți din lumea barbară. Ținta lor principală este Stilico, general numit șeful armatei romane începând din 395. Oh, desigur, Stilico este cetățean al imperiului, catolic militant și celebru pentru onestitatea lui absolută, dar toată lumea își amintește că bunicul său nu era decât un vandal venit să lucreze pentru armata romană. La Ravena, capitală imperială, mulți senatori văd în Stilico un țărănoi, și poate chiar un trădător: date fiind legăturile lui cu lumea germanică, nu există, oare, riscul ca el să se alieze cu Alaric, regele goților? În 408, o revoluție de palat ia așadar ca pretext „germanitatea“ lui Stilico pentru a-l elimina. Puterea ajunge în mâinile unor inși lipsiți de competențe militare și, ca s-o spunem până la capăt, de simțul realității. Ei nu reușesc nici să-l învingă pe regele goților, nici să negocieze cu el. La doi ani după executarea lui Stilico, ei nu pot opri cucerirea Romei de către Alaric.

Hristos îi va mântui, oare, și pe tâlhari?

În privința autorilor creștini, nu știi cu adevărat pe ce picior dansezi. Hristos a venit pentru noi, oamenii, inclusiv barbarii, spune Sfânta Scriptură. Dar secole de educație clasică i-au învățat pe intelectuali să-i trateze pe cei care viețuiesc de cealaltă parte a frontierei ca făpturi primitive și brutale. De altminteri, Imperiul Roman cunoaște din plin tulburări militare de la începutul secolului III încoace; este greu să accepți că Mântuirea poate fi promisă și acestor tâlhari care jefuiesc provinciile! Cei mai mulți Părinți ai Bisericii încearcă așadar să îmbine propaganda romană cu apelul evanghelic: pentru Sfântul Ambrozie sau Leon cel Mare, împăratul este chemat de Domnul să învingă popoarele din jur și apoi să le integreze în sânul lumii romane. Această absorbție va permite creștinarea lor, așa cum, odinioară, cucerirea Galiei sau a Britanniei a permis romanizarea acestor regiuni. Păgânismul și barbaria vor dispărea în același timp. Imperiul acumulează înfrângeri? Este normal, Dumnezeu îi folosește pe barbari pentru a pedepsi

păcatele romanilor, dar până la urmă imperiul se va redeștepta și va ajunge la dominație universală.

După dispariția, în 476, a ultimului împărat din Apus, cel care preia acest mesaj e Bizanțul. În Constantinopolul secolului VI se poate vedea reprezentarea căpeteniilor barbare călcate în picioare de caii împăraților, în timp ce Hristos oferă prințului domnia peste toate ținuturile locuite. Bizanțul nu reușește totuși să restabilească un control roman asupra întregii zone mediteraneene, și imperiul începe curând să se replieze, silit de triumfurile armatelor islamului. Și totuși, ideologia tradițională rămâne. Ambasadorii puterilor străine sunt tratați ca barbari când vin la Constantinopol: chiar dacă regii Apusului se declară creștini, Constantinopolul îi socotește niște necioplíți. La sfârșitul secolului XI, cruciații vor fi și ei indignați de atitudinea bizantinilor față de ei. Orbire a unui imperiu decadent? Poate că nu. Discursul oficial nu are nici o corespondență în opțiunile diplomatice, deseori abile, pe care le practică imperiul pentru a se menține. Cei mai buni soldați ai Bizanțului sunt, în fapt, goți și alemani, apoi armeni și georgieni. Triumful bazileului asupra barbarilor, dorit de Dumnezeu, constituie un mesaj care se adresează înainte de toate poporului: contribuabilul bizantin trebuie convins să finanțeze armatele menite unei eterne recuceriri...

Barbarul ca țap ispășitor

Regatele care se constituie în Apus sunt și ele moștenitoare ale culturii clasice. Ostrogoții din Peninsula Italică îl tratează astfel pe Clovis ca pe un semisălbatic și îi trimit un cântăreț din ceteră ca să îl învețe știința armoniei. Cât despre călugării irlandezi, ei fac dovadă de un dispreț generalizat pentru tot ce se petrece pe continent: către 600, Sfântul Colomban îi scrie papei Grigorie cel Mare pentru a-i spune că Scaunul apostolic nu înțelege nimic în materie de teologie! I-a venit apoi rândul Franței să dezvolte o serie de stereotipuri menite să stigmatizeze națiunile învecinate: bretonul ar fi rebel, bascul perfid, saxonul nestatornic... Iată ce justifică anexiunile, îngăduind totodată

creștinarea și civilizarea acestor popoare. Uneori, un opozant politic nu va ezita să-și trateze propriul rege drept barbar. La sfârșitul secolului VI, Grigorie din Tours schițează un tablou în vitriol al merovingianului Chilperic I, căruia îi demască rând pe rând violența, desfrâul, pretențiile poetice. Crima lui cea mai mare rămâne aceea de a fi propus o reformă a ortografiei.

În majoritatea cazurilor, aceste discursuri care stigmatizează viciile barbarilor țin, dimpotrivă, de o strategie complexă care mobilizează deopotrivă cultura și emoțiile auditorului pentru a obține un rezultat tangibil. O mie de ani mai târziu, unii istorici fac, însă, o lectură simplistă a acestor texte. Reluând lucrările polemiștilor păgâni, Edward Gibbon vede în creștinism adevăratul responsabil pentru căderea Imperiului Roman: controverse obscure și tot felul de bigotisme i-ar fi deturnat pe romani de la virtuțile lor bărbătești care le-ar fi permis să-și țină dușmanii la respect. În aceeași epocă, Voltaire îl descrie pe Clovis ca un tâlhar și un asasin, câteva texte vechi permițându-i să-și regleze conturile cu acest rege pe care îl consideră fondatorul uniunii dintre tron și altar.

În secolul XIX, pare inimaginabil ca primii autori medievali să fi urmărit strategii de scriere complexe. Grigorie din Tours îi prezintă pe Merovingieni ca niște barbari? Augustin Thierry îi acordă toată încrederea și compune în anii 1830 Recits des temps merovingiens [Istorii din epoca merovingiană], unde moartea și sacrilegiul țin de cotidianul regilor franci. Cât despre Frederic Ozanam (1813–1853), el redescoperă lucrarea Sfântului Colomban și acordă tot creditul spuselor lui: călugării irlandezi ar fi păstrat civilizația romană și, pornind să-i civilizeze pe barbarii continentali, ar fi asigurat continuitatea între Antichitate și Evul Mediu. Alții preferă să exploateze textele epocii carolingiene care afirmă că Merovingienii erau niște regi inculți, sângeroși și pe jumătate păgâni. Și iată-l pe Carol cel Mare propulsat la rangul de salvator al culturii latine, uitându-se faptul că politica lui s-a bazat pe cucerire și represiune! Cât despre primii arheologi, ei încearcă să demonstreze, pe urmele lui Gustav Kosinna (1858–1931), că germanicii au avut o cultură total unificată de la gurile Rinului până la Marea Neagră.

Opoziția sterilă barbari/romani

Dacă a fost „prostie“, rămâne să vedem la ce nivel. Istoria este atât fiica prezentului, cât și a trecutului: tezele ei slujesc adesea unor înfruntări politice sau intelectuale ancorate în contemporaneitate. Pentru anticlericalul Gibbon, pentru liberalul Thierry sau pentru catolicul Ozanam, timpurile barbare au culoarea convingerilor lor. Pentru germanii lipsiți de un stat unificat înainte de 1871, era important ca vechea Germanie să corespundă visurilor lor despre o unitate pierdută. Mai recent, construcția proiectului european a dus la un anume pacifism în descrierea sfârșitului Imperiului Roman: o fuziune pașnică între populațiile romanice și germanice ar fi permis nașterea Occidentului creștin. Ar însemna, poate, să forțăm prea mult o documentație care, în ansamblul ei, sugerează că perioada dintre secolele III și IV a fost dură pentru cei care au trăit-o.

Rămâne problema surselor, care sunt rare și, cum am văzut, foarte mult influențate de prejudecățile culturii clasice. Să consideri această perioadă, în ansamblul ei, ca una a „marilor invazii“ este, desigur, o eroare, căci criza Imperiului Roman nu a fost doar militară. Termenul de migration period preferat de istoriografia anglo-saxonă se vădește și el înșelător: aportul populațiilor externe, chiar dacă a fost real, nu a constituit, probabil, singurul factor de transformare a Occidentului. Dar nici negarea absolută a violenței raportului de forțe la frontierele imperiale nu face să avanseze dezbaterea. Deprecierea urbană și demografică a Occidentului roman pare indiscutabilă; raidurile venite de dincolo de Rin au și ele partea lor de responsabilitate.

Poate ar fi mai potrivit să prezentăm lucrurile altfel. Opoziția dintre romani și barbari se dovedește sterilă, în măsura în care barbarul este, prin definiție, cel ce nu este roman, iar conținutul exact al acestei lipse de romanitate este infinit schimbător în funcție de observatori și de epoci. A privi Antichitatea târzie ca înfruntarea dintre un grup uman și altul se dovedește așadar falsă și deseori periculoasă: este imposibil să

esențializăm cele două tabere. Dar este la fel de primejdios să nu admitem că oamenii au căutat întotdeauna să-i identifice pe barbarii lor. Fiecare simte nevoia de a defini ce este barbaria, pentru a preciza civilizația căreia înțelege să-i aparțină. Această alegere face grupurile umane să adopte culturi diferite. Și astfel prostia, dacă există, rezultă dintr-o voință de a reduce paradoxul, fie atribuind un chip unic barbariei, fie respingând existența unor anumite diferențe între societățile vechi.

Astrologie și magie în Evul Mediu

Întâlnire cu Jean-Patrice Boudet

Profesor de istorie medievală la Universitatea din Orléans

De unde vine reputația Evului Mediu ca vârstă de aur a obscurantismului?

Prostia medievală este o creație apologetică a intelectualilor din Renaștere: cum ei susțineau un program ideologic și cultural care

prezenta societatea timpului lor ca pe o renaștere a Antichității, acești intelectuali au devalorizat tot ce a urmat căderii Imperiului Roman. Același mit al Evului Mediu este reactivat apoi în secolul XX, de pildă evocarea, de către Jules Michelet, a Ioanei d'Arc sau figura vrăjitoarei, în virtutea unor stereotipuri care nu au prea mult de a face cu realitatea acelei epoci. Sub cea de a Treia Republică, Evul Mediu este idealizat ca un moment de structurare a sentimentului național. Dar este, desigur, o perioadă extrem de complexă... și extrem de lungă, dat fiind că se întinde pe durata unui mileniu!

□ Termenul „prostie“ nu era întrebuințat în Evul Mediu, dar care este cel mai apropiat de el în mentalitatea medievală?

Poate cel de „stultilogie“ (în latinescul stultilogia), întrebuințat de Sfântul Bernard pentru a denunța teologia propovăduită de Abelard ca pe o imbecilitate. Sfântul Bernard era favorabil unei concepții mistice a credinței, cu totul antirațională. Cuvântul „imbecilitate“ este un neologism din secolul XIV calchiat după latină. Dar în Evul Mediu, de regulă, prost este prin excelență acela care crede orbește în știința și în puterea lui și este plin de infatuare. Într-o societate conformistă, marcată de o concepție despre lume în care se înfruntă binele și răul, prostia este în egală măsură sinonimă cu răzvrătirea: prostul este acela care vrea să iasă prea ușor din condiția lui socială și să se înalțe deasupra celorlalți, se crede prea puternic, și se trezește victimă a roții Norocului (în latinește Fortuna). Această temă a roții Norocului, care vine din Antichitate, este aplicată în mod sistematic favoriților puterii odată cu sfârșitul secolului XIII: istoriile care se povestesc pe seama lor îi descriu dacă nu ca pe niște proști, cel puțin ca pe niște orbi care au toate șansele să-și urmeze prințul în căderea sa și/sau să devină țapi ispășitori în evoluția statului. Norocul fiind el însuși orb, ei nu-și dau seama, chiar dacă sunt inteligenți, că vor fi victimele succesului lor. Orgoliul fiind primul dintre păcatele capitale ale Evului Mediu,

pedepsirea lui este absolut înfricoșătoare! Omul încearcă să controleze mersul astrelor, or, prin definiție, Fortuna nu poate fi controlată... și când cineva se cocoață prea mult, eșuează lamentabil.

□ Unele evenimente care nouă ne apar a posteriori prostești, cum ar fi cruciadele, erau condamnate, oare, și de contemporanii lor?

Da... dar mai degrabă pentru a arăta că există și alte mijloace decât armele pentru a se lupta cu dușmanii creștinătății. De exemplu, Cartea scării lui Mahomed, care narează călătoria în care Profetul, îndrumat de îngerul Gabriel, vizitează lumea de dincolo, este un text al cărui original arab s-a pierdut, dar care este tradus în castiliană și apoi în latină în secolul XIII, la inițiativa lui Alfons al X-lea, regele Castiliei, pentru ca, spune traducătorul în latină, „să fie astfel mai bine-cunoscute atacurile nesăbuite ale lui Mahomed împotriva lui Hristos, în egală măsură scandaloase și derizorii; comparat cu aceste minciuni, adevărul religiei lui Hristos va fi primit cu mai multă bucurie, întrucât cunoașterea umbrelor face mai perceptibilă lumina". Și ce face, oare, Petru Venerabilul, abate de Cluny, când se duce în Spania anilor 1140? El inițiază traducerea Coranului în latină, cu scopul explicit de a cunoaște mai bine islamul pentru a-l combate mai bine. Printre traducători figurează erudiți ca Hermann de Carintia, care sunt deopotrivă și chiar înainte de toate pasionați de astrologie, de divinație, de magie. Și ei vor să recupereze știința sarazinilor, a infidelilor, pentru a egala cunoștințele lor științifice și magice, și pentru a-i infrânge, astfel, cu propriile lor arme. Există, prin urmare, diferite forme de a purta cruciade: cu pelerinaje armate, desigur (aceasta este însăși definiția unei cruciade), dar și prin jefuirea bibliotecilor! Musulmanii andaluzi sunt conștienți de acest pericol. Unii dintre ei caută să-și păstreze fondul de cunoștințe pentru a-i împiedica pe creștini să le recupereze și, eventual, să se declare autorii lor. Este ceea ce face

Constantin Africanul la sfârșitul secolului X, când traduce într-o formă succintă texte de medicină greco-arabe și-și atribuie paternitatea lor. Cultura medievală permite de altminteri cuiva să facă indirect descoperiri asupra civilizației islamice a epocii, mai ales pentru tratatele de magie arabă. Am găsit eu însumi peste șaizeci de asemenea texte, dintre care cea mai mare parte sunt păstrate numai în limba latină. Cererea de traduceri era pe atunci foarte mare, curiozitatea latinilor era departe de a fi dezinteresată.

□ Sunt oamenii din Evul Mediu atât de creduli și de superstițioși cum ne imaginăm noi astăzi?

Situația nu este evidentă. În epocă, aproape toată lumea crede în puterea magiei și admite unele efecte naturale produse de conjuncțiile astrale și de corpurile lumii supralunare, cum sunt Soarele și Luna. Totuși, chiar înainte de Renaștere, și chiar dacă nu se înscriu încă în raționalism sau în pozitivism, unele minți strălucite – medici, savanți, teologi, chiar astronomi – sunt întru totul capabile să demonstreze că astrologia nu poate ajunge la rezultate exacte. Mai întâi din rațiuni teologice, în virtutea atotputerniciei lui Dumnezeu și a liberului-arbitru uman care limitează puterea astrelor, dar și pentru că fenomenele oculte nu sunt neapărat explicabile și nici controlabile prin știință, fie ea astrologică sau nu. Conform acestei minorități de intelectuali, nu trebuie să ne limităm la astrologie, ci să o depășim. Copernic însuși, care nu vorbește niciodată explicit de astrologie în scrierile sale, are lucrări de astrologie. Dacă întreprinde o reformă a astronomiei este în parte fiindcă astrologii se înșală mereu în previziunile lor, și el vrea să arate că sistemul lumii imaginat de Ptolemeu este inexact. Astrologia este așadar un element de superstiție, considerat uneori ca atare de Biserică, dar și un mijloc prin care astronomia se autodepășește, cu riscul de a descoperi un nou sistem al lumii.

□ Un sistem al lumii care-l include întotdeauna pe Dumnezeu?

Desigur. Dar Dumnezeu poate foarte bine să aibă doar un rol secundar în domeniul științei. De pildă Avicenna, strălucit medic și filosof persan, susține că, în practicarea medicinei, nu ai nevoie să cauți niște cauze îndepărtate – cerești sau divine – ale evenimentelor: este de ajuns să descoperi cauzele apropiate în natura bolnavului și în mediul său înconjurător. Fiindcă, deși credința în Dumnezeu este aproape unanim împărtășită, există totuși o anume autonomie a științei, cu conștientizarea necesității de a inova în acest domeniu. Ceea ce îi neliniștește pe unii. La mijlocul secolului XIII, imediat după marile traduceri din greacă și arabă care au dus la proliferarea extraordinară a cunoștințelor, dominicanul Vincent de Beauvais este îngrijorat de scientia multiplicata, considerată un semn că se apropie sfârșitul timpurilor, venirea lui Antihrist și triumful unui ansamblu de pseudoștiințe care ascund adevărata știință: cea a lui Dumnezeu.

□ De ce există acest puternic interes pentru astrologie? Numai pentru a prezice viitorul?

Nu numai. Astrologia nu este deloc separată de alte modalități de cunoaștere. Este mai întâi o sferă a cunoașterii complementară astronomiei, care motivează cercetările în acest domeniu. Este, apoi, o știință auxiliară a medicinei, în mod inegal folosită de diversele școli medicale; majoritatea astrologilor sunt medici, dar reciproca nu este adevărată. Și mai este, deopotrivă, o știință auxiliară a istoriei. De exemplu, în 1333, o mare inundație a lovit Florența, dar a cruțat Pisa. Au urmat dezbateri publice între teologi – care explică această catastrofă prin păcatele specifice florentinilor – și filosofi ai naturii –

care presupun cauze astrologice, explicând în același timp lucrurile mai realist, ținând de ceea ce am numi astăzi ecologie.

□ Oamenii puterii se înconjoară de astrologi?

Da, printre alți consilieri, și chiar, în unele cazuri, de profeți care pretind că beneficiază de inspirație divină. Crearea de către Carol al VII-lea, în 1438, a funcției de istoriograf al regelui este urmată în chip logic de crearea funcției de astrolog, treisprezece ani mai târziu: astrologia face parte din bagajul tehnic considerat indispensabil pentru un prinț rafinat, preocupat de viitorul său și dornic să devină stăpânul timpului. Carol al V-lea, de exemplu, este foarte pasionat de astrologie, divinație și magie. În 1367, îl atrage la Paris pe tatăl lui Christine de Pizan, astrologul Thomas de Pizan (Tommaso di Benevento da Pizzano), profesor de medicină la Universitatea din Bologna. Dar joacă, oare, acest personaj un rol politic determinant? Mă îndoiesc.

Să luăm și cazul foarte interesant al lui Ludovic al XI-lea, pentru care nu există nici o biografie cu adevărat mulțumitoare. Iată un personaj care nu poate fi considerat imbecil, absolut deloc, dar care comite erori cel puțin la fel de mari ca succesele sale. Este fără îndoială superstițios: aproape sigur respectă riguros zilele egiptene, adică acelea care, din Antichitate, sunt știute ca nefaste pentru orice acțiune. Cum el este gata la orice ca să-și prelungească viața și să facă în așa fel încât fiul său să aibă mai mult timp pentru a pregăti succesiunea, el îi cere unuia dintre medicii și astrologii săi, Pierre Choinet, să scrie Rosier des guerres, o culegere de sfaturi adresate fiului său, ceea ce se cheamă o oglindă a prințului, cu adnotări marginale în latină, despre fenomenele cerești și conjuncțiile planetare. Crede cu adevărat în astrologie? Nu sunt sigur, dar, oricum, face asemenea înaintașului său Carol al V-lea horoscopul Delfinului, fără să ceară un comentariu detaliat. Este vorba de o astrologie orientativă, controlată, pentru binele statului? Da, așa se pare. Și toate astea pentru a-și pregăti fiul să guverneze cât mai bine posibil, folosind mai cu seamă arta disimulării, care nu este defel o valoare cavalerească...

Încă un exemplu – un anume Pèlerin de Prusse, astrolog de stat, îi cere imperativ viitorului Carol al V-lea, în cartea sa Livre des élections des douze maisons (1361), să-și programeze întronarea în perioada lunii crescătoare... or, Carol al V-lea nu a ținut cont de acest sfat și a fost încoronat la 19 mai 1364, când luna era în descreștere, ceea ce, conform

lui Pelerin de Prusse, însemna „o depreciere a rangului și a reputației sale“. Nu-l putem bănui, totuși, că nu era interesat de asemenea lucruri. Dar alte imperative politice și religioase, precum coincidența cu o sărbătoare atât de importantă ca aceea a Sfintei Treimi sau cu ziua care urmează unei bătălii victorioase (în acest caz cea de la Cocherel), au un rol cu mult mai important în luarea unor asemenea decizii. Și când trebuie acționat rapid, se recurge uneori de preferință la alte procedee, cum ar fi geomanția, un mod de divinație adus din lumea arabă și care permite o economie de calcule astronomice. Astrologia nu joacă, prin urmare, decât un rol orientativ într-un joc mai degrabă al justificărilor decât al predicțiilor: există multe horoscoape autentice care arată că o decizie a fost luată la momentul potrivit, dar acestea sunt adesea fabricate a posteriori. Și în Evul Mediu, când multe tratate de astrologie abordează chestiunea momentului oportun pentru încoronare, se pare că niciodată un rege nu a ținut seama de ele: horoscoapele încoronării sunt, și în acest caz, retrospective.

Dar de ce să lucrezi o temă astrală după eveniment? Pentru a legitima o decizie politică?

Da, și pentru a explica totodată fenomenele survenite ulterior. De exemplu, în 1407, când regele Carol al VI-lea înnebunește și fratele său, ducele de Orléans, este asasinat, o serie de horoscoape cercetează evenimentele pe care riscă să declanșeze această situație. Un astrolog normand, Simon de Boesmare, trasează pătratele astrologice ale conjuncțiilor lui Saturn și Jupiter care au precedat venirea Capețienilor în 987, apoi a Casei de Valois în 1328, și ajunge la concluzia că există un mare risc de schimbare dinastică. Este analizat, de asemenea, horoscopul înscăunării lui Carol al VII-lea și cel al nașterii sale, ambele fabricate ulterior, pentru a ști dacă va câștiga în fața regelui Angliei. Astrologia constituie așadar un instrument de interpretare a evenimentelor trecute, prezente și viitoare, dar printre

altele. Astrologii înșiși sunt conștienți că nu totul poate fi explicat prin configurațiile astrale; ei trebuie să ia în calcul un număr atât de mare de parametri, încât se mulțumesc să schițeze un horoscop fără a-i da o interpretare, care poate primi un număr infinit de varietăți.

Dacă nu este rușinos pentru un prinț să aibă în jur astrologi, se poate el înconjura fățiș de magicieni și alchimiști?

De magicieni, nu: nu e recomandabil. Ei intervin oarecum public în cazuri disperate, precum cel al nebuniei lui Carol al VI-lea, care trebuia exorcizat, sau, mai discret, în societatea curtenilor și a nobililor în cazul reglărilor de conturi, pentru a arunca sorții, așadar într-o manieră ofensivă, ceea ce nu este prea onorabil! Magia defensivă este în fapt mai bine tolerată, fie că este savantă sau se înscrie într-o perspectivă comună cu vrăjitoria populară. Aproape toată lumea o practică, în chip mai mult sau mai puțin limpede, în special pentru a se proteja contra morții subite – fiindcă marea teamă a oamenilor, din Evul Mediu timpuriu și mai cu seamă după nașterea Purgatoriului, este să moară nespovediți și neîmpărtășiți, să se prezinte astfel în fața Sfântului Petru nepregătiți. Cât despre magia ofensivă, este cu totul altceva. În ce măsură este ea dezvoltată? Greu de spus. Iar magia savantă are practicanți și printre membrii clerului, dintre care unii pot fi preoți... Această situație ne poate părea complet primitivă și extravagantă, dar această putere de a lega și de a dezlega un individ de o anume soartă este o constantă antropologică ce traversează multe culturi și se creștinează din ce în ce mai mult în cursul Evului Mediu, astfel încât am putea vorbi, la sfârșitul acestei perioade, de un șamanism creștin pentru a califica practicile celor numiți pe atunci „necromanți“.

Magia constă în dorința de a forța roata destinului pe care o evocați mai devreme?

Da, și acesta este motivul pentru care Biserica o percepe ca pe o lucrare a diavolului. Există diverse feluri de magie în Evul Mediu: contrar a ce s-ar putea crede, unele sunt foarte raționale și altele deloc, dar punctul lor comun este încercarea de a transforma lumea, cel puțin provizoriu, după propria dorință. În ce privește astrologia, ea este un sistem de interpretare a istoriei: prin urmare, cele două sunt complementare.

De exemplu, dispunem de un text cu totul extraordinar care încearcă să explice fenomenele magice: este vorba despre De radiis, un tratat despre raze atribuit lui al-Kindi, marele filosof arab din secolul IX, tradus – se pare – în secolul XII sau la începutul secolului XIII. Nu suntem siguri că este autentic, întrucât originalul arab s-a pierdut. Este vorba de o interpretare a lumii prin teoria razelor: fiecare corp ceresc emite raze care produc efecte în exterior, mai ales în lumea sublunară. Unii oameni sunt capabili să interpreteze aceste mesaje cerești prin rugăciune și prin puterea cuvintelor, mesaje pe care le pot transforma parțial emițând, la rândul lor, raze. Această teorie a influenței reciproce a razelor, absolut genială, este condangată de Biserică spre anii 1270. Este vorba de o magie astrală întru totul compatibilă cu astrologia. Pierre Choinet va fi, de exemplu, influențat. Dar marea slăbiciune a acestui tratat atribuit lui al-Kindi este faptul că nu definește ce este aceea o rază! Fără a mai vorbi de faptul că autorii acelei vremi nu sunt de acord între ei cu privire la acest subiect. Magia este, prin urmare, foarte diversă în Evul Mediu. Dacă unele credințe sunt împărtășite de aproape toată lumea, altele țin de o cultură intelectuală extrem de elevată, unde cauzalitatea divină este practic inexistentă: Dumnezeu creează astrele, apoi lasă să meargă mașinăria lumii fără să intervină, oarecum ca un ceasornicar. Dă impresia că taie frunză la câini...

□ Și alchimia? Este vorba de o ramură a magiei sau de o disciplină de sine stătătoare?

De o disciplină de sine stătătoare și care, deseori, nu are nimic de a face cu magia. Ea se bazează fie pe cunoștințe practice, fie pe o concepție parțial simbolică și, numai parțial, axată pe astrologie. Alchimia dispune așadar de o raționalitate proprie. Punctul comun între ea și magie rezidă în faptul că ele se constituie începând din secolul XII ca sisteme învecinate și nu numai ca acumulări de rețete, grație traducerilor din arabă. Este o perioadă complexă și cu atât mai pasionantă de cercetat cu cât ne lasă impresia că esențialul ne scapă și acum.

□ În final, am devenit noi mai puțin creduli?

Poate... Deși noi credem cu toții mai mult sau mai puțin în spiritul prospectiv, în sfaturile unor oameni iluminați care prevestesc viitorul, și în previziunile economiștilor care se înșală tot atât de mult ca astrologii din Evul Mediu... Ba chiar mai mult!

Consemnat de

Jean-François Marmion

Religii ale cărţii şi prostie: ”şi Dumnezeu l-a creat pe prost“

Virginie Larousse

Redactor-șef la revista Le Monde des Religions

Era odată, demult, foarte demult, ne spun cărțile sfinte ale celor trei monoteisme avraamice care sunt iudaismul, creștinismul și islamul. Dumnezeu își acordă șase zile ca să creeze și să pună în ordine lumea care va fi a noastră. Alcătuiește cerul, pământul, păsările, animalele sălbatice, peștii, „gângăniile care se târăsc pe pământ“, desparte și numește elementele. Și mai ales, în ziua a șasea, „a făcut Dumnezeu pe om după chipul său; după chipul lui Dumnezeu l-a făcut; a făcut

bărbat și femeie“ (Facerea 1, 27). Atotputernicul socotește apoi toată această lucrare a lui „foarte bună“ și își acordă o zi de odihnă binemeritată.

Adam și Eva, primii proști ai omenirii?

Ghinionul lui! Chiar când le-a poruncit lui Adam („cel plămădit din lut“) și Evei („cea care dă viață“) să nu guste din „fructul pomului care este în mijlocul grădinii“ raiului, Cel Veșnic constată repede că cele două creaturi ale sale nu l-au ascultat. După textul biblic, femeia a fost cea care l-a îndemnat pe bărbat să greșească. Adam, ceva mai puțin prost (sau și mai prost?) n-ar fi făcut decât să-și urmeze tovarășa. Coranul, contrar așteptărilor noastre, nu se arată atât de sever față de femeie. După cartea sfântă a islamului, bărbatul și femeia sunt la fel de vinovați. Oricum ar fi, această prostie originară îl face pe Dumnezeu să revizuiască darurile pe care i le hărăzise la început ființei omenești. Izgonită din Eden, perechea se vede condangată să nu mai trăiască „veșnic“. Iar domnul, care n-avea decât să se comporte cum se cuvine, trebuie să se apuce de muncă, „să lucreze pământul din care a fost plămădit“ (Facerea 3, 22–23). Iar doamna va naște de acum înainte „în dureri“ (Facerea 3, 16).

Mai apoi, amanții se cunosc unul pe altul – în sens biblic – și Eva dă viață de trei ori. Nu este de mirare că progenitura lor nu strălucește defel prin bună purtare. Dintre cei trei copii, cel mai prost este fără îndoială Cain, care comite fapta josnică de a-l ucide pe fratele său Abel din invidie (Facerea 4, 8). Fapt e că din una într-alta, „oamenii au început să se înmulțească pe fața pământului“ (Facerea 6, 1). Nu i-a trebuit mult celui Sfânt să vadă că „răutatea oamenilor s-a mărit pe pământ și că toate cugetele și dorințele inimii lor sunt îndreptate la rău în toate zilele“ (Facerea 6, 5). Și să se gândească să-i distrugă pur și simplu pe acești netrebnici care împiedică bunul mers al lucrurilor. Iahve le trimite apă, multă apă, într-un potop din care nu vor scăpa cu viață decât Noe și familia sa, precum și câte o pereche din fiecare specie de animale. Mai întâi operațiunea are succes: proștii și proastele au fost

înlăturați de pe fața pământului. Dar vai, această mare curățenie nu întârzie să-și arate limitele. Curând, natura își reintră în drepturi și încep să mișune din nou generații spontanee de cretini și de dobitoci.

Liberi să fie proști

Tocmai acest punct pune probleme. Dacă Dumnezeu l-a făcut într-adevăr pe om „după chipul și asemănarea sa“, cum se poate ca rezultatul să fie atât de aproximativ? Dacă Cel Veșnic este atotștiutor și atotputernic, cum se face că nu a izbutit să creeze o pereche de prototipuri umane perfecte și nici să prevadă greșeala lor, în care își află originea „căderea“ Omului? De ce creația nu este ferită de orice viciu de fabricație? Argument cu greutate pentru atei, care văd în imperfecțiunea lumii dovada inexistenței lui Dumnezeu. Cu toate acestea, Isaia (45, 7) relatează cuvântul divin: „Eu întocmesc lumina și dau chip întunericului, Cel ce sălășluiește pacea și restriștei îi lasă cale: Eu sunt Domnul care fac toate acestea“.

Să însemne, oare, că i se întâmplă lui Dumnezeu să nu fie desăvârșit? Un episod, povestit atât în Biblie cât și în Coran, pare să îngăduie un răspuns afirmativ: este cel al lui Iov. Recunoscut ca un om drept de către Dumnezeu însuși, Iov se pomenește dintr-odată copleșit de nenorociri: își pierde bunurile, copiii, sănătatea… Toate acestea fiindcă Dumnezeu a îngăduit ca satana – diavolul – să-l pună la încercare pe robul său. În fața sentimentului de nedreptate al nefericitului, Domnul îi dă de înțeles că el, Iov, nu poate pricepe (Iov 38, 5): după cum spune apostolul Pavel „căile Domnului sunt de nepătruns“ (Romani 11, 13).

Acest răspuns nu a încetat să-i nedumerească pe exegeți și pe teologi. Dacă răul nu face parte din proiectul lui Dumnezeu, prezența lui în lume este, în fapt, o enigmă de nepătruns. „Poate că dreptul nu este chiar atât de drept și răul nu este chiar atât de rău?“ comentează fără prea mare convingere rabinii din Talmud. Pentru alții, răul stă în faptul că Dumnezeu s-a retras din lume pentru a-i lăsa pe oameni liberi. Adică liberi să fie proști. Și dacă se întâmplă să fie pedepsiți în

mod radical (distrugerea Sodomei și Gomorei, Geneza 18, 20–21; surata 11, 82 și 15, 74 din Coran), până la urmă Atotputernicul se arată relativ tolerant față de cei pe care limbajul religios îi califică drept „păcătoși“.

În spiritul Creatorului, religiile monoteiste țin un discurs mai degrabă cumpătat privitor la acești rătăciți, marcat de o formă de luciditate binevoitoare, dar nu lipsită de exigență. Compilație a Legii orale evreiești, Talmudul ia act că inima omului este mânată de două tendințe: „aplecarea cea bună“ (yétser hatov) și „aplecarea cea rea“ (yétser hara). Iar Sfântul Pavel întărește: „Păcatul sălășluiește în mine (…) Căci nu fac binele pe care îl voiesc, ci răul pe care nu-l voiesc, pe acela îl săvârșesc“ (Romani 7, 17–19). Iar Coranul subliniază că sufletul omului, din fire, „îndeamnă totdeauna la rău“ (12, 53).

Dar chiar dacă omul este păcătos din fire, el nu trebuie să rămână așa. De fapt, tot discursul religios este de înțeles ca o încercare de a scoate făptura umană din prostia ei crasă și din bestialitatea ei, dându-i porunci (Decalogul), o etică și o cale (charia) de urmat. Prin disciplină religioasă, prin studiu, lucrând asupra lui însuși, păcătosul se poate perfecționa, se poate înălța. „Biserica urăște păcatul, dar nu pe păcătos“: această maximă amintește că religia creștină nu înțelege să-l condange pe păcătos, ci să lucreze la mântuirea sau răscumpărarea lui, confirmându-l pe Iezechiel (18, 23): „Oare voiesc Eu moartea păcătosului, zise Domnul Dumnezeu – și nu mai degrabă să se întoarcă de la căile sale și să fie viu?“

Să-i iubești chiar și pe cei proști

Nu numai să fie viu, dar să fie respectat și iubit. În această privință, mesajul biblic este fără echivoc: trebuie să-l iubim pe aproapele nostru. Adică pe cel care trăiește în apropierea noastră, care ne este aproape (proximus) și a cărui prezență ne-a supărat mai înainte. Mai ales atunci când aproapele nostru dovedește un temperament mai puțin plăcut. Totuși, Vechiul Testament accentuează: „trebuie să-l iubești pe

aproapele tău ca pe tine însuți“ (Leviticul 19, 18). „«Îl vei iubi pe aproapele tău ca pe tine însuți» constituie marele principiu al Torei“, rezumă vestitul Rabbi Akiba în Talmud.

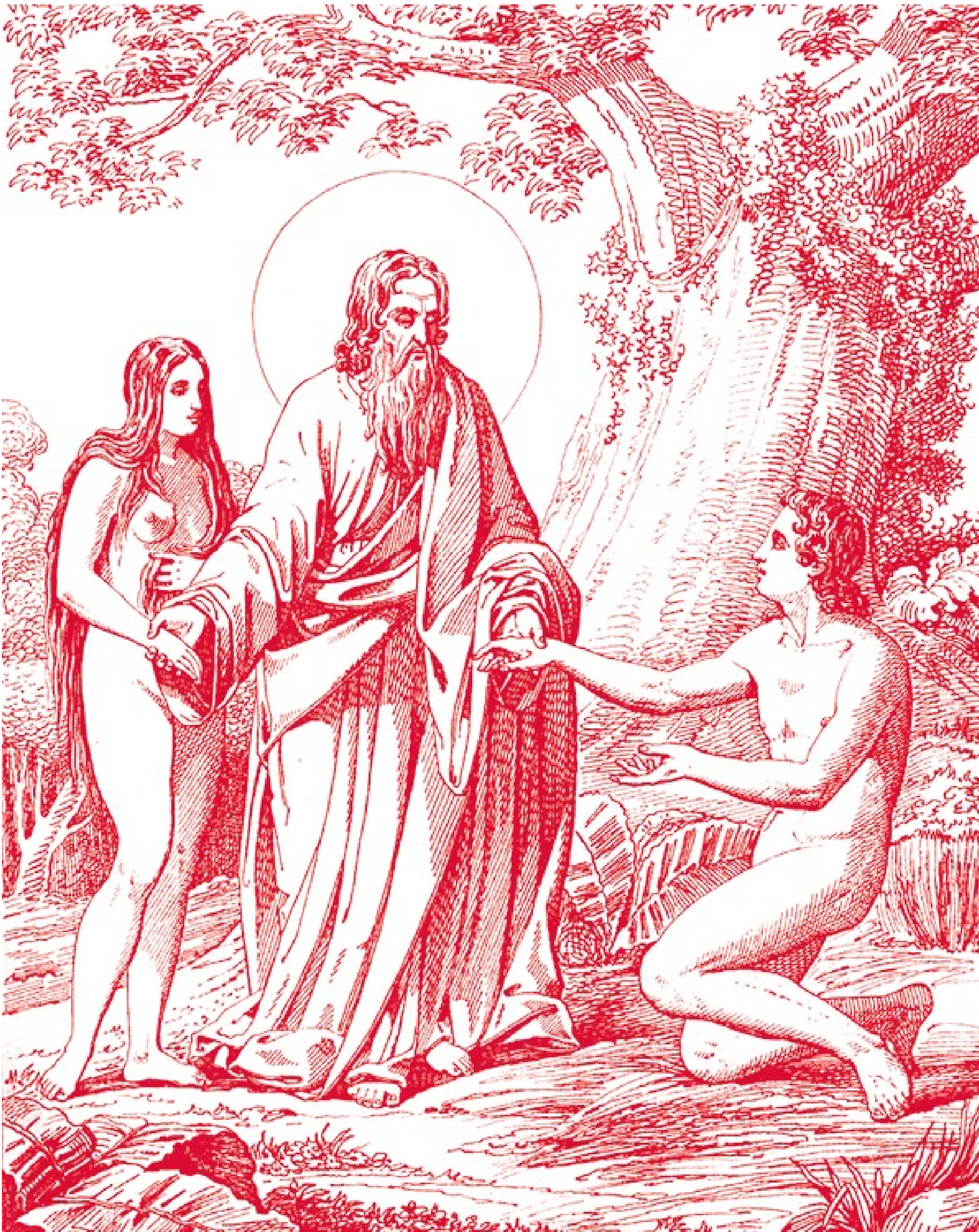
Iisus fiind evreu – trebuie să o amintim –, nu e de mirare că și-a însușit acest principiu împins la extrem, invitându-ne nu doar să ne iubim aproapele, dar și pe dușmani – proștii aceia pe care de obicei nu-i poți suferi. Fiindcă, se întreabă Nazarineanul, „dacă iubiți pe cei ce vă iubesc, ce răsplată veți avea?“ (Matei 5, 46). Iisus îi îndeamnă pe oameni să îndrăznească să exprime fățiș niște sentimente până atunci înăbușite, pentru a ajunge la o schimbare colectivă. „Fiți milostivi, precum și Tatăl vostru este milostiv. Nu judecați și nu veți fi judecați; nu osândiți și nu veți fi osândiți; iertați și veți fi iertați. Dați și vi se va da.“ (Luca 6, 36–38)

În fapt, monoteismele au preluat care mai de care ceea ce se numește de obicei regula de aur, maximă a moralei universale, care formulează limpede: „Nu face altuia ceea ce n-ai vrea să ți se facă“. În islam, ea este prezentată ca un hadith („cuvânt“) al lui Mahomed: „După Anas, Profetul a zis: «Nici unul dintre voi nu va avea cu adevărat credința dacă nu dorește pentru aproapele său ceea ce își dorește pentru sine»“. Maximă esențială, dar nu ușor de aplicat.

Când credința te face cretin

Istoria este martoră că religiile nu au fost întotdeauna exemplare față de aproapele lor. Sacrosantele principii de toleranță și de dragoste au făcut loc, cu regularitate, anatemelor și violenței. „De ce vezi paiul din ochiul fratelui tău, iar bârna din ochiul tău nu o iei în seamă?“ se indigna Iisus (Luca 6, 41). O observație care se poate aplica instituțiilor religioase. De fapt, dacă adeziunea la o tradiție spirituală ține de credință – până acum, existența lui Dumnezeu nu a putut fi niciodată dovedită științific –, această credință se transformă prea adesea în certitudine, în adevăr absolut pentru cel care o profesează.

Un asemenea complex de superioritate a făcut mereu ravagii de-a lungul secolelor. Unele instituții s-au încăpățânat să-i persecute pe acei proști care, în opinia lor, au vina de a nu împărtăși aceeași credință cu a lor, adică pe eretici. Care uneori le-au răspuns și ei la fel: credințele religioase nefiind, în fond, decât opinii nedemonstrabile, devii foarte repede prost pentru altcineva. „În afara Bisericii nu este mântuire“ subliniază, în secolul III, episcopul Ciprian al Cartaginei. Creștinismul medieval și modern și-a făcut o specialitate din vânătoarea de eretici: cruciade împotriva necredincioșilor din Țara Sfântă (secolele XI–XIII); lupta împotriva catarilor considerați în abatere și prigoniți, în special de Inchiziție; războaie religioase îndreptate împotriva protestanților în secolul XVI care culminează la 24 august 1572 cu trista celebritate a Sfântului Bartolomeu… dovezile nu lipsesc. Cea mai tânără dintre tradițiile monoteiste, religia musulmană, nu rămâne datoare. Izbucnirile sale actuale, cangrenate de tradiția wahhabită venită din foarte obscurantistul regat saudit, o dovedesc zilnic (vezi, printre mii de alte exemple recente, încrâncenarea de a o persecuta pe Asia Bibi, creștină învinuită de blasfemie în Pakistan, ceea ce a dus la asasinarea mai multora dintre apărătorii săi).

La fel de devastatoare, deși mai fățarnică, e misoginia cvasisistematică pe care religiile avraamice au dezvoltat-o – și continuă adesea să o apere fără rușine. Cu vânătoarea de „vrăjitoare“ din Europa creștină (Evul Mediu și Renaștere), ciudățeniile vestimentare alienante precum burqa sau niqab, impuse în unele zone din islam, interdicția, pentru femei, de a ocupa funcții religioase sau pur și simplu de a fi stăpâne pe corpul lor, drumul de eliberare a celor trei monoteisme de rămășițele

lor patriarhale este încă lung. Chiar și papii, reputați ca infailibili (dogma infailibilității pontificale definită în 1870) nu sunt scutiți de a lua uneori poziții-limită: astfel, Paul al XVI-lea, în 1968, declară în enciclica sa Humanae Vitae „intrinsec necinstită“ orice metodă artificială de control al nașterilor – iar Vaticanul continuă să apere această poziție. Iar același papă, deși gata întotdeauna să apere bunele moravuri, a dus multă vreme politica struțului față de problemele de pedofilie din Biserică. Cât despre iudaism, rugăciunea care ar trebui rostită în fiecare dimineață de practicanți spune multe despre considerația acordată „sexului slab“: „Binecuvântat fii tu, Dumnezeul meu, că nu m-ai făcut femeie“…

Nu vom merge cu toții în rai

Este evident, așadar: faptul de a fi credincios nu te imunizează câtuși de puțin în fața prostiei. Rămâne, totuși, consolarea că proștii nu vor ajunge în paradis. Virtuoasă sau imorală, fiecare făptură omenească își va afla răsplata pe lumea cealaltă: mântuire veșnică pentru unii, osândă veșnică pentru ceilalți. Verdictul fatidic va fi comunicat individual la Judecata de Apoi – numită „Ziua Celui Veșnic“ la evrei. Zi cumplită, dacă e să dăm crezare literaturii profetice, zi „ de pustiire și de nimicire“ (Sofonie 1, 15), ea se va încheia prin distrugerea dușmanilor lui Dumnezeu, care sunt dușmanii lui Israel. În sfârșit, poporul evreu va fi eliberat. La fel de gravă este și Judecata de Apoi pe care o evocă Pavel: „ziua mâniei și arătării dreptei judecăți a lui Dumnezeu“ (Romani 2, 5). În islam, această zi se poate prelungi inexorabil: până la 50 000 de ani (surata 70, 4).

Judecata făcută de Dumnezeu va fi fără iertare. Cei buni vor fi despărțiți de cei răi. Celor dintâi, mântuirea; celorlalți, osânda. Profeții evrei precizează că mântuirea va fi acordată „celor ce jelesc Sionul“ (Isaia 61, 3) și celor ce se tem de Dumnezeu (Malahia 3, 2–3), adică cei a căror purtare va fi fost conformă cu Legea lui Moise. Oricum, problema locului rezervat non-evreilor a făcut să curgă multă cerneală printre exegeții evrei, și numeroși sunt înțelepții care consideră că viața

veșnică va fi acordată „drepților între popoare“. Iisus pare să acorde mântuirea numai și numai pe baza faptelor, și în special a milosteniei pe care va fi dovedit-o sau nu individul în timpul vieții sale (Matei 25, 31–46). Dacă faptele au importanța lor în concepția islamică a mântuirii, credința joacă aici un rol hotărâtor, care te face să crezi că numai musulmanii vor putea ajunge la viața veșnică: de altfel, Iisus, devenit musulman, le va reproșa creștinilor că l-au cinstit ca Dumnezeu și îi va denunța pe evrei (surata 4, 159).

După sfârșitul timpurilor va urma olam ha-ba a evreilor, lumea de apoi, în care drepții, în sfârșit despovărați de dobitoci, vor merge în Edenul celest. Luminată de prezența divină, această grădină unde curg patru fluvii (de lapte, de vin, de mir și de miere) este populată de îngeri cu voce încântătoare și plină de pomi cu parfum delicios. O descriere idilică amintind și de grădina paradiziacă a musulmanilor (al-Janna) în care „fericirea este fără margini“ (surata 9, 72). Mai puțin ilustrat, paradisul pe care îl promite Iisus nu este un loc material, ci o stare spirituală în care drepții vor cunoaște fericirea desăvârșită în contemplarea lui Dumnezeu (1 Corinteni 13, 12).

Cât despre ceilalți, cei care au fost prea proști ca să-și îndrepte purtarea și să se smulgă din păcat înainte de a fi prea târziu, îi așteaptă o soartă cumplită. Vor ajunge în infern, gheena evreilor și a musulmanilor. Locul își trage numele de la abominabila vale Ben Hinnom (Gehinomm), la sud de Ierusalim, unde, în Antichitate, păgânii practicau sacrificii de copii… Dacă tradiția evreiască nu e unanimă în privința existenței unui loc infernal (unii înțelepți au afirmat că „nu există gheenă în lumea ce va să vină“), Coranul este categoric: condangații vor pieri în flăcările iadului (al-nâr), aceleași flăcări care ard de-a pururi în Apocalipsa lui Ioan (20, 14–15).

Soarta tuturor făpturilor este acum pecetluită pentru vecie. Pentru unii, fericire veșnică. Pentru alții, suferință fără sfârșit. „Vor rămâne acolo cât vor dăinui cerurile și pământul“, precizează Coranul. Aceasta este karma proștilor: ușa paradisului le este închisă. Happy end.

Bibliografie

C. Michon și D. Moreau (coord.), Dictionnaire des monothéismes, Seuil, 2013

F. Lenoir și Y. Tardan-Masquelier (coord.), Encyclopédie des religions, Bayard, 2000

Budism. Sã fie prostia în altaˇ parte?

Laurent Testot

Jurnalist independent, specialist în știința religiilor și în istorie

Jean-Sébastien este un tânăr obișnuit, cu mici excepții. Locuitor al Québecului, are talent la desen și visează să devină bikshu. Ce? Bikshu, în sanscrită, limbă care este pentru India ceea ce este latina pentru Europa, înseamnă cerșetor; și, prin extensie, călugăr budist, dat fiind că, prin tradiție, călugării își cerșesc hrana.

Iată-l deci pe candidatul cerșetor fugind din casa părintească în februarie 1999 și apăsând butonul soneriei la templul budist tibetan din

Montréal, Canada. Dar acolo, imposibil să devii călugăr. După cum explică Joan, una dintre adepte, în temple te rogi, faci rugăciuni; clericii se formează și se numesc în mănăstiri. Iar pentru a găsi o mănăstire care să te pregătească să fii călugăr tibetan, trebuie să mergi în India sau în Nepal. Nu în Tibet? Decepție. „Tibetul mi s-a întipărit în suflet ca un ținut de legendă, mitic. (…) Îmi închipuiam cum colind Himalaya în căutarea celor mai mari maeștri spirituali.“ Dar Tibetul fiind ocupat de China, e cu neputință să mergi acolo ca să te formezi.

Dar de ce vrei să te călugărești, Jean-Sébastien?

„Mă simțeam chemat de filosofia lui Buddha, pe care o consider o știință a spiritului cu valori profunde, departe de prostiile care ni se tot înșirau în religia catolică. Păcatele, diavolul și infernul. În budism, scopul este să înțelegi ce anume provoacă suferința și să găsești un mijloc de a te elibera, păstrând respectul față de tine însuți și față de ceilalți.“

În demersul său de căutare a înțelepciunii, pe care îl povestește într-o bandă desenată[42] care redă ca nici o alta atmosfera laborioasă din Kathmandu, Jean-Sebastien va merge, totuși, ca turist în Tibet, nu fără a se confrunta cu prostia anumitor călugări, cu ambiția altora, cu disprețul la adresa femeilor… Va întâlni uneori un înțelept, precum acel lama (alt fel de a spune călugăr tibetan) care îl încredințează răspicat că „aceia care cred orbește într-o religie sunt alături de drum“, servindu-l în același timp cu un pahar de Coca-Cola – care trebuie băut chiar dacă e rău pentru sănătate, altfel nu îi acorzi respect lui lama. Va descoperi că fiecare dintre presupunerile sale inițiale ar trebui relativizată.

• Dacă occidentalii consideră că budismul este o filosofie, este din cauză că aceia care au importat budismul în Occident au adaptat mesajul lor evanghelic – același lucru fiind valabil pentru yoga[43] și deasemenea și pentru multe alte spiritualități. În Orient, budismul este o religie, cu templele, rivalitățile, mănăstirile și ritualurile sale, indubitabile și repetitive. Unul dintre prietenii săi, Lu, un occidental totuși ucenic

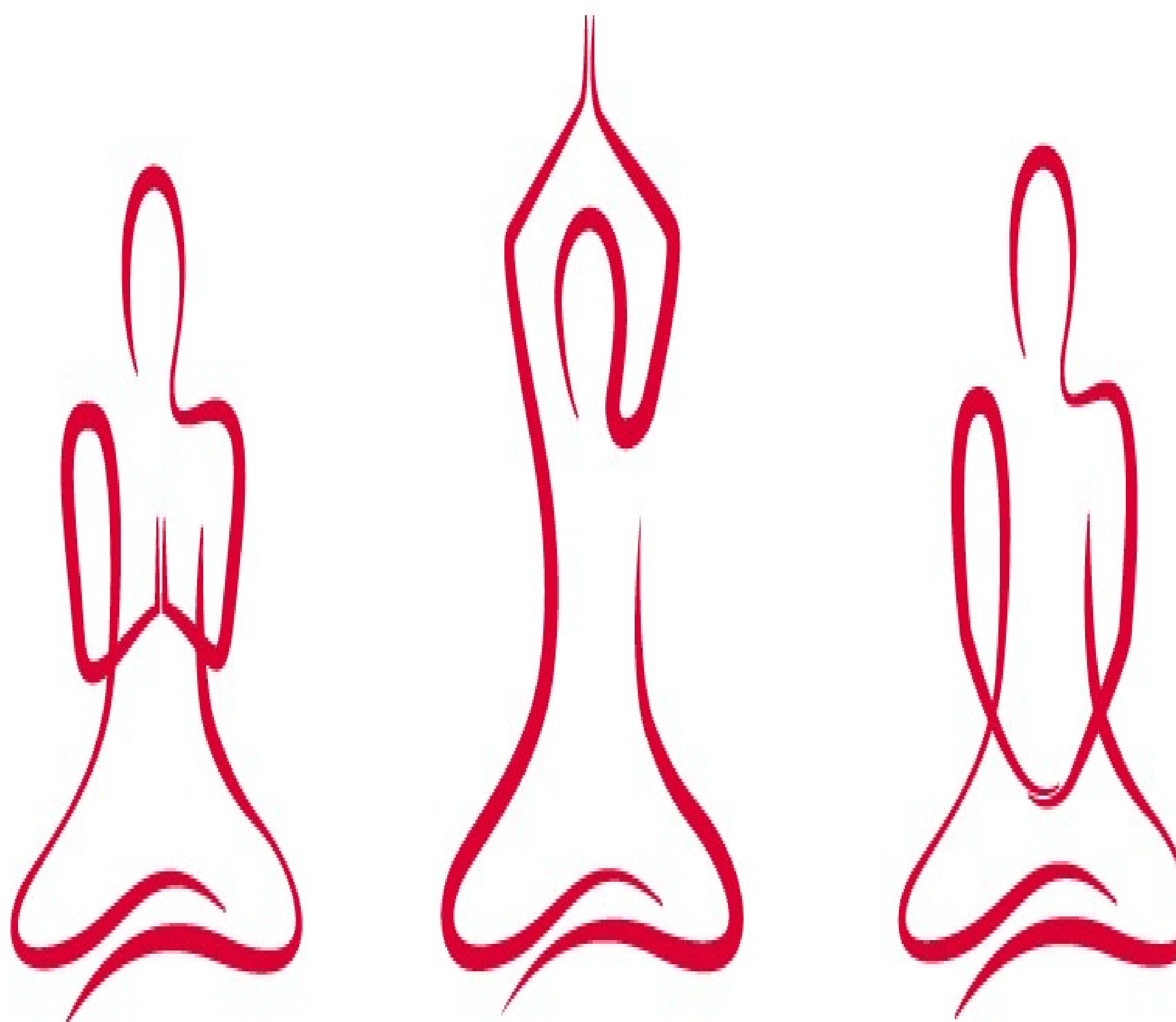
bhikshu, rezumă în câteva confidențe: „Tot ce găsești într-o mănăstire creștină, vei găsi și într-o mănăstire budistă: gelozie, invidie, calomnie, ură, violență și abuzuri sexuale“.

Ideea că budismul ar fi o știință a spiritului trimite prin asociere la meditație. Budismul practică, asemenea altor religii (mai cu seamă hinduismul, dar și creștinismul, având în vedere că termenul are o rădăcină latină) meditația. În jurul lui Dalai Lama în exil au gravitat numeroși actori-cheie ai aculturației sau adaptării budismului în restul lumii. Printre aceștia, unii medici și călugări au promovat ideea că meditația permite îmbunătățirea memoriei, înlăturarea stresului, ba chiar, pentru niște călugări antrenați, modificarea undelor cerebrale. Acest accent pus pe valoarea terapeutică, ca răspuns la așteptările occidentale, ascunde totuși faptul că meditația nu este o valoare centrală a celor mai multe dintre școlile budiste, axate mult mai mult pe respectarea ritualurilor și pe studiul textelor scripturale. Or, acestea îi plictisesc amarnic pe occidentali, cu excepția cercetătorilor, atât de complicată este studierea lor.

• Păcate, diavol și iad nu sunt exclusivități catolice, ci își au fiecare echivalentul în budism. Vizitând o pagodă din Tibet, Jean-Sébastien rămâne uluit în fața unei fresce în care un diavol fierbe într-o oală o mulțime de nefericiți. Un prieten tibetan îl lămurește că asemenea imagini sunt simbolice. Cazanul reprezintă ceea ce te face să suferi: ego-ul, furia, dorința, invidia, orgoliul… Pe scurt, imaginea ar exprima o evidență pe care o ascund, în fapt, dogmele: infernul se află înăuntrul tău.

• Cât despre respectarea celorlalți… Ca religie, budismul a fost asociat cu unele excese bine documentate. Să amintim de călugării budiști japonezi, denunțați de călugărul zen Brian Victoria în lucrarea Zenul în război[44]: autorul povestește în această carte cum, în prima jumătate a secolului XX, o majoritate a călugărilor budiști au îmbrățișat naționalismul japonez, folosindu-se de funcția lor ecleziastică pentru a propovădui apologia unui fascism care a făcut zeci de milioane de victime în Asia. Mențiune specială pentru Daisetsu Suzuki, maestru de zen non-violent în Occident, care a cauționat uciderea celor care luptau împotriva armatei imperiale japoneze prin următorul sofism: împăratul

este inspirat de Buddha; a te opune soldaților împăratului înseamnă să i te opui lui Buddha; prin urmare, dacă le scurtezi viața adversarilor împăratului înseamnă că le faci un serviciu. Într-adevăr, în budism, cu cât persistă cineva mai mult în greșeală, cu atât mai rea îi va fi următoarea reîncarnare.

Lista compromisurilor făcute de călugării budiști ar umple o întreagă enciclopedie. În istoria religiilor compromisul este o banalitate. Catolicismul se vede trimis sistematic la Sfânta Inchiziție (care tortura pentru a-l salva pe acuzat de infern) sau la cruciade. Puterea abate înțelepciunea pe căi greșite și o transformă repede în serviciu post-vânzare al ororilor: budismul a cunoscut și el cruciadele lui. A existat o serie curioasă a acestora, în Japonia, între secolele IX și XIV, când mănăstiri rivale ale marelui ordin monastic Tendai se înfruntau regulat în bătălii organizate, urmând ca învingătorul să distrugă prin foc mănăstirile învinsului în numele mesajului de pace al lui Buddha. Astăzi, discursurile pline de ură și rasiste ale călugărului birman naționalist Ashin Wirathu împotriva minorității musulmane a rohingya întrețin această flacără, care întunecă imaginea budismului.

Numai că, desigur, acesta nu este adevăratul budism... Să pornim în căutarea lui, să ne cufundăm în izvoarele sale asiatice.

Numeroase moduri de a atinge nirvana

Buddha s-a născut acum douăzeci și cinci de secole în Nepal, în zona de civilizație indiană. În tradiția vedică, din care derivă hinduismul și budismul, sufletele îndură o eternitate de reîncarnări. Cu cât faci mai multe prostii în viață, cu atât mai jos cobori pe scara socială și pe cea biologică în viața următoare. În vârful ierarhiei, bărbații din casta de sus. Apoi ceilalți bărbați, care se situează la naștere pe o poziție condiționată de meritele adunate în viețile anterioare. Dacă ești femeie, înseamnă că plătești niște greșeli din trecut. Și dacă ești câine? Trebuie să fi fost un criminal în existența ta precedentă...

Buddha, a cărui viață a început ca în poveste (s-a născut nobil și bogat, cu un tată obsedat de ideea de a-i ascunde fiului său tot ce nu merge bine în lume) a constatat la 29 de ani că lumea este un coșmar, bântuit de suferință, boală, bătrânețe și moarte, într-o veșnică reîncepere. Cum să termini cu toate acestea? După ce s-a bucurat de calea iluziei – cultivarea plăcerilor –, el a explorat calea privațiunilor – cea a meditației și a postului pentru a ajunge la realitatea ascunsă în spatele

iluziei. A fost gata să moară de foame, dar și-a dat seama la timp de greșeala sa, acceptând un blid de orez cu lapte din mâinile unei femei. Și-a pierdut discipolii întrucât, renunțând să piară de foame și compromițându-se în același timp cu sexul slab, însemna că și-a întinat toate eforturile anterioare.

Atunci a început o luptă cu sine însuși, din care a ieșit după o meditație bântuită de demonul Mara (orice asemănare cu viața lui Iisus este întâmplătoare), în decursul căreia a definit Calea de Mijloc, între plăceri și asceză. Este o temă frecventă a iconografiei budiste acest moment în care îl vedem pe Buddha, așezat în poziția lotus, îndreptându-și degetul în jos pentru a lua Pământul drept martor al victoriei sale. Buddha este înconjurat, așa cum subliniază anumite texte sacre sau sutra, de o mulțime de zei, care se bucură că nirvana (care nu este un paradis, ci o stare de încetare a suferinței) a fost în sfârșit atinsă. Cum așa, niște zei în budism? Ei bine, da: dacă în Occident budismul este văzut ca o filosofie fără zei, nu la fel stau lucrurile în zona lui de baștină.

Veți vedea iconografia templelor budiste din toată Asia plină ochi de entități celeste.[45] Se află aici zeii hinduismului, care li se supun lui Buddha sau mesagerilor săi în diferite moduri (inclusiv violul, desigur simbolic); dar și zeii budismului propriu-zis, nenumărați, arhații și bodhisattva, înțelepți care au atins Iluminarea; și în sfârșit zeii din țările cucerite de budism, bönul tibetan, religiile chineze, shinto japonez... Peste tot zei, să-ți vină amețeală.

Universul mental al budismului originar fiind indian, el diferă de cel al Occidentului, sau chiar de cel al Chinei. Și totuși, China a integrat budismul. Dar nu a fost ușor.

Ajuns la începutul erei noastre în China, budismul a avut de înfruntat aici o provocare redutabilă: adaptarea unei dogme care avea sens în contextul ideologic indian (unde omul suferă o serie interminabilă de reîncarnări înainte de a fi eliberat printr-un merit dobândit cu trudă) la funcționarea mentală chineză (unde, odată ce ai murit, îți regăsești strămoșii în lumea de dincolo). A fost nevoie de mai multe secole pentru a se opera fuziunea. Au luat naștere, treptat, două tendințe:

gradualismul, care susține în optica indiană că nirvana nu este accesibilă decât la ieșirea dintr-o serie interminabilă de existențe virtuoase; și subitismul care, pentru a-i seduce pe chinezi, socotește că nirvana poate fi atinsă în decursul unei vieți. Gradualismul este prezent în Asia de Sud-Est (Laos, Cambodgia, Myanmar și Thailanda) în curentul Theravada (Vehicul al Strămoșilor); și subitismul în Extremul Orient (China, Coreea, Japonia și Vietnam) în Mahayana. Termenul înseamnă Marele Vehicul, fiindcă e prezentat de adepții săi ca îmbarcând mai multă lume spre Mântuire. Tibetul și Mongolia țin de o ramură a Mahayanei, Vajrayana, Vehiculul de Diamant, care se prezintă ca un budism ezoteric, adică o religie insistând asupra importanței de a fi inițiat de un călugăr. În Mahayana, există mai multe școli care au simplificat tot mai mult accesul la Mântuire: în zen, asta ți se poate întâmpla în timpul vieții, de exemplu când spiritul ți se poticnește pe o enigmă; în amidismul japonez, recitarea unei rugăciuni în momentul când mori ar putea să te trimită direct în paradis. V-o destăinuim, nu se știe niciodată: „Namu Amida Butsu“.

Pentru unii sociologi americani ai religiilor, reprezentați în Franța de cercetătoarea Marion Dapsance[46], a apărut în secolul XX un al treilea curent, neobudismul. Este un budism mondializat, cu dogme simplificate, care urmărește convertirea întregii lumi, începând cu Occidentul, cu prețul unei noi lecturi selective a idealurilor budiste. O astfel de aserțiune nu este pe placul adepților, care văd aici o denunțare a presupusei lor prostii. Nici vorbă de așa ceva. Am intrat într-o epocă de bricolaj, de sincretism, în care religiile circulă și se transformă. Budismul autentic, ca și adevăratul islam sau veritabilul creștinism este un mod de a vedea al spiritului. Neobudismul este pentru Mahayana ceea ce este Mahayana pentru Theravada: transformarea unei religii cu un alt public țintă.

Este ceea ce a înțeles până la urmă Jean-Sébastien, la sfârșitul căutării sale: prostia ar consta în a crede că budismul este prin esență calea perfectă. Ca orice religie, este un ghid cu multe versiuni, din care fiecare extrage lucrurile de care are nevoie. Să mai adăugăm că religiile nu au logică. Dimpotrivă. Cu cât sunt mai contraintuitive, cu atât merg mai bine. Juristul Tertullian ghicise acest lucru când scria, cu privire la creștinismul pe care îl îmbrățișase (era spre anul 200, într-o epocă în

care a fi creștin era foarte rău văzut în Imperiul Roman): „cred fiindcă e imposibil“, vorbind despre un criminal numit Iisus care suferise o moarte scandaloasă deși va fi fost fiul lui Dumnezeu. După părerea lui Tertullian, nimeni nu ar fi putut imagina o asemenea glumă proastă, așadar evenimentul era cu siguranță adevărat. Atunci de ce să-ți bați joc de incoerențele budismului, de nenumăratele pasaje iraționale presărate în cărțile sfinte? Ele dau forță mesajului său de pace.

Aceasta este lecția eșecului lui Jean-Sébastian. Nu a devenit călugăr, dar eșecul lui a făcut ca viața sa să adere la idealurile budiste. Conform legendei lui Won Hyo. Acest călugăr budist coreean, fugind de furtună, se adăpostește într-o peșteră. E întuneric, îi e sete, mâna i se oprește pe un vas care conține un lichid. Își potolește setea. În zori constată că se află într-un mormânt, iar vasul din care a băut este un craniu omenesc. Dezamăgit, părăsește straiele de călugăr. „Fiindcă a înțeles că important nu este să vezi. Important este spiritul, fiindcă în spiritul nostru se află adevărul.“

Sukothai, gloria universului

Câteva ruine, niște peluze, o oglindă de apă, este cald, e toamnă în Thailanda. O mulțime s-a strâns ca să asiste la spectacolul de sunet și lumină al acestei seri. Se înfiripă un mare spectacol, cu lumini colorate proiectate pe zidurile templelor seculare și megafoane zgomotoase care aclamă, în thai și în engleză, legenda regatului Sukothai. În secolul XIII, murmură comentatorul, regatul îmbrățișase budismul. Avea o putere imensă. Dar elitele sale au hotărât să facă din budism o realitate în această lume. Au renunțat să mai întrețină o armată, i-au îndemnat pe supușii lor să se călugărească, toată lumea împărțea totul și nimeni nu era înarmat. Morala poveștii: nu le-a trebuit mult regatelor vecine ca să-și dea seama de slăbiciunea regatului Sukothai, și utopia budistă s-a sfârșit în violență. N-au mai rămas în picioare, martore neputincioase ale masacrelor și jafurilor, decât zidurile mănăstirilor din vechea capitală.

Acest regat care s-a străduit să întrupeze budismul cu exactitate, literă cu literă, este o fabulă pe care regimul politic thai o servește cu plăcere

concetățenilor săi, și deopotrivă turiștilor occidentali. În realitate s-a vărsat sânge și de o parte, și de alta. Legendele, tardive, au povestit că învinșii își acceptaseră moartea sigură fără să se revolte, ceea ce făcea din ei adevărați învingători ai luptei. Înfrângerea și moartea, prezentate drept consecințe inexorabile ale încrederii în Buddha, aveau în budismul de altădată un aer de victorie postumă. În ochii noștri de occidentali moderni și pragmatici, îndemnați în exces la competiție, povestirile acestea sună ciudat.

L. Testot

J.S. Bérubé, Comment je ne suis pas devenu moine, Futuropolis, 2017

M. Kock, Yoga. Une histoire-monde, La Découverte, 2019

B. Victoria, Le Zen en guerre, 1868–1945, Seuil, 2001

B. Faure, Bouddhismes, philosophies et religions, Flammarion, 1998

M. Dapsance, Qu'ont-ils fait du bouddhisme? Une analyse sans concession du bouddhisme à l'occidentale, Bayard, 2017

Mitologie indianaˇ și prostia de astaˇzi

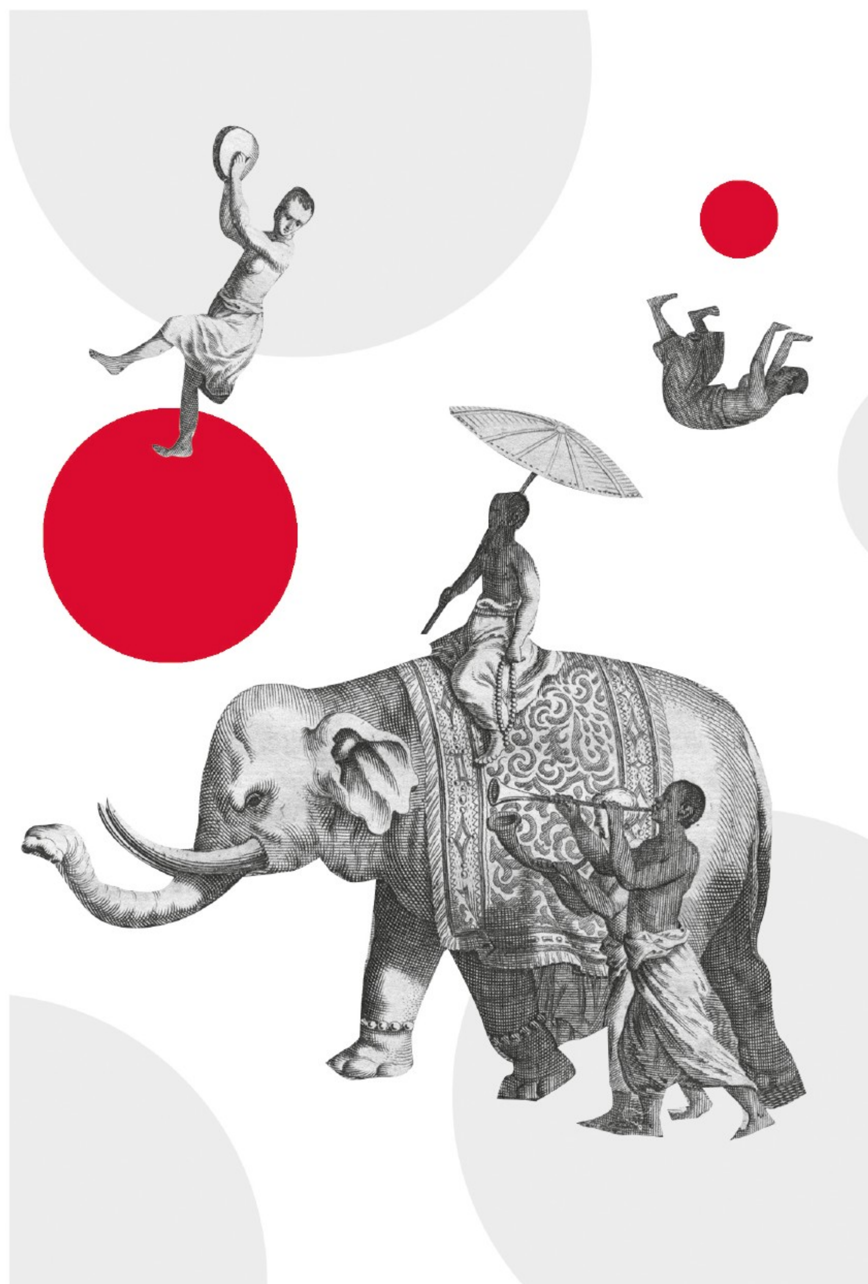
Émilie Ponceaud Goreau și Anthony Goreau Ponceaud

Anthony Goreau Ponceaud

Conferențiar la universitatea din Bordeaux

Émilie Ponceaud Goreau

Profesoară de liceu și doctor în geografie umană

Basme, fabule, povestiri mitice, parabole, epopei, anecdote: poveștile mișună în India și populează inconștientul a peste un miliard de persoane. Încrucișându-se sau continuându-se ca și când s-ar putea preface una dintr-alta, ele pun în scenă animale înzestrate cu sentimente umane și înfățișări ale condiției umane. Dragostea, patima, rivalitatea, ura, trădarea, fidelitatea, renunțarea, orgoliul, sfințenia, eroismul, răbdarea, temeritatea, îndrăzneala, generozitatea domină

aceste epopei în care oamenii, în înțelepciunea și nebunia lor, se confruntă cu propriul destin și cu soarta lumii întregi. Ele folosesc din plin satira pentru a demasca personaje în contradicție cu ceea ce ar trebui să fie, precum un rege corupt, un judecător necinstit, luptătorul laș sau doctorul bolnav. Miturile îi prezintă și pe zei cu toate contradicțiile, identitățile multiple și avatarurile lor pe care le îmbracă rând pe rând: în cadrul hinduismului, povestirile cosmogonice îi pun gândirii umane întrebările profund esențiale.

Aceste mituri sunt adeseori folosite, transformate, răstălmăcite de guvernarea în funcție pentru a-și asigura omnipotența și, mai cu seamă, proiectul naționalist. Poveștile Indiei sunt, ca urmare, travestite pentru a întreține o superioritate funestă și nefastă. Ne putem gândi astfel la construcția celui mai persistent mit al Indiei erijat în modus vivendi pentru acțiunea politică: vaca sfântă, a cărei urină cu presupuse virtuți taumaturgice ar constitui arsenalul la îndemână pentru a curăța India de orice influență străină și a promova hindutva, adică de a-i convinge pe ceilalți (pe musulman în special), cu ostilitate, de superioritatea hinduismului.

Morala populară: Panchatantra și figura clovnului

Alcătuită în secolul III î.Hr. și bazată pe tradiții orale mai vechi, culegerea a cinci tratate, sau Panchatantra, este o compilație de fabule destinate instruirii a trei prinți, fiii regelui din Amarasakti, deloc înclinați către studiu. Această culegere a călătorit prin toată Asia. Tradusă într-o versiune arabo-persană, a fost sursă de inspirație pentru autori de literatură medievală europeană, de exemplu Marie de France, dar și pentru autori mai recenți, ca frații Grimm sau Jean de La Fontaine. Particularitatea acestui apolog este de a pune în scenă animale cu comportament antropomorf ale căror povești sunt îmbucate una într-alta. Aceste povestiri, în care plantele și animalele pot sta de vorbă cu oamenii (regi, brahmani, tâlhari, bărbieri, miniștri, femei de

toate condițiile…), sunt deseori folosite și în zilele noastre pentru a sădi valorile morale în cei mai tineri. Dar mesajul lor nu se oprește aici. Dacă gândirea indiană ne obișnuise cu speculația filosofică și cu elanurile mistice, aici ea ne dă o mulțime de lecții de eficacitate care nu disprețuiesc nici viclenia, nici ipocrizia. Acest îndreptar de guvernare, al artei de a conduce oamenii, ne pune în gardă împotriva a două primejdii: perseverarea în greșeală și orgoliul.

Morala populară se sprijină deopotrivă pe aventurile clovnului, figură importantă a dramaturgiei sanscrite, ca și a cinematografului indian. Clovnul nu este propriu-zis eroul piesei. Adeseori în preajma unui rege, el nu ocupă rolul de bufon fiindcă forța lui comică este rareori înțeleasă de tovarășii săi. Dar el este caraghios fără voia lui și adeseori împotriva voinței lui. Clovnul scoate la iveală realitatea pe care o opune purtărilor ideale, mai ales față de brahmani sau preoți, ca în povestirea redată de indologul israelian David Dean Shulman[47]:

„Pe patul de moarte, mama regelui și-a exprimat dorința de a mai simți pentru ultima oară dulceața unui fruct de mango. Din păcate, nu era timpul lor și regele și-a trimis mesagerii cât mai departe ca să găsească măcar unul, dar s-au întors prea târziu. Regina-mamă murise. Temându-se ca fantoma ei să nu se întoarcă să-l bântuie, regele a cerut sfatul preoților. Aceștia s-au gândit o clipă și i-au făcut regelui următoarea propunere: dacă regele oferea câte un mango de aur fiecăruia din cei o sută de preoți, spiritul mamei sale va fi împăcat. Regele a acceptat și a organizat o mare sărbătoare în care avea să le fie preoților cadoul.

Clovnul Tēnāli Rāma ținea în mână niște drugi de fier, cu capetele încinse la roșu în foc, când îi văzu trecând pe preoți. Din ușă, îi interpelă: „Știți că fiecare preot însemnat de două sau de trei ori cu fiarele acestea va primi doi sau trei mango de aur?“ Mulți dintre ei au acceptat pedeapsa, dar când i-au cerut regelui fructele de aur suplimentare, regele s-a înfuriat și s-a dus să-l caute pe bufon. Acesta a explicat: „Când mama mea era bolnavă, doctorul mi-a spus să

încălzesc niște fier și să i-l pun la încheieturile dureroase, dar n-am putut să o fac înainte de moartea ei. Atunci am urmat exemplul dumneavoastră în fața temerii ca spiritul mamei mele să nu vină să mă chinuiască".

Prin această întorsătură, clovnul scapă de mânia regelui și îi oferă acestuia o lecție de morală. Aceste piruete verbale sunt previzibile și bine cunoscute de spectatori, ca și încercările repetate de a îndrepta conversația spre conotații gastronomice. Atunci când condangă pe față situațiile care îl preocupă pe erou, prin chiar acest lucru el răstoarnă situația. Acest procedeu este folosit mai ales în conversațiile cu zeii. Când povestește miturile, le modifică reprezentările, folosind inversările în timp, amestecând povestirea cu acțiunea: dacă Rama e în pădure și aprinde un foc, clovnul face și el la fel pe scenă ca să dea mai multă realitate povestirii sale.

Trezindu-se uneori în situații care îl depășesc, se deghizează (de pildă, își acoperă capul cu o oală uriașă în fața regelui care jurase să nu-l mai vadă niciodată), folosește expresii misogine, de rea-credință, pentru a-l parodia pe erou sau pentru a scăpa din situații delicate. Adeseori, este un personaj definit printr-un amestec necuviincios de spirit și de nebunie, ca în Aristofan sau în povestirile uriașului Gargantua, dar înțelepciunea lui păstrează măsura în critică: nu vatămă identitatea și locul nimănui. Poate de aceea clovnii rămân până azi asociați cu sărbătorile sătești.

Miturile Paraiyar sau cum, între neînțelegere și șiretlic, ajungi să accepți sistemul castelor

Miturile fondatoare sunt și ele foarte populare, ca la Paraiyar, un grup considerabil ca importanță numerică printre castele din sudul Indiei. Ei consideră că „statutul degradat al castei nu vine de la un defect inerent al membrilor acesteia și nu este nici rodul voinței divine. Acea

relativă inferioritate se explică printr-o greșeală, o înșelăciune, o neînțelegere sau o întâmplare nefericită“[48]. Unul dintre miturile cele mai cunoscute povestește că, la început, doi frați foarte săraci pleacă să-l caute pe Dumnezeu și să se roage. Dau peste rămășițele unei vaci, și Dumnezeu le cere să le strângă. Fratele cel mare răspunde: Een thambi pappaan („fratele meu mai mic o va face“), dar Dumnezeu înțelege: Een thambi paappaan („fratele meu mai mic este un brahman“, adică un preot…). Toate castele s-ar trage din acești doi frați, Brahmanii din cel mai tânăr, Paraiyarii din cel mai în vârstă. Așadar această împărțire a societății ar rezulta dintr-o încurcătură nefericită. Dumnezeu nu a impus nimic, ba chiar fratele cel mare, pe care mezinul trebuie să-l respecte și să-l asculte, a vorbit primul… O altă versiune spune povestea a doi frați, preoți într-un templu. Cel mare, foarte virtuos, postește și face legământ de tăcere, în timp ce mezinul este însărcinat să păzească templul. Cel mare le explică vizitatorilor: Nan parrayan, tampi parpar („voi rămâne tăcut, fratele meu mai mic va veghea“), dar ei înțeleg: Nan Parraiyan, tampi parpar („eu sunt toboșarul, fratele meu mai mic este preotul“). Aceste mituri oferă o alternativă posibilă la teoria karmei, conform căreia numai acțiunile din viețile trecute determină viața actuală.

Un alt mit foarte răspândit povestește cum au plănuit zeii sistemul castelor. Într-o zi, patru frați, al căror tată nu e altcineva decât Shiva, trebuie să frigă un bou. Se oferă cel mai mare. În timp ce se frige carnea, o bucată cade pe pământ. Fratele cel mare preferă să o ascundă sub cenușă în loc să o pună la loc printre celelalte. Ceilalți frați observă și îl învinuiesc că vrea să le ia bucata. Ei strigă: Paraiyaa, mamaiyaade („Paraiyar, nu o ascunde“), subînțelegând că fratele lor voia să-și păstreze bucata doar pentru el… De atunci înainte, fratele cel mare (cu urmașii săi) eate obligat să trăiască departe de ceilalți, răsplătit cu ingratitudine pentru că și-a scutit frații de sarcina neplăcută de a frige boul… În mituri asemănătoare, frații îl înșală voit pe unul dintre ei, adeseori pe mezin, cerându-i să facă o treabă murdară, promițându-i că nu-l vor da la o parte, dar nerespectându-și promisiunea.

Ganesha, sau reactualizarea neașteptată a miturilor vârstei de aur

Recunoscut după capul său de elefant, Ganesha este cu siguranță divinitatea cea mai populară din India. Zeu al inteligenței și virtuții, nu este întreprinsă nici o acțiune fără a fi invocat. Fiu al lui Shiva și Parvati, el se naște cu cap de om. Odată, pe la vârsta de cinci ani, păzea ușa camerei unde se spăla mama lui, când apare tatăl său, care nu îl văzuse niciodată. După cum îi ceruse mama lui, Ganesha îi interzice tatălui să intre în odaie. Furios că este contrazis de un copil, Shiva îi taie capul. Disperată, Parvati îi explică lui Shiva că s-a înșelat, cerându-i să-l readucă pe copil la viață. Cum capul nu mai poate fi găsit, Shiva poruncește să fie înlocuit cu capul primului copil întâlnit, pe care mama lui nu-l privește. Acesta va fi un pui de elefant adormit alături de maică-sa, care este întoarsă cu spatele la el. Pentru unii, povestea exprimă un mod prin care Shiva își recunoaște paternitatea. Pentru alții, decapitarea permite accesul la shakti, adică la eliberarea puterii și energiei feminine de către o divinitate masculină. Dar mitul continuă să inspire.

Chiar acum câțiva ani, prim-ministrul indian Narendra Modi a declarat că ajutorul adus la procreare și chirurgia estetică erau practicate de mii de ani în India, inspirându-se pentru punctul al doilea din exemplul lui Ganesha.[49] Pentru procrearea asistată „medical", Narendra Modi se referea la episodul nașterii războinicului Karna și a fraților săi:

„A fost odată un brahman înțelept numit Kindama, care își vedea de cele ale dragostei cu soția sa în pădure. Regele Pandu, luându-l drept un cerb, a tras asupra lor. Înainte de a muri, Kindama l-a blestemat pe Pandu: orice tentativă de procreare îi va aduce moartea. Kunti, soția lui Pandu, nu s-a putut resemna la asta. Ea îl concepuse pe primul ei fiu, Karna, fiind fecioară, după ce îl invocase pe Zeul Soarelui. A procedat la fel și a dat naștere la trei fii, cu ajutorul lui Dharma (datoria), Vayu (vântul brutal și puternic) și Indra (regele zeilor și

stăpânul cerului). Ba chiar a învățat-o pe Madri, cea de a doua soție a lui Pandu, cum să procedeze, iar aceasta a conceput astfel doi fii gemeni. Acești cinci fii au fost vestiții Pandavas.“

Naționaliștii hinduși afirmă mereu că numeroase descoperiri științifice și tehnologice moderne erau cunoscute de locuitorii vechii Indii, cea a vârstei de aur, după cum ar lăsa să se înțeleagă Mahabharata și Ramayana, textele fundamentale ale hinduismului și mitologiei indiene.[50] Modi scrisese, în calitate de ministru și șef de stat al provinciei Gujarat, prefața unui manual școlar care afirmă, între altele, că zeul indus Rama a pilotat primul avion și că tehnologia celulelor-stem era cunoscută în vechea Indie. Apărând spusele prim-ministrului Modi despre chirurgia plastică și știința genetică pe care le-am citat mai înainte, Pokhriyal, fost prim-ministru al statului Uttarakhand și deputat al partidului naționalist BJP, a adăugat în fața Parlamentului că un vechi înțelept, Kanad, efectuase o probă nucleară pe vremea sa… adică prin secolul II î.Hr. Satyapal Singh, fost comisar de poliție în Mumbay și actualul director al Departamentului resurse umane din Ministerul Sănătății, citează și el numeroase realizări ale indienilor din vechime, care ar fi rămas, din păcate, necunoscute generației actuale. Deținător al unui masterat în chimie, el discreditează teoria evoluției a lui Charles Darwin, argumentând că nimeni nu poate dovedi că ar fi văzut vreo maimuță devenind om, dar propune ca studenților ingineri să li se predea un curs despre carul zburător menționat în Ramayana și dă de înțeles, împreună cu ministrul educației din Rajahsthan, Saudev Devnani, că un astronom din secolul VII, Brahmagupya al II-lea, a formulat în unele mantre legea gravitației cu 1 000 de ani înaintea lui Isaac Newton. În vremea revoluției interconexiunilor, nu sunt uitate nici internetul și nici Google. Prim-ministrul din Tripura, Biplab Deb, este încredințat că „Internetul exista pe vremea Mahabharatei“, deoarece Sanjay, orb fiind, izbutea totuși să povestească ce se petrecea pe câmpul de luptă de la Dhritarashtra. La rândul său, Vijay Rupani, prim-ministru în Gujarat, îl compară pe Narada Muni, muzicant ambulant și povestitor neîntrecut prezent în numeroase texte indiene, cu Google: ca și Google, Narada Muni ar fi deținut o infinitate de informații despre lumea întreagă, adunându-le pentru binele omenirii.

Departe de discursurile naționaliste indiene, fiecare dintre noi își poate oferi o lectură mai personală și mai contemporană a miturilor, așa cum vom vedea mai jos.

Transsexualitatea în mituri: de la blestem la inițiere

Numeroase mituri vorbesc despre transsexualitate sub o formă sau alta, într-o societate care pare rigidă și mai degrabă homofobă.[51] Castrarea poate fi trăită ca un blestem temporar, ca în cazul lui Arjuna care a suferit-o drept pedeapsă pentru a fi respins avansurile nimfei Urvashi. Același Arjuna folosește travestirea pentru a-l înșela pe dușmanul său Bhisma, profitând de faptul că acesta nu îndrăznește să se apere de o femeie care îl străpunge cu săgeți. Schimbarea sexului sau a înfățișării pare a avea uneori un farmec seducător. De exemplu, Vishnu îi arată lui Shiva cum a luat el forma lui Mohini ca să îi seducă pe demoni și să le fure ambrozia… dar suferă din partea prietenului său o împerechere brutală. Alteori, în felul acesta se stabilesc legături complet noi între personaje. Când Shiva devine femeie ca să-i placă soției sale Parvati în pădurea fermecată, toată pădurea își schimbă sexul. Tot astfel, doi tineri brahmani, vrând să o păcălească pe credincioasa Cimantani, i se prezintă sub forma lui Shiva și Parvati ca să capete ofrande generoase: cel care se costumase aidoma zeiței păstrează corpul feminin al acesteia, arzând de dorință pentru tovarășul său cu care până la urmă se căsătorește. În sfârșit, bisexualitatea este uneori instrumentul unei glume între îndrăgostiți, ca în povestea reginei Chudala, datând din secolul al X-lea sau al XI-lea. Regina, inițiată în tot felul de științe, caută să i le împărtășească soțului ei, care o socotește înfumurată și preferă să se retragă în pădure, încredințat că astfel va avea acces la cunoaștere. După mulți ani, Chudala se apropie de soțul ei sub înfățișarea unui tânăr brahman și îl instruiește. Tulburată de dorință, se retrage. Va reveni ca să-i destăinuiască regelui că acela pe care îl luase drept un bărbat tânăr era nevoit să se transforme în fiecare seară în femeie. Vor trăi în felul

acesta câtva timp, prieteni în timpul zilei, soț și soție noaptea, până când Chaudala îi mărturisește adevărul soțului ei. Acesta va înțelege atunci că Chaudala a fost pentru el prieten(ă), amant(ă) și profesor(oară). Acest joc al aparențelor a fost fără îndoială pentru Chaudala ocazia de a se bucura de diferite avantaje legate de masculin și feminin. Dar, alegând să-i destăinuiască regelui totul, ea și-a exprimat dorința de a-și trăi personalitatea din plin, fără a socoti un gen superior altuia. Povestea trăită de Chaudala este fără îndoială mereu actuală...

Diferitele învățăminte oferite de poveștile și miturile indiene sunt transmise din generație în generație, uneori adaptate în mod subtil pentru a răspunde așteptărilor povestitorului lor. Ele informează, infirmă sau confirmă, oferind o mulțime de mesaje, de interpretări și de lecturi posibile. Iar dacă nu găsim răspuns la întrebările noastre, să nu uităm acest proverb indian care spune că trebuie să primești loviturile de copită ale vacii tot așa cum îi primești laptele și untul…

D.D. Shulman, The King and the Clown in South Indian Myth and Poetry, Princeton University Press, 1985; vezi și L. Siegel, Laughing Matters: Comic Traditions in India, University of Chicago, 1987.

R. Deliege, „Les Mythes d'origine chez les Paraiyars (Inde du Sud)", Homme, nr. 109, pp. 107–116, 1989

http://www.indiatimes.com/news/india/from-ganesha-s-surgery-to-internet-in-mahabharat-times-here-are-most-epic-quotes-by-ministers-344534.html

http://www/theguardian.com/world/2014/oct/28/indian-prime-minis ter-genetic-science-existed-ancient-times

W. Doninger O'Flaherty, „La bisexualité dans la mythologie de l'Inde ancienne", Diogène, vol. 4, nr. 208, 2004, pp. 58–71

Ce să facem cu prostia noastră? Reflexii asupra idioțeniei în China veche

Stéphane Feuillas

Profesor de literatura și filosofia Chinei antice, Universitatea Paris-Diderot, și membru al Centrului de Cercetări în Civilizațiile Asiei Orientale

În 1921 țâșnește brusc pe scena modernității chineze un personaj, Ah Q, fără nume realmente pronunțabil[52], fără origine geografică, fără o altă genealogie decât cele pe care și le inventează singur conform imensei sale vanități, cu țeasta plină de cruste, urme ale unor boli de piele, fără domiciliu stabil. În general este foarte binedispus și privește cu dispreț mica populație din Weizhuang. Cam certăreț, dar întotdeauna umilit, se indignează ușor și e plin de orgoliu. Ah Q, a cărui poveste umoristică și apoi cartea apărută în foileton îi aparțin lui Lu Xun (1881–1936),

sfârșește rău, șovăie să cânte, își amintește din întâmplare fraza rituală a condangaților la moarte: „Când vor fi trecut douăzeci de ani, voi fi din nou… un băiat mândru și frumos“. Puțin înainte ca gloanțele puștii să-i curme viața, se va gândi la un timid și sfâșietor strigăt de ajutor, uimit și neluat în seamă de mulțime „fiindcă ce să zici despre un osândit atât de ridicol care se lasă plimbat atâta timp pe străzi fără să cânte nici o arie de operă“.

De fapt contează prea puțin prin ce încercări a trecut nefericitul Ah Q pentru a muri într-o asemenea stupoare, iar cititorul curios va găsi din belșug în această nuvelă motive de bucurie și de întristare pentru această figură descărnată, cu țeasta rasă, care îi provoacă mâncărimi, și cu zdrențe stridente. Creatorul său, Lu Xun, a făcut din el prototipul nenumăratului om chinez, cel respins de noua societate, imbecilul prin excelență, cel care merge din triumf în triumf, sau mai degrabă „transformă fiecare înfrângere în triumf“, bătut, insultat, întotdeauna mulțumit, umflat de orgoliu și de pseudoștiință tradițională. Un prost pe măsura unui întreg subcontinent.

Posteritatea lui Ah Q este imensă și am putea susține fără exagerare că o bună parte din literatura chineză contemporană, cel puțin începând din 1980, nu încetează să adauge noi și noi portrete într-o galerie deja înțesată. Cel mai remarcabil este, cu siguranță, tristul Li Guangtou, cu respect față de știință, înțelept rătăcit în lumea pe cale de reconstrucție a „deschiderii și reformelor“, care își grefează sâni falși de femeie în sudul Chinei, din ciudă, din candoare și sărăcie, în romanul de succes al lui Yu Hua Brothers.

O asemenea prezență de proști, de naivi, de imbecili și de nebuni nu e deloc misterioasă. Teritoriile prostiei fiind infinite, domeniul satirei este și el în expansiune, în mod proporțional. Înseamnă că idiotul chinez își asumă și rezumă o parte mereu crescândă a identității, și că această figură mereu ciudată nu e doar un tip sau un subiect de literatură. Ea își trage forța dintr-o poveste și dintr-un joc de răsturnări complexe, întortocheate și în unele privințe fascinante. Aș dori să explorez aici câteva dintre aceste încarnări străvechi și utilizarea lor.

Dar despre ce este vorba? Ca și în alte idiomuri, calificativele chineze pentru a-i desemna pe proști sunt în limba străveche și vernaculară de o mare diversitate. Nuanțele merg de la imbecil și ignorant la tare de cap și stupid, de la zăpăcit la prostănac. Dar cel mai adesea gravitează în textele preimperiale în jurul unui termen: yu 愚 . Să schițăm o etimologie, mai mult sau mai puțin imaginară. Caracterul chinez, litera, este compus din două părți: partea inferioară este o inimă și trimite în general la diferite procese de interiorizare; cea superioară, dând indicații despre pronunție, desemnează o maimuță, uneori aidoma primului dicționar chinez din anul 100 d.Hr., în care apărea o femelă urâtă, destul de asemănătoare unui gibon pe care îl găsim asociat unei alte primate cu purtare omenească, semianimal, semispirit, vestit cum că ar cunoaște trecutul, dar nu poate cunoaște viitorul. Ca primă ambiguitate, această maimuță mare este destul de apropiată prin grafia ei de un personaj uriaș din Antichitatea mitică chineză, Yu cel Mare 大禹 , Înțeleptul Suveran care i-ar fi scăpat pe oameni din potop, nu construind diguri și baraje, ci „lăsând apele să se scurgă acolo unde nu le trebuia nici un efort“[53], sugerând astfel modelul guvernării prin natură. Prostul ar fi deci acela care se face maimuță și astfel îl maimuțărește pe om, palid imitator al lui însuși, o replică stângace și neîndemânatică. Totuși, acest motiv simian s-a șters destul de repede, rareori exploatat în texte, iar termenul și-a precizat mult sensul confruntat fiind cu antonimul său: înțelept, perspicace, inteligent – nu în sensul în care omul astfel desemnat ar fi incapabil să acumuleze cunoștințe, ci ar fi mai degrabă incapabil să prevadă cum pot evolua situațiile și să-și adapteze în consecință comportamentul la diversele evenimente. O ultimă întrebuințare, de astă dată rituală: prost este un mod de a mă desemna, un pronume de persoana întâi pe care îl folosesc mai ales într-un dialog, față de un superior mai bine înarmat, mai puțin ignorant decât mine întrucât poziția sa îi conferă autoritatea puterii și a cunoașterii.

Faptul că pot să mă desemnez așa la persoana întâi implică în mod logic că prostia care mă caracterizează nu este o tară, nici o deficiență fizică sau morală. Imbecilitatea nu e o slăbiciune, nici semnul că aș fi arierat, ea este de fapt relativă și aproape constitutivă umanității. Pentru a ne

convinge, e destul să amintim câteva pasaje fondatoare din Cugetările lui Confucius (551–479 î.Hr.).

Pe vremuri oamenii sufereau de trei cusururi ale căror forme s-au schimbat în timp: extravaganța era asociată cu libertatea, acum este asociată cu dezmățul; amorul propriu era asociat cu onestitatea, acum este asociat cu irascibilitatea; prostia se asocia cu corectitudinea, acum se asociază cu duplicitatea.[54]

Prostia dezvăluie într-adevăr o imperfecțiune, dar în sine nu face rău: pare chiar să se afle dacă nu la rădăcina umanității, la cea a oamenilor obișnuiți, a oamenilor comuni, opuși noii aristocrații morale pe care încearcă să o construiască Maestrul în fața decăderii din vremea lui a structurilor nobiliare bazate pe naștere și pe rituri. Or, această nouă nobilime este a celor care studiază și, pentru Confucius, oricine poate – indiferent de originea lui, umilă sau distinsă – să se angajeze în acest lung proces de ucenicie care te face să fii pe deplin om. Ceea ce se denunță aici este renunțarea, violența și falsitatea, nu fondul needucat al omului, soclu al perfectibilității sale. Ca să ne convingem, este destul să citim un alt pasaj în care Maestrul îi caracterizează cu un cuvânt pe unii dintre discipolii săi cei mai cunoscuți:

Zigao era un prost, meșterul Zeng un nătărău, Zizhang un spirit îngust, iar Zilu o brută[55].

Minunată variație terminologică privind un areopag de imbecili despre care ne putem întreba dacă într-adevăr au slujit gândirea maestrului sau dacă nu sunt responsabili de rătăcirile care au urmat curând după moartea sa. Cât despre discipolul său cel mai avansat, dar tăcut, Yan Hui, care nu întreba și nu spunea nimic la lecții, și nu se împotrivea la nimic, Confucius va fi cuprins de îndoială: să nu fie cumva complet idiot. Asta înainte de a merge să-l spioneze și să-și dea seama că el medita în tăcere, lăsând ca vorba maestrului să pătrundă în el.[56]

În fond, în Cugetări, prostia este întotdeauna un prag peste care trebuie să treci și de care în anumite împrejurări te poți folosi în avantajul tău. O altă pildă a Maestrului amintește cazul unui ministru care, atunci când principatul era bine guvernat, dădea dovadă de înțelepciune, dar, când acesta s-a prăbușit în dezordine, s-a prefăcut stupid, ceea ce i-a permis să supraviețuiască în acele vremuri tulburi și să continue totodată să acționeze, sub acoperirea imbecilității, pentru atenuarea tendințelor negative[57], folosindu-se de bufonerii ca să-i distreze și să-i convingă pe prinții rătăciți.

În acest sens, prostia fiind universală și întrucât trebuie să treci prin ea și uneori să te întorci la ea, pentru străvechea gândire chineză contează mai puțin definirea ei, cât întrebuințarea pe care i-o poți da. În acest sens, străvechea gândire chineză a știut să surprindă în discursurile filosofice o serie de idioți în acțiune. Aceste comedioare, adesea foarte scurte și rămase, multe dintre ele, sub formă de proverbe, constituie un veritabil argument teoretic, demn de a fi pus pe același plan cu folosirea precedentelor istorice. Aidoma acestora, au valoare de mărturie, chiar dacă cel mai adesea a contrario. Mă voi mulțumi aici să înșir câteva perle. Un țăran se întoarce seara acasă și le spune soției și copiilor: „Astăzi am lucrat bine, am ajutat răsadurile să crească“. Familia înspăimântată se duce pe ogor și constată necăjită că plantele sunt uscate, dezrădăcinate, întrucât tatăl și-a petrecut toată ziua trăgând de tulpini.[58]

Alt țăran care se afla pe ogorul său vede dintr-odată un iepure în goană izbindu-se de un buștean. El își aruncă hârlețul, renunță la munca câmpului și așteaptă liniștit să vină și alți iepuri să-și frângă gâtul, de parcă aceeași secvență s-ar putea repeta la infinit. Același autor, maestrul Fei din Han (mort în 223 î.Hr.), deosebit de inventiv, amintește de un bărbat care, constatând că pantalonii i s-au uzat, îi cere nevestei să-i facă alții la fel. Ea se execută și îi întinde niște pantaloni pe care i-a tocit cu grijă ca să semene cu cei vechi. Un alt bărbat din ținutul Zheng, vrând să cumpere o pereche de sandale noi, se duce la târg, dar își dă seama că a uitat numărul pe care-l poartă, vine înapoi acasă și, când se întoarce, găsește piața goală și vânzătorii plecați. Când este întrebat de ce nu și-a folosit picioarele ca să încerce sandalele noi, răspunde doar: „Uitasem numărul“. Altul, tot din același ținut, care formează împreună

cu principatul Song Beoția chineză, se plimbă pe un câmp și descoperă un obiect care se dovedește a fi, îi explică tovarășul său, un jug de boi; ceva mai încolo, dă peste un obiect asemănător și întreabă iar ce este. La care interlocutorul său îi răspunde la fel. Omul e cuprins atunci de o furie turbată, crede că își bate joc de el și îl ia la bătaie pe tovarășul său, neputând să înțeleagă abstracțiile limbajului și că două lucruri deosebite, dar asemănătoare, pot avea același nume.[59]

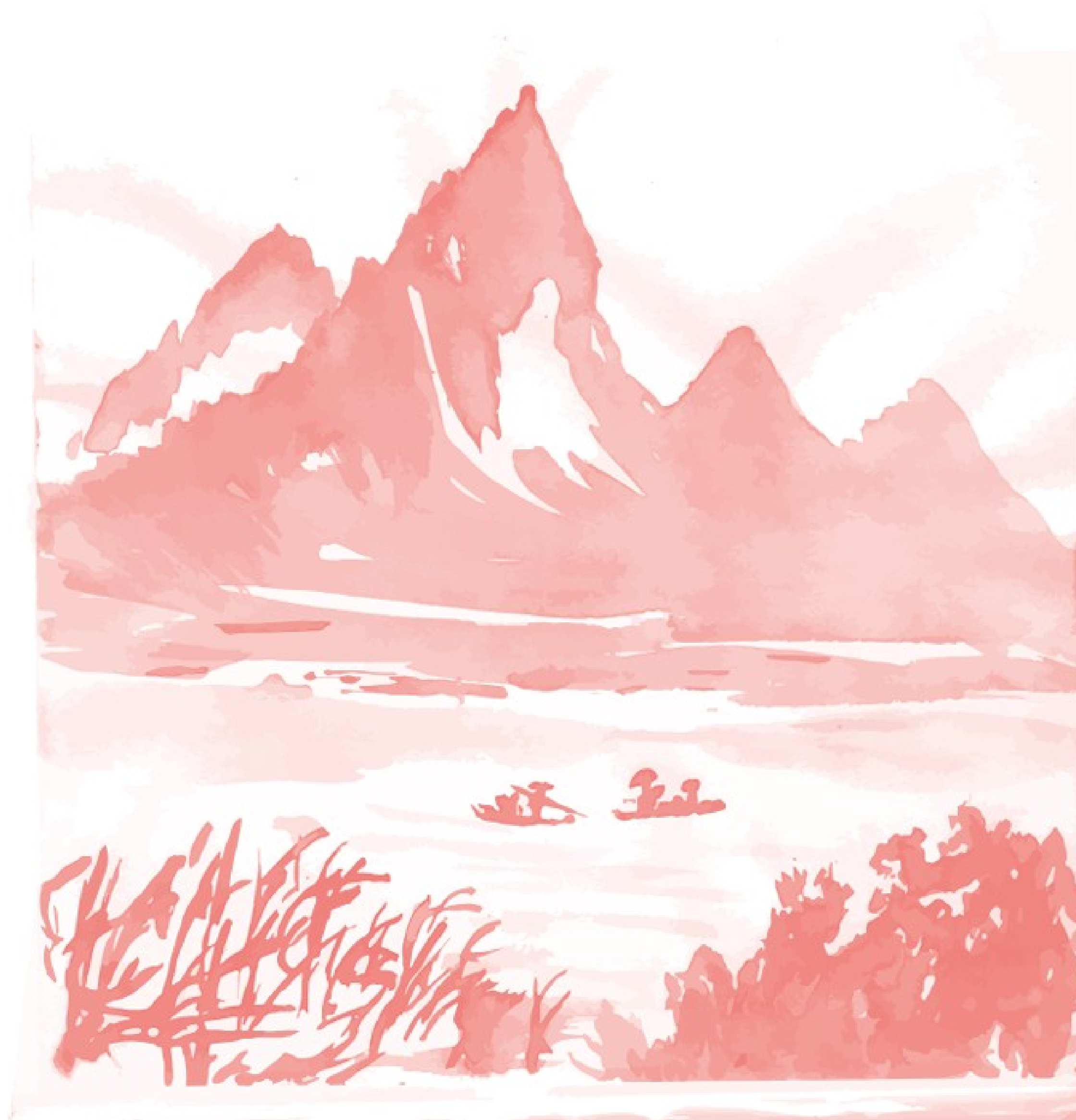
După dispariția unui clan important, un om a găsit un clopot de bronz pe care voia să-l ia. Cum era prea greu, s-a hotărât să-l facă bucăți cu o sulă, dar, temându-se să nu fie auzit și să nu-i fure alții clopotul, și-a astupat urechile. Iar autorul conchide: „Să nu vrei să fii auzit e cât se poate de normal, dar să nu vrei să auzi e absurd! Un stăpân al oamenilor care nu vrea să audă când i se spune ce greșește, nu e oare la fel?“[60]

Nu rezist să nu vă împărtășesc o ultimă istorioară, printre multe altele. O carte spunea: „Încinge-te cu un cordon de siguranță, să-ți fie ca o centură“. Un erudit din ținutul Song, care studia cartea, purta în jurul mijlocului o cingătoare dublă foarte strânsă care îl incomoda. Când era întrebat de ce se chinuie așa, răspundea, ignorând sensul metafizic al expresiei: „Așa scrie în carte!“[61]

Aceste scenete scurte întrerup lectura textelor mai degrabă teoretice printr-un puternic hohot de râs și această strategie de scriere urmărește captarea bunăvoinței prin punerea în scenă a absurdului. Fără a dori să micșorez semnificația și prezența acestor imbecili în act, voi nota totuși că, în cea mai mare parte, aceste personaje cad în grotesc fiindcă nu înțeleg mecanismele subtile care declanșează transformarea lucrurilor: unii ignoră ce poate face limbajul din lucruri, alții uită metamorfozarea pe care o generează producția textuală, iar ultimii, în fine, absolutizează procesele, uită că realul nu are loc decât o singură dată, că schimbarea nu poate fi controlată, repetată sau accelerată.

Acești idioți cred că știu, că stăpânesc o știință care devine imediat faptă, și acesta este adevăratul lor cusur. Or, dacă totul este schimbare, cunoașterea nu poate fi decât temporară, tranzitorie și menită unei uitări salutare. De două ori pe dos față de înțelegerea lucrurilor, prostia

este într-un anume fel adevărul, subliniind deșertăciunea și inconsistența acestuia. Este linia profund paradoxală pe care o urmează între secolele IV și III î.Hr. textele care vor fi ulterior însumate în registrul taoist.

Bătrânul Maestru, autorul imaginar căruia i se atribuie Cartea despre Cale și puterile sale, pretinde că are inima unui prost, „consideră orice

cunoaștere drept o înfrângere", se retrage în simplitate și obscuritate, se retrage de la orice decizie de teamă să nu fie înrolat în lumea oamenilor talentați, incapabil, incompetent și șters, inconsistent, indistinct, întorcându-i societății chipul stupid și închis, de nepătruns al unui năuc. Ba chiar afirmă într-un gest care nu e doar provocator că scopul celor care manipulează cu îndemânare Calea este de a-i prosti pe oameni și nu de a-i lumina.[62]

Răsturnarea valorilor care se operează între prostie și inteligență, reciprocitatea lor denotă la acea vreme o încercare de a scăpa din capcanele cunoașterii: omul cunoașterii cade pradă stăpânilor și suveranilor care se întrec în strategii pentru a și-l atrage (omagii, cadouri, profituri și bogății): este mereu amenințat că ar putea greși, cunoașterea lăsând întotdeauna loc necunoscutului; exploatat și supus, este mereu împiedicat și se pierde pe sine.

Cea mai consecventă și mai complexă răsturnare de acest tip apare în Cartea Maestrului Zhuang. Mă voi referi aici numai la două texte, unul foarte scurt, celălalt mult mai lung, dar căruia voi încerca să-i descriu doar argumentul.

Suveranul Galben se plimba în voie la nord de Apa Roșie, a urcat pe înălțimile munților Kunlun și a privit spre sud. Pe drumul de întoarcere, și-a pierdut perla întunecată. Le-a cerut pe rând Inteligenței, Vederii pătrunzătoare și Analizei să i-o caute, dar nu i-au găsit-o. A trimis atunci Uitarea Imaginilor, care a găsit-o. „Curios că tocmai Uitarea Imaginilor a găsit-o! a remarcat suveranul."[63]

Această scurtă alegorie ar merita o analiză amănunțită, dar sensul este clar. Suveranul Galben pierde ce pare a fi semnul puterii sale și găsește perla nu cu uneltele rațiunii, raționamentului și cunoașterii, ci uitând de orice intenție de a o căuta. Astfel, ca printr-o renunțare, el își regăsește adevărata putere, stăpânire asupra lumii și asupra lui însuși.

În cea de a doua fabulă, același Suveran Galben organizează un concert – muzica lacului mulțimilor – pe Câmpiile Lacului Dongting. Un ascultător, Desăvârșitul de la poarta dinspre miazănoapte, îi descrie la sfârșitul bucății muzicale care a fost repetată de trei ori senzațiile pe

care le-a încercat. Prima dată a fost cuprins de teamă, a doua oară, a fost copleșit de oboseală, iar a treia oară l-a lăsat perplex, rătăcit și amuțit, nemaiștiind de sine. Atunci suveranul îl felicită, confirmându-i că tocmai prin aceste faze trebuia să treacă. Lenea și relaxarea corpului sunt astfel un preambul la desprinderea de sine – teama –, apoi la o nesiguranță care împiedică persoana de a se defini și de avea o poziție în sens literal. Această nehotărâre care cuprinde trupul și spiritul se traduce printr-o profundă buimăceală (este chiar termenul folosit pentru prostie de Maestrul Zhuang). Iar Suveranul Galben conchide solemn: „Și în această prostie [ți se arată] Calea“.[64] Calea (Drumul), adică mersul lucrurilor, realitatea nudă care înconjoară ființa fără a fi mijlocită de iluziile percepției și judecății.

Răsturnarea este aici completă: prostia înseamnă nu închiderea sinelui în sine însuși, ci dimpotrivă, se dovedește singura cale de acces spre lucruri așa cum se întâmplă ele. Prostia nu este înnăscută, ci rezultatul unei savante condiționări mentale (aici prin muzică, dar mai târziu, în budismul zen puternic influențat de Zhuangzi sau în Cartea Maestrului Zhuang, prin toate strategiile care urmăresc să producă confuzia: cazul insolubil, țipătul sau lovitura care te trăsnește, te doboară) și cuprinde făptura cu totul, deposedată de sine însăși, despovărată de știința sa, toropită, amorțită în trup și în gând.

În fond, aceste texte zise taoiste fac posibilă tocmai figura imbecilului care apare în literatura chineză modernă. Prostul nu e niciodată doar fantoma omului care știe, opusul său esențial, cel prin care survin lumea și satira lumii, ființa care trebuie să învețe fiindcă lucrurile nu mai merg de la sine și care zădărnicește pretențiile cunoașterii. După cum scrie un poet extraordinar, Su Shi (1037–1101), alias sihastrul de pe coasta de Est, „marea înțelepciune este asemănătoare prostiei“, are aceeași fragilitate și umilință, nu insistă niciodată, știe să-și pună măștile întotdeauna folositoare ale inepției. Totuși, trebuie să rămânem prudenți, ca imbecilitatea să rămână un moment tranzitoriu și să nu se anchilozeze în certitudini…

Citește „Ah Kiu“. Traducerea pe care am consultat-o i se datorează Martinei Vallette-Hémery, reluată în 2000 de Éditions Philippe Picquier în format de buzunar în Treize récits chinois.

Vezi Mencius 孟子,IV, B, 54.

Les Entretiens de Confucius, XVII, 16, în Jean Lévi, Les deux arbres de la Voie, Les Belles Lettres, 2018, vol II, p. 124

Idem, XI, 18, p. 72

Idem, II, 9, p. 9

Idem, V, 21, p. 32

Mencius, II, A, 2

Aceste anecdote sunt culese din Hanfeizi 韓非子, respectiv capitolul 49, „Les cinq vermines" (Wu du 五蠹) și cap. 10 (Wai zhuschuo zuo shang 外储说左上)

Capitolul „Se connaître" (Zizhi 自知) în Les Annales de messire Lü (Lü Shi Chungiu 呂 氏 春 秋 , XXIV, 3). Această lucrare este o enciclopedie comandată de Lü Buwei, ministru al ținutului Qin, care are particularitatea foarte eclectică de a prezenta diferite curente de gândire din China preimperială, plasându-le în mersul anotimpurilor și în calendar.

Hanfezi, op. cit., cap. 10

Pentru aceste diferite caracterizări, vezi Lao Tzi, 20, 38, 65. Puteți consulta traducerea lui Jean Lévi din Le livre de Lao-tseu, în Les deux arbres de la Voie.

Zhuangzi, capitolul 12, „Le Ciel et la Terre"; pentru o altă traducere vezi Jean Levi, Les Oeuvres de Maître Tchouang, Éditions de l'encyclopédie des nuisances, p. 96

Idem, capitolul XIV, „Le cycle céleste"; Levi, op. cit., pp. 118–119

Prostia văzută de Secolul Luminilor

Martine Groult

Cercetătoare onorifică de filosofie la CNRS, membru al catedrei UNESCO de filosofie în Canada, fostă redactor-șef al revistei Dix-huitième siècle

„Fiecare din noi trebuie să apere sufletul copiilor și să se opună din toate puterile acestei otrăvi, acestei infamii... și, în multe privințe, o prostie plină de ură: rasismul“

Robert Badinter, 25 aprilie 2019

Au fost mult studiate certurile din secolul XVIII, mai ales aceea care a zguduit Enciclopedia[65], dar nu s-a acordat cu adevărat atenție termenilor folosiți. Această operă majoră a Luminilor a fost totuși ațintită împotriva a ceea ce încă nu se numea prostie, ci absența de reflecție voluntară și consecința ei: „o judecată hazardată“, adică dictată.

Povestea cacuacilor

Filosofia Luminilor constă într-un nou mod de a aborda lumea și de a răspunde la problemele metafizice fără a mai folosi religia, ci știința. Căutarea cauzei unice este atunci înlocuită cu cea a originii omului și naturii. Experiențele sunt conduse de o categorie de știință supusă înțelegerii umane. Iezuiții manifestă o respingere categorică și o negare a acestei noi abordări a universului bazate numai și numai pe dovezi științifice. Să lăsăm la o parte detaliile certei cu Journal de Trévoux[66], organ iezuit care duce la interzicerea publicării Enciclopediei la 6 februarie 1759 de către Parlament, apoi la 5 martie de către Sfântul Scaun[67], și să ne oprim mai curând asupra violenței verbale a atacurilor, mai întâi din partea dușmanilor filosofilor, apoi din partea enciclopediștilor înșiși.

„Povestea cacuacilor“ este o încercare de a califica filosofia Luminilor drept prostie. Enciclopediștii sunt batjocoriți ca „filosofi“ și li se dă numele de cacuaci. Acest apelativ îi aparține lui Jacob Nicolas Moreau care publică, în octombrie 1757, un Prim Memoriu asupra cacuacilor[68], apoi încă unul: pe scurt, el persistă timp de doi ani în aceiași termeni, dar fără a explica veodată motivul criticilor sale înverșunate. Mulțumit de găselnița lui cu „cacuacii“ sau „kakuacii“, care înseamnă rău (kakos în grecește), se oprește aici. Imaginează o poveste în care cacuacii sunt un popor și formează o „națiune de sălbatici feroci și înspăimântători“ (p. 53). Rousseau, d’Helvetius și Enciclopedia sunt acuzați că susțin „sisteme ridicole“, „opinii absurde“, „maxime funeste“. Cacuacii sunt „periculoși, fricoși și caraghioși“ (p. 52), „nu sunt atât de răi“, „nu ucid“, „sunt buni de gură“, caută să cucerească spiritele și uneori pot fi

chiar blânzi: „după câtva timp își dau seama că au cucerit doar un imbecil și mai devreme sau mai târziu ajung să se răzbune pe un ingrat“ (pp. 15–17). Pe scurt, sunt cam prostănaci și incapabili să judece. Cât despre cei care le apreciază ideile, și ei sunt tot imbecili (p. 42). Trebuie să notăm că Moreau îi atacă mai ales personal pe enciclopediști. Nu explică textul lor, dar lansează puzderie de adjective, arme ale unei puteri distrugătoare și încăpățânate. Enciclopediștii îi vor întoarce afirmațiile gratuite fără rațiune și fără complexe, fiindcă într-adevăr Moreau e mândru de textele sale...

Pentru enciclopediști, adică în primul rând cei doi editori, Diderot și d’Alembert, prostul e cel care judecă fără să citească. Prostia e considerată judecată ideologică. La finele Discursului preliminar cu care începe Enciclopedia, d’Alembert se adresează explicit „publicului care citește“, vizându-i astfel pe iezuiții de la Sorbona care condangă Enciclopedia chiar înainte de a-i citi articolele. De pildă, ei cenzurează articolul

Amour des sciences et des lettres

(„Dragostea pentru științe și litere“) din 1751, deși textul provine dintr-o lucrare a lui Vauvenargues pe care o plebiscitaseră în 1747 în Journal de Trévoux. Alt exemplu, când Moreau (p. 12) insistă asupra ridicolului de a fi spus, în articolul

Cerf

(„cerb“), că aceste animale ajungeau la vârsta înțelepciunii. Într-o lungă notă din Prefața volumului al III-lea al Encyclopediei adăugată în Diverse, d’Alembert precizează că această expresie figurează într-adevăr în articol, dar pentru a exemplifica ridicolul vânătorilor entuziasmați de cerb[69], nu pentru a-i atribui acestuia rațiune. Urmează alte exemple privind incorectitudinea cenzorilor. „Le-au atribuit autorilor anumite păreri – denunță matematicianul –, le-au condangat gândurile, neputând să le acuze discursul.“ Ca și Moreau, iezuiții nu au dezvăluit textele Enciclopediei fiindcă, dacă specificul prostului sau al cacuacului constă tocmai în a nu înțelege nimic, iezuiții au făcut ca și când n-ar fi fost nimic de înțeles din discursul enciclopediștilor. Ei lansează insulte ca „mediocritate ipocrită“

sau „răutate imbecilă“ pentru a impune tăcerea asupra demonstrațiilor științifice din dicționarul rațional al Luminilor.

Prostii menstruale ale iezuiților

Să fie Diderot cacuac? Provocator desigur, practicând strategia răspunsurilor menite să atace, să zgâlțâie, să răstoarne „în secret câteva opinii ridicole“ (Encyclopédie, V, 642 Aa). Pentru a aduce dovada prostiei acestor opinii, răspunsurile folosesc un efect de domino: îl dobori pe primul și toate absurditățile cad rând pe rând. Fiecare răspuns succesiv scoate la iveală vacuitatea judecăților religioase care până la urmă se prăbușesc. Să luăm ca exemplu articolele și trimiterile

capuchon, cordeliers, chymie

și

ignorance

.

Capuchon

(„glugă“) explică ridicolul războaielor religioase folosind exemplul războiului călugărilor franciscani: un secol de dispute între o glugă strâmtă sau o glugă largă și nevoia de a recurge la bulele a patru papi pentru a termina cu acest război pe care acum chiar ei îl disprețuiesc. Diderot folosește cuvinte ca „fleac neînsemnat“, „dispreț“, lipsă de „bun-simț“, „ridicol“. Apoi îl evocă pe franciscanul Duns Scot, „doctor subtil“, care a înflăcărat secolul XVIII cu „visuri ridicole“ asociind senzația cu imaginația. Din păcate, articolul anunțat

scotism

nu a fost redactat. Dincolo de acest amestec din care nu poate ieși nici un adevăr, regăsim în

capuchon

cuvântul „încăpățânare“ unul dintre punctele forte ale prostiei. Odată împinsă această primă piesă de domino, urmează trimiterea la

cordeliers

, care trimite la piesa cea mare de domino care le va face pe toate să cadă, adică va da o lovitură puternică iezuiților:

Chymie

(„chimie“), știința care are ca scop tocmai corpurile. Și articolul

Chymie

deduce prostia din afirmațiile de erori. Vom reveni.

La rândul lor, d’Alembert și Voltaire, în corespondența lor, excelează în replici din spectrul chimiei. După apariția Memoriilor, Voltaire pomenește într-o scrisoare din 25 februarie 1758 despre „nefericita poreclă de cacuaci“, și s-ar putea percepe cuvântul „prost“ atunci când îi evocă pe autori: „Nu răspund de cei doi funcționari, dintre care unul este un imbecil fanatic care, din fericire, este mult mai bătrân decât mine, iar celălalt un… despre care nu vreau să spun nimic. Sunt patru sau cinci mâzgălitori de hârtie, și autorul Gazetei este unul dintre ei. Este un mizerabil mic intelectual dușman al oricărui merit“. Îi rămâne cititorului să completeze punctele de suspensie ale lui Voltaire! La 19 februarie 1759, la treisprezece zile după interzicerea publicării, el îl întreabă pe d’Alembert dacă Berthier, directorul Journal de Trévoux „mai continuă să-și umple menstrele din Trévoux cu injurii și prostii“, dacă știe ceva despre „odioasele nerozii (…) într-o vreme când adevărul este persecutat de escroci și de proști“. Prietenul său îi răspunde la 24 februarie: „Sunt peste șase ani de când nu mai citesc prostiile menstruale ale lui Garasse din Trévoux“. Menstrele, cuvânt chimic

provenit din alchimie, desemnează părți componente ale corpurilor care se descompun… întocmai ca afirmațiile iezuite. Menstrele sunt agenți chimici insensibili (vezi

Chymie

p. 415b). Degeaba le veți amesteca, nu veți obține niciodată nimic. A încerca să extragi din ele un fenomen „dezvăluie o sărăcie de idei prea puțin onorabilă“. Articolul

Menstruelle

(„menstruală“) (X, 342b) confirmă că e vorba de o analiză (chimică) menită să realizeze „o dizolvare parțială“ și o „distrugere bruscă“ . Se înțelege că obiectivul enciclopediștilor este să arate că iezuiții s-au distrus singuri prin propria prostie. În Distrugerea iezuiților din Franța, scopul lui d'Alembert nu este să-i distrugă, ci să arate că ei s-au descompus prostește din chiar vina lor. Afirmând lucruri fără legătură cu articolele din Enciclopedie, ei și-au sporit erorile.

În articolele la care trimitea Diderot,

Menstres

, apoi

Chymie

(care începe să pătrundă în științe), Gabriel François Venel demonstrează că acumularea de erori are drept consecință asfixia cunoașterii. Chimiștii sunt un popor, lucru pe care în 1757 Moreau nu îl uită:

„Chimiștii formează încă un popor distinct, foarte puțin numeros, care-și are limba lui, legile sale, misterele lui, și trăiește aproape izolat în mijlocul unui mare popor pe care nu-l interesează comerțul lui și nu așteaptă aproape nimic de la industria lui. Acest dezinteres, fie real, fie simulat, este întotdeauna prea puțin filosofic, fiindcă se bazează cel

mult pe o judecată hazardată; căci e cel puțin posibil să te înșeli când te pronunți asupra unor obiecte pe care nu le cunoști decât superficial. Or, cum tocmai asta s-a întâmplat – ca lumea să se înșele și chiar să formuleze mai multe prejudecăți asupra naturii și întinderii cunoștințelor chimice –, nu va fi o treabă ușoară și ușor de discutat să determini într-un mod incontestabil și precis ce anume este Chimia".

Imbecilul nu știe, prostul judecă fără să știe

Iată știința în fața „judecății hazardate" a marelui popor al religiei, sau cu alte cuvinte în fața „erorilor" bazate pe prejudecăți. Cel care se încăpățânează și nu vrea dovezi emite o judecată la întâmplare. Nu este nici adevărat, nici fals, este stupid. El spune „prostii" și trebuie să-i pui surdină, recomandă Venel, care apără o chimie rezonabilă parodiind o vestită glumă a lui Apelle: „Vorbiți mai încet; o să-i faceți să râdă și pe cei care ne cară cărbunele, dacă vă aud. Catalogul exact al tuturor erorilor de acest fel care ne-au ajuns la cunoștință ar fi, desigur, foarte important în interesul adevărului și al progresului doctrinei celei bune; dar ar fi nesfârșit" (p. 417a). Este și asta o caracteristică a prostiei: te face să râzi. Câteodată cu amărăciune. Voltaire a sfârșit prin a scrie până la urmă la 4 mai: „Aventura Enciclopediei este culmea obrăzniciei și inepției". Perechea obrăznicie–inepție ar putea prea bine să caracterizeze prostia.

Să aducem o ultimă precizare articolelor

Ignorance

(„ignoranță") de Dideror și Imbécile („imbecil") de Jaucourt. Articolul

Ignorance

(VIII, 549a) îi adaugă „necuriozității" expuse în

Chymie

„privațiunea“, adică faptul de a nu avea ceea ce este necesar pentru a formula o judecată (părere). Vom regăsi judecata hazardată? Ei bine, da. Într-adevăr, Diderot ia exemplul unei persoane care vede pentru prima oară o stridie, neștiind dacă este un obiect sau un animal, și care va spune, la întâmplare, că e bună de mâncat. Persoana respectivă nu știe nimic și va emite deci o „judecată hazardată“. Nimic nu o asigură de posibilitățile obiectului. Nu știe dacă e o jucărie, o piatră sau un animal. Nu a fost instruită și spune orice, lucru care, după Diderot, induce o absență de „conexiune“ între ideile despre lucru, tocmai fiindcă nu are nici o idee clară. Dacă lipsa cunoașterii nu implică în mod necesar o judecată hazardată, afirmația lipsită de cunoaștere e caracterizată drept „ignoranță imbatabilă“.

Cât privește imbecilul, el „este cel care nu are facultatea de a deosebi diferite idei“, „de a deosebi, compara și abstrage idei“ (

imbécil, VIII, 565). Or, pe primul loc în Enciclopedie este știința de a deosebi, prin care fiecare om să aibă posibilitatea de a recunoaște singur adevărul de fals. Totuși, dacă imbecilul rămâne ignorant

[70], el nu exprimă nici o judecată. Lipsit de „facultatea de a raționa“, el nu compune. În schimb, cel care emite o judecată hazardată își folosește rațiunea pentru a afirma erori, dar fără a face legătura între calitățile obiectelor avute în vedere. „Calitățile și raporturile care fac legătura“ sunt „fundamentele conexiunii; fără de care înțelegerea noastră“ pune „în lucruri ceea ce nu este acolo“, afirmă Diderot (

connexion

, „conexiune“, III, 889a).

De fapt, cel care avansează date care nu fac parte din lucrul judecat ne lasă fără posibilitatea explicării. În vreme ce imbecilul nu știe, prostul judecă fără să știe – ba chiar mai rău, jucându-se cu știința. Pentru Enciclopedie, prostie înseamnă să emiți o judecată în ignorarea voluntară a conținutului lucrului care este judecat, ceea ce face

imposibilă orice înțelegere. „Judecata hazardată“ discreditează adevărul științific și consecințele ei sunt certurile. Cu alte cuvinte, războaiele.

Vezi Encyclopédie (versiunea de la Paris): http://encyclopedie.uchicago.edu; alte site-uri, ca wikisource.org, provin din versiunea de la Geneva a CDRom, și notează încă, fără rușine, ediția princeps de la Paris. Alte noi site-uri folosesc ediția ARTFL, comună pentru CNRS și Universitatea din Chicago (1980–2008) care modifică ortografia originală a autorilor, precum și atribuirea Enciclopediei lui Diderot și d’Alembert. Site-ul ARTFL/CNRS rămâne fidel textului.

J. d’Alembert, Discours préliminaire des editeurs de 1751 et articles de l’Encyclopédie introduits par la querelle avec le Journal de Trévoux, Paris, 1999

Vezi D’Alembert et la mécanique de la verité dans Encyclopédie, 1999, p. 380 și urm.

Mémoire pour servir à l’histoire des Cacouacs, Geneva, 1968. Punem în paranteză paginile din care sunt extrase citatele.

J. d’Alembert, Mélanges de Litterature, d’Histoire et de Philosophie, Classique Garnier, 2018, pp. 196–197

Actualmente, cuvântul „ignorant“ rămâne interesant pe site-urile de sinonime. Într-adevăr, printre sinonimele lui „ignorant“ citim pe www.les-synonymes.com: „laic“; în schimb, www.synonymo.fr pare mai exact, propunând pentru „ignorant“, de exemplu, „indoct“, care indică o lipsă de știință sau de erudiție. Dicționarele pe hârtie sunt mai fiabile pentru a evita inserțiile ideologice care trimit la religie.

Prejudeca˘t,i despre sclavie

Myriam Cottias

Specialistă în istorie, directoare de cercetare la CNRS, directoare a Centrului Internațional de Studii privind Sclaviile și Postsclaviile

Legătura dintre „prostie“ și „sclavie“ nu poate fi privită decât printr-o abordare contemporană a istoriei sclaviei, sau mai curând în interpretarea deformată a unui trecut dificil de luat ca un simplu fapt istoric. Multe banalități înconjoară această istorie mereu încărcată de consecințe, mai ales în termeni de discriminări și de rasism. Este motivul pentru care consider aici „prostia“ ca o opinie nefondată pe fapte istorice și sociale analizate și puse în context.

Într-adevăr, sclavia istorică, rasistă a Atlanticului și Oceanului Indian este adesea percepută, tălmăcită ca o poveste de opoziție între două grupuri, „Albii“ și „Negrii“, ale căror definiții par în mod fals evidente și care permit să se construiască poziții de acuzare sau poziții de apărare și de victimizare. Aceste definiții produc confuzie. Iată unele dintre afirmațiile care revin regulat în discuții și dezbateri, private și publice.

Prejudecata nr. 1: „Oricum sclavia a existat mereu. Atunci de ce să facem din ea o problemă?“

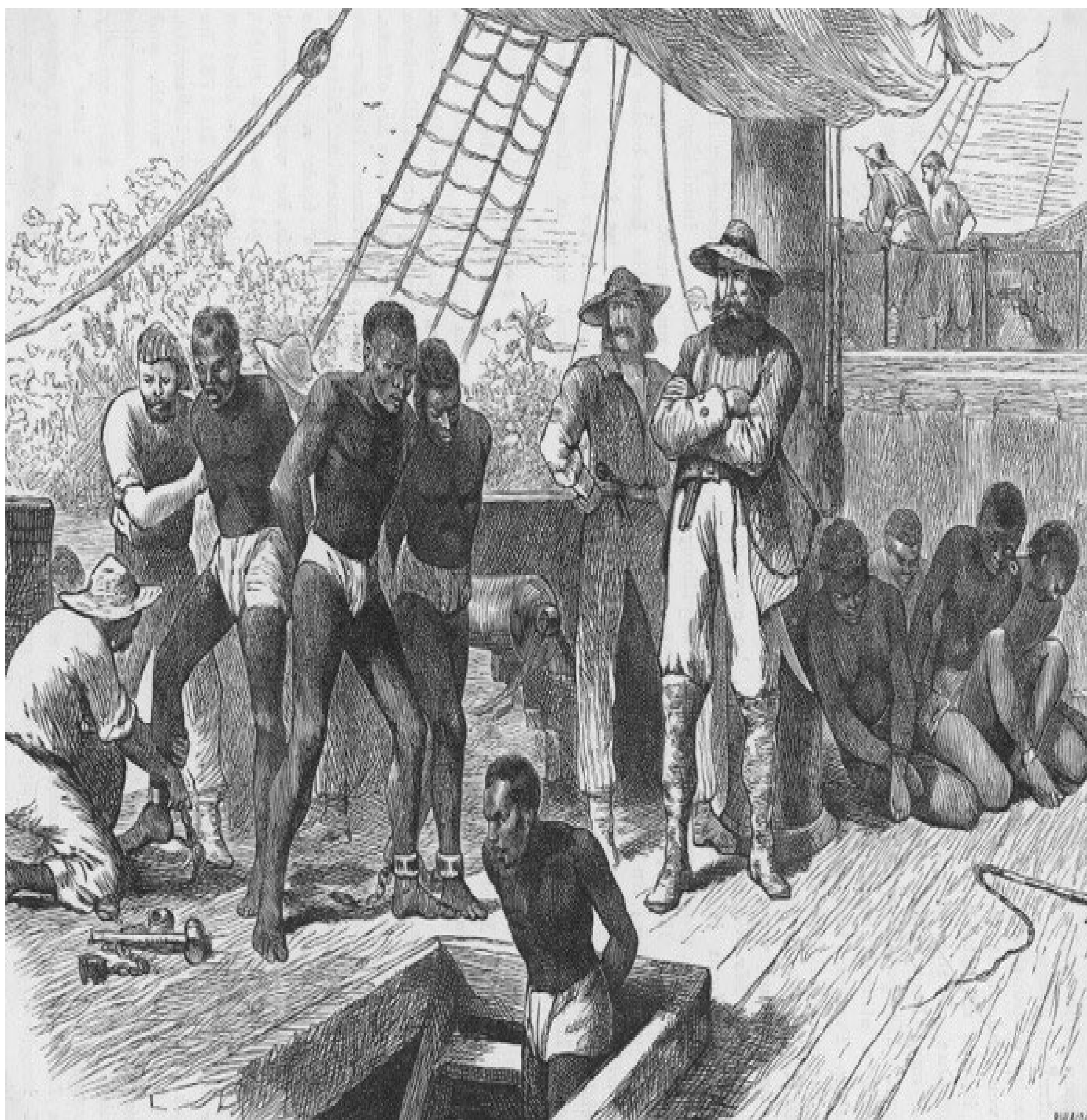
Într-adevăr, aproape toate societățile omenești au recurs (unele încă recurg) la sclavie, mod extrem de exploatare și de dominare a unor indivizi de către alții, într-un moment al dezvoltării lor. Juridic (prin lege sau prin cutumă), sclavii aparțin altcuiva, proprietarului sau „stăpânului“. Temporar sau definitiv, ei nu au personalitate juridică. Înainte de a fi un sistem de exploatare a oamenilor, amintește în secolul XVII juristul Hugo Grotius, sclavia constituie o alternativă la moarte în cadrul războaielor de cucerire în care învingătorul are drept total de viață și de moarte asupra învinșilor. În cea mai mare parte a societăților antice, sclavii sunt străini, capturați în războaie sau prin rețele de comerț, dar și – ne spune sociologul și juristul Henri Lévy-Bruhl în lucrarea sa Teoria sclaviei din 1934 – indivizi fără comunitate proprie.

Până în secolul XVIII, dacă îl exceptăm pe filosoful Jean Bodin, rămâne astfel imposibil să ne închipuim o organizare socială fără sclavi. Dacă Noul Testament înlătură deosebirile dintre oameni și afirmă egala lor demnitate în fața lui Dumnezeu, sclavia rămâne admisă. Creștinismul a contribuit cel mult la dispariția foarte treptată a fenomenului, în interiorul cadrului restrâns al frontierelor Europei, la sfârșitul Evului Mediu, apoi la interzicerea sclaviei indienilor în America datorită luptei lui Bartolomeu de Las Casas, în 1547. Datorită noțiunii de libertate, centrală începând din secolul XVIII, istoricul Henri Wallon, în 1847, în Istoria sclaviei în Antichitate, opune un model de servitute antică bazat

pe relația individuală dintre stăpân și sclav în sânul familiei sistemului modern bazat pe comerțul transatlantic de sclavi. Dacă Europa a abolit sclavia pe teritoriul ei, lucrurile nu se petrec la fel în coloniile din Atlantic și din Oceanul Indian. De ce?

Încercările de a-i pune la lucru pe amerindieni, ca și cele de a angaja europeni dovedindu-se nerentabile, sclavia este de fapt modelul unic de organizare a societăților din „Lumea Nouă". Două elemente caracterizează acest fenomen istoric și îl singularizează.

Pe de o parte este întețirea comerțului atlantic cu sclavi. Între secolele XVI și XIX, aproape 13 milioane de africani sunt deportați prin rețele de comerț de sclavi pe circuite inițiate de națiuni musulmane și africane, și dezvoltate de majoritatea țărilor din Europa (81% din africani, adică peste 10 milioane, sunt deportați între 1700 și 1850). Acestor cifre sinistre trebuie să li se adauge cele aproape șapte milioane de persoane care mor chiar înainte de a ajunge în porturi, între Africa de Vest și Africa Centrală, în timpul transportului pe uscat. Ia ființă o economie a comerțului cu sclavi africani cu capitaluri venite din toate țările Europei. Între 200 și 400 de captivi, goi, sunt îngrămădiți în corăbii „de negri", în fundul calei. Bărbații (nu și femeile, dintre care unele sunt violate) sunt legați în lanțuri în timpul unei călătorii care durează, în medie, peste două luni. Bolile și revoltele explică faptul că între 12 și 13% din captivi nu supraviețuiesc traversării între coastele Africii și America. Chiar dacă, în secolul XVIII, speranța de viață era slabă în țările europene, această rată a mortalității este deosebit de ridicată, cu atât mai mult cu cât aproape o treime din captivi sunt tineri – fiind înregistrați drept „copii".

Pe de altă parte, faptul remarcabil al acestui sistem specific lumii noi ține de aceea că Africa a fost prima sursă de recrutare a sclavilor începând din secolul XV. Înainte de anul 1000, o persoană neliberă este desemnată prin termenul servus moștenit din Antichitate, apoi, în Evul Mediu, prin cel de sclav. Acest cuvânt îi numește în mod specific pe slavii obținuți prin piraterie, razii sau cumpărare și vânduți pe piețele Orientului medieval. Cuvântul se referă atunci la o regiune precisă, Esclavonia, situată între sudul regatului Ungariei și nordul statelor

Bosnia și Serbia. În Evul Mediu, slavii sunt considerați „sclavi prin excelență“. Ei sunt vânduți pe piețele europene din Veneția, Lyon, Verdun, Regensburg, Praga sau Kiev. Dar în secolul XV se petrece o schimbare istorică majoră: spațiul mediteraneean își pierde supremația față de Atlantic, care se dezvoltă în urma amplificării cererii de tutun, cafea, cacao și zahăr cultivate în Americi. Proveniența geografică a sclavilor se modifică radical. Sclavii nu mai sunt denumiți „ruși“, „bulgari“, „circazieni“ sau „armeni“, ca în perioada medievală, ci exclusiv „africani“, ca în perioada modernă. Specificul sclaviei și al comerțului atlantic cu sclavi este acela de a-i da statutului de sclav un caracter rasial, de a stabili, pe măsură ce se dezvoltă supremația economică a produselor coloniale și îndeosebi a zahărului din Americi, o sinonimie între „negru“ și „sclav“ (în același timp se stabilește categoria de „alb-stăpân-liber“). Această echivalență dintre termeni a rămas de atunci în amintire din cauza reactualizării raporturilor coloniale de dominație. Din păcate ea încă trebuie desființată în reprezentări și în imaginar.

Prejudecata nr. 2: „Africanii și-au vândut «frații» africani“

Problema răspunderii africanilor în comerțul cu sclavi este adeseori invocată în conferințe și în presă ca răspuns la comerțul cu sclavi și la sclavia atlantică, de parcă ar trebui găsite argumente pentru a micșora violența acestor sisteme. Istoria ne permite să descriem mai bine raporturile de forță care au intervenit aici.

De la sfârșitul secolului XVIII, aboliționiștii, apoi funcționarii coloniali de la sfârșitul secolului XIX denunță trădarea „negrilor“ care vând alți „negri“, adică pe „frații“ lor. Aboliționiștii creează astfel o trăsătură morală a istoriei construită pe o trădare sau pe un cinism presupuse între membrii unui ansamblu omogen, Africa. S-a dovedit că, în Africa, rețelele de comerț cu sclavi preexistente sunt amplificate de cererea europeană. Din această cauză, unele regate, cum ar fi Ghana, vor prospera, iar altele vor regresa. Valurile de prizonieri vor fi controlate

de niște elite militarizate. În fiecare anotimp secetos, regatele de coastă poartă războaie de jaf împotriva vecinilor din interior pentru a se aproviziona cu prizonieri, profitând astfel de sporirea cererii europene. Aproape peste tot în interiorul țării se țin mari târguri de sclavi, precum cel din Salaga, în Ghana actuală. Însă regii din Africa nu își vând „frații“, și nici familiile, ci niște străini cu care nu-și recunosc nici o legătură de vecinătate sau de rudenie. Există, desigur, și excepții: vinderea unor prizonieri trimiși în America se poate explica prin unele reglări de conturi, precum cea căreia îi cad victimă doi prinți din Calabar, în golful Biafra, în 1760, vânduți ca sclavi Republicii Dominicane. Dar, într-o proporție zdrobitoare, negustorii africani îi vând mai ales pe dușmanii lor capturați prin război, razii, răpiri, condangări judiciare, amanetări și sclavie religioasă. Numărul mare de prizonieri proveniți din Coasta de Aur în secolul XVIII, de exemplu, reflectă războaiele neîncetate dintre diferitele state Akan. Marea majoritate a sclavilor provenind din interiorul golfului Benin, din Coasta de Aur și din Senegambia sunt mai ales prizonieri de război.

Se mai poate da un răspuns. Este inexact să se afirme că africanii au vândut alți africani, întrucât Africa, în calitate de entitate politică și culturală împărtășită de întregul continent, s-a constituit abia la sfârșitul secolului XIX. „Africa“ subsahariană era pe atunci formată dintr-un ansamblu de regate care întrețineau relații politice, aliate sau dușmane, dar toate diferite între ele. Două elemente vor contribui la definirea continentului ca ansamblu omogen. Mai întâi, ispita colonială a puterilor europene care, la Conferința de la Berlin din 1884, își atribuie părți ale Africii. Apoi, entitatea Africa este definită pe baza fenotipului „negru“, prin intermediul problemei sclaviei și a întoarcerii persoanelor deportate de sclavia atlantică. De exemplu, American Colonization Society din 1816 „repatriază“ 15 000 de africano-americani în Africa și creează Liberia în 1847. În plus, afro-descendenți ca Marcus Garvey (1887–1940), jamaican și fondator al Asociației Universale pentru Progresul Negrilor, denunță experimentul segregației și rasismului și apără dreptul la întoarcere.

În 1955, Hailé Sellassié I hotărăște să dea teritoriul Shashamene „negrilor din întreaga lume“. Întoarcerea către Africa văzută ca tărâm originar și strămoșesc, din care au fost smulse populații deportate către

Americi, este susținută de un imaginar compus din aspirație spre libertate, egalitate și lipsă de rasism… Dar, în secolul XVIII, Africa nu se definea ea însăși ca neagră.

Prejudecta nr. 3: „Sclavii din Americi erau sănătoși fiindcă trebuia păstrată investiția colonilor“ sau „Muncitorii erau mai nefericiți decât sclavii“

Din diferite motive s-a făcut adesea această afirmație. Pe de o parte, reprezentările despre sclavia atlantică au fost adesea modelate mai puțin de Jurnalul lui Mary Prince, care descrie ororile sclaviei, cât de Coliba Unchiului Tom, care povestește o sclavie paternalistă, aspră, dar până la urmă acceptabilă pentru mințile americane și europene, fiindcă toți admiteau că negrii trebuie să fie civilizați (inclusiv cu harapnicul).

Pe de altă parte, sclavia este descrisă în istoria capitalismului. Sclavul este considerat un bun (o proprietate) conform Codului Negru din 1685 (mobil, după articolul 44, sau imobil, după articolul 48), ceea ce a dus deseori la o analiză simplistă a raportului dintre proprietate și îngrijiri aduse corpului. Ideea că îți respecți proprietatea fiindcă ea reprezintă un capital uită conținutul concret al relației dintre stăpân și sclav, adică extrema violență, condițiile de lucru, dezumanizarea persoanelor aduse în sclavie și reacțiile concrete pe care acestea le produc.

Normal, ziua de lucru este de douăsprezece ore, cu temperaturi de peste 25 de grade, completată cu o muncă de noapte în perioada recoltării trestiei de zahăr, cu hrană insuficientă, violențe precum biciul sau relațiile abuzive pentru femei, maltratări regulate ca punerea în jug sau zgarda de sclav. Avorturile ca formă de rezistență și pierderile de sarcină sunt numeroase pe plantații. În termeni demografici, durata medie de viață a unui sclav în Santo Domingo (cea mai importantă colonie franceză pentru producerea zahărului până la sfârșitul secolului

XVIII) este de opt ani; în Martinica, între zece și cincisprezece ani. Aproape 49% din copii mor între 0 și 10 ani. Speranța de viață a sclavilor este circa 30 de ani, în secolul XVIII ca și în secolul XIX. Cu asemenea cifre, creșterea populației a rămas nulă pe plantații până la începutul secolului XIX, iar reînnoirea forței de muncă s-a făcut numai cu prizonieri din comerțul cu sclavi. Dacă unele povești prosclavagiste au afirmat că soarta celor „sclavizați“ (persoane aduse în sclavie, termenul îngăduind ca omul să nu fie redus la statutul său de sclav) era mai bună decât a lucrătorilor, ele nu făceau decât să nege faptele și să compare cinic o mizerie cu alta, trecând sub tăcere petițiile lucrătorilor în favoarea abolirii sclaviei, reinstaurate la 27 aprilie 1848, după o primă abolire la 4 februarie 1794, datorată răscoalei sclavilor din Santo Domingo în 1791.

Astăzi: a da lecții

Prin legea din 10 mai 2001, sclavia și comerțul cu sclavi sunt declarate de Franța crime împotriva umanității fiindcă aceste violențe extreme au lăsat urme în mințile oamenilor, mai ales în privința discriminărilor și a rasismului îndurate de persoanele implicate în această poveste. Educația

școlară preconizată este aplicată haotic. Este uimitor să vezi ivindu-se din nou afirmații care încearcă să opună o sclavie transatlantică practicată de Europa unei sclavii a Africii de Nord sau a Africii subsahariene sau a Orientului Mijlociu, uitând când fac această comparație îndoielnică un factor esențial care face istoria: factorul timp. Pe de o parte, trei secole și jumătate de comerț cu sclavi către Americi, cinci secole cu societăți subsclavagiste în Caraibe, în Oceanul Indian, în Statele Unite și în America de Sud care se chinuiesc să se dezbare de avatarurile relației sclavagiste, iar pe de altă parte, optsprezece secole. Contrapunerea fenomenelor sclavagiste nu înseamnă justificarea lor! Fenomenele etichetate ca „sclavagiste" pe diferite continente nu trebuie să dezvinovățească o societate sau alta, și nici să dea argumente morale pentru minimalizarea unor fapte istorice confirmate pentru Europa, ca și pentru continent.

Memoria și istoria sclaviei atlantice și din Oceanul Indian nu trebuie să însemne mască identitară: dimpotrivă, ele îndeamnă la luptă pentru egalitate și împotriva sclaviei contemporane. Fiindcă Codul Negru din 1685 a fost înlocuit prin „Codul Negru din Mauritania"… în secolul XX!

Prostiile în Istoria colonizării: cazul Africii franceze

Catherine Vidrovitch

Profesoară emerită de istorie africană la Universitatea Paris-Diderot,fostă președintă a Comitetului de vigilență față de prezentările publice ale istoriei

Puține concepte și realități au generat atâtea prostii ca istoria colonizării. Ne vom mărgini să evocăm colonizările occidentale recente, respectiv cele ale continentului african care au început în ultimii ani ai secolului XVIII pentru a se accelera în a doua jumătate a secolului XIX. Cotitura se produce la Conferința internațională de la Berlin (1884–1885) prin care puterile europene au fixat regulile de la sfârșitul împărțirii Africii, astfel încât să evite să se războiască între ele pentru

cuceririle lor concurente. Este începutul a ceea ce s-a numit „imperialismul colonial“ (aproximativ 1880–1960).

Colonii albe, de exploatare, de cucerire

Prin colonizare trebuie să înțelegem o minoritate de colonizatori care cuceresc și apoi își organizează hegemonia asupra unor popoare și teritorii.

Unele colonii sunt numite „albe“ ca tip de populație acolo unde clima se arăta prielnică. Colonizatorii au devenit uneori majoritari, ca în America de Nord sau în Australia.

Altele sunt „colonii de exploatare“, majoritatea în zonele intertropicale. Locuitorii lor, numiți altădată „indigeni“ (născuți pe pământul lor, după sensul etimologic), au rămas în mare parte majoritari, dar supuși străinilor care au preluat puterea. Colonizatorii au rămas întru totul minoritari pretutindeni în Africa, de exemplu în Africa de Sud, în Kenya sau în Algeria. Cucerirea Algeriei în 1830, pentru motive ce erau aproape numai pretexte, a fost de altminteri una dintre cele dintâi mari prostii ale istoriei coloniale contemporane. Ea avea să aibă repercusiuni multiple din care încă nu am ieșit.

„Colonizarea de cucerire“, în sfârșit, a fost un proces de expansiune generalizat în istoria lumii, de la Genghis Han la romani, și dincolo de ei. A fost multă vreme considerată legitimă, inclusiv de specialiștii care i-au făcut istoria, cu unele excepții. Argumentele evocate au fost civilizatoare, îndeosebi voința de a creștina sau de a islamiza popoare „păgâne“.

De la epopee la prostie

Lucrurile se complică atunci când popoarele ocupate izbutesc să se elibereze, cum a fost cazul coloniilor latino-americane la începutul secolului XIX. „Decolonizarea“ n-a intervenit în Africa decât începând din anii 1950 și nu s-a terminat defel înainte de 1990 (Namibia, sfârșitul apartheidului în Africa de Sud). Epoca se schimbase: sclavia devenise imorală, dreptul popoarelor de a dispune de ele însele data din al Doilea Război Mondial, argumentele justificând colonizarea țineau de aici înainte de „dezvoltarea“ economică. Pe scurt, colonizarea nu mai era la ordinea zilei.

Paradoxal, tocmai atunci prostiile istorice au devenit exponențiale. Nu se putea vorbi de prostie când aproape toată lumea preamărea în cor „epopeea colonială“ a aventurierilor descoperitori. Dar când această „evidență“ până atunci indiscutabilă a fost cercetată, neghiobiile partizane s-au acumulat între „coloniști“ și „anticoloniști“ (cum se spunea în timpul celei de-a Treia Republici), deveniți în anii 1950 „colonialiști“ și „anticolonialiști“.

A doua mare prostie privind Algeria a fost aceea de a nu-l fi ascultat pe guvernatorul Maurice Viollette (1925–1927)[71], om politic care nu avea nimic dintr-un revoluționar, dar știa să se arate lucid. El voia să instaureze cetățenia pentru musulmanii din Algeria, convins că altfel prezența franceză nu va mai putea fi menținută. Fiindcă nu a putut obține acest lucru, și-a dat demisia. Ministru de stat sub Frontul Popular, nu a reușit, în 1936, în fața blocajului îndârjit al colonilor, să impună discutarea în Cameră a proiectului zis „Blum–Viollette“, care propunea crearea unui corp electoral algerian minimal de circa 25 000 de oameni (un număr mai mic decât al cetățenilor negri din cele patru comune ale Senegalului deveniți francezi din 1916). Ceea ce ar fi putut fi acceptat poate cu zece ani mai înainte nu mai putea fi acceptat în 1947, când naționalismul algerian se afirmase în fața blocajelor franceze.

De aici înainte, prostia imperialistă franceză a fost totală: în fața unei opinii publice devenite cumplit de naționalist-imperialistă, după cum a arătat Jacques Marseille[72], cea de a Patra Republică n-a înțeles că independența Indiei, comoara Imperiului Britanic, în 1947, însemna sfârșitul partidei: sistemul colonial era condangat. În Franța a fost nevoie de trei războaie de „eliberare națională“ ca națiunea să accepte

acest lucru (Indochina 1946–1954, Algeria 1956–1962 și Camerun 1952–1962).

Certurile bilanțului colonial

„Epopeea“ colonială a avut viață grea. Susținătorii ei s-au revoltat ca urmare a „Legii Taubira“, votată totuși într-o primă etapă în unanimitate în Parlament în 2001; primul articol stipula că sclavia și comerțul cu sclavi sunt „o crimă contra umanității“. În consecință (articolul 2), acestea trebuiau introduse în programele școlare, de unde fuseseră înlăturate (mai ales în cursul primar) din pricina caracterului lor „sensibil“. Nostalgicii colonizării au răspuns printr-un paragraf tendențios al unei legi din februarie 2005, îndemnându-i pe istorici să introducă în lecții „aspectele pozitive ale colonizării, în special în Africa de Nord“. Ca urmare, istoricii și-au ridicat scutul, refuzând ca lumea politică să pună mâna pe istorie în scopuri politice, fie că e vorba de istoria colonială în general sau de istoria sclaviei care până atunci aproape că nu fusese abordată. CVUH (Comitetul de vigilență asupra folosirii istoriei în politică), fondat în iunie același an de istoricii „de stânga“ Gérard Noiriel și Michèle Riot-Sarcey, s-a revoltat împotriva „aspectelor pozitive“ coloniale, în timp ce „Comitetul pentru istorie“ mai degrabă centrist, creat în noiembrie de istoricul René Rémond și reluat după moartea sa de Pierre Nora, s-a ridicat împotriva tuturor legilor „memoriale“ care se amestecă în istorie: fie că e vorba de Legea Gaysot (contra antisemitismului și rasismului, 1996[73]), de cele care condangă sclavia (Legea Taubira, 2001) sau recunosc genocidul armean (2001[74]), și de „articolul 4“.[75]

A urmat o perioadă în care istoricii și politicienii și-au înmulțit lucrările polemice care le susțin opiniile „pentru“ sau „contra“ bilanțului colonial „pozitiv“ sau „negativ“. Ești frapat de prostia textelor destinate marelui public, confundând între ele morala și știința, vădind un respect limitat pentru legile deontologice ale științei istorice: desigur o știință umană mai experimentală decât științele „dure“, în care punctul de vedere al observatorului este un element parțial subiectiv, dar care trebuie

compensat prin exigența de rigoare în folosirea surselor și mai ales în interpretarea lor. Majoritatea acestor lucrări abundă în același sens: importanța măreției Franței, necesitatea de a o celebra printr-o „istorie națională“ glorioasă, mai ales în privința imperiului. Eseurile polemice ale istoricilor se înmulțesc într-un timp record (2005–2007).[76]

Apariția căinței

Totul a culminat cu un termen popularizat de Nicolas Sarkozy, cel de căință. Confuzia a devenit totală. Totul a pornit de la o lucrare de istorie colectivă intitulată, oarecum ca replică la Cartea neagră a comunismului, Cartea neagră a colonialismului. De la exterminare la căință[77]. Obiectul cercetării era definit chiar din introducere: să se arate că, întrucât colonizarea era expresia unei puteri cuceritoare dominatoare, chiar exclusive, ea nu putea să nu fi dat naștere, ca orice altă autocrație, unor abuzuri de putere. Adversarii s-au făcut a înțelege cum că teza cărții ar fi denunțat „totul“ în colonizare ca fiind abuz. În 2006–2007, candidatul Sarkozy s-a folosit de acest cuvânt pentru a-și însufleți campania prezidențială, acuzându-i pe adversarii săi că nu folosesc istoria colonială decât pentru a o denigra. Orice analiză critică devenea o ofensă morală împotriva onoarei franceze.

Ne aflăm aici într-un punct culminant al neghiobiei. A fost cazul faimosului discurs (redactat de Claude Guéant) al președintelui Sarkozy abia ales, în iulie 2007, care declara în fața unui areopag de universitari senegalezi sufocați, în amfiteatrul Universității din Dakar, că „africanii nu erau încă suficient intrați în istorie“, în timp ce, după independență, cercetarea internațională până atunci deficitară a explodat și a scos la iveală adâncimea unei istorii trecute în uitare. Cunoștințele strânse de istoricii „africaniști“ francezi și de doctoranzii lor africani nu au reușit

să treacă de „zidul de sticlă“ al prejudecăților moștenite care, de mai multe secole, transmiseseră imaginea unei Africi sălbatice și fără istorie.

Adversarilor le-a venit ușor să denunțe influența unui „roman național“ înfrumusețat de manualul școlar numit „Petit Lavisse“, după numele autorului său, scris la sfârșitul secolului XIX, în momentul creării învățământului obligatoriu. Această poveste este astăzi cu totul depășită datorită curentelor inițiate de anglofoni (subaltern, apoi post colonial studies) și, mai recent, de analiștii lusitano-spanioli (decolonial studies).

Postcolonial și decolonial studies

Ultima mare prostie a multor istorici și a altor cercetători din domeniul științelor sociale a fost aceea de a frâna din răsputeri analiza și utilizarea acestor concepte, ceea ce a dat ocazia unor afirmații pe cât de virulente, pe atât de imprecise care condangau folosirea lor. Puțini dintre ei au citit textele netraduse, în limba originală, încrezându-se în criticile franceze, fără a mai verifica bine originalul. Palestinianul Edward Said a publicat în 1978 o lucrare care a făcut senzație în lumea anglofonă, demonstrând că „orientalismul“ era un punct de vedere colonial construit de occidentali.[78] Deși tradusă încă din 1980, lucrarea a rămas neobservată până la a doua traducere (2005). Cercetătorii americani lansau atunci în mulțime ideea corolară a unor postcolonial studies: adică obligația, pentru a scrie o istorie „decolonizată“, de a te desprinde de conceptele create de coloniali. Reacția cercetătorilor francezi a fost necontenit negativă, cel puțin până în anii 2010. Totuși, politizantul Jean-François Bayard fusese unul dintre foarte puținii care înțeleseseră interesul lui „subaltern“ și lansase încă din 1980 o revistă înnoitoare, Politique africaine, având ca temă a primului număr „politica de jos“.

Deconstrucția africanismului a fost efectuată cam în același timp, în 1988, de un filolog congolez, Valentin Mudimbe (Duke University, SUA) care a făcut procesul a ceea ce el a numit colonial library („bibliotecă colonială“[79]), din care ne-am alimentat cu toții, francofoni și francezi, timp de decenii, ba chiar de secole, prin lucrări pline, toate, de

eurocentrism. Și aici critica a venit din „sud“. Dar magistrala operă a lui Mudimbe nu este nici acum tradusă, cu siguranță fiindcă, după cum o dovedește vulnerabilitatea opiniei franceze asupra chestiunii coloniale, istoria Franței nu este încă „decolonizată“.

Cercetători francezi serioși și respectați continuă să creadă că e de ajuns propria lor părere și că, pretinzând că „gândesc cu mintea lor“, cercetătorii din alte părți ale lumii nu ar face altceva decât să ne imite cu stângăcie. Nenumărate sunt lucrările critice scrise de universitari specializați care au brodat această temă în mod deopotrivă feroce și lapidar[80]: postcolonial studies sunt socotite în cel mai bun caz „inutile“, în cel mai rău „nocive“.

Rasismul înrădăcinat

Astăzi se ajunge la o prostie asemănătoare: noul „diavol“ teoretic este pentru intelectualii francezi termenul „decolonial“. Conceptul a apărut la unii cercetători latino-americani, reîntărit de cercetătoare feministe provenite din țările din sud. Disputa atinge culmi de neghiobie în privința afro-descendenților din diaspora.[81] Neologismul „colonialitate“, alcătuit pornind de la termenii colonialism și modernitate, poate fi interpretat ca o incompletitudine a decolonizării, prin remanența ierarhiilor sale rasiale, economice, sexuale și epistemice.[82] Pe scurt, pentru a interpreta discriminările de care suferă în special populațiile de culoare, analiza marxistă stricto sensu nu mai este de ajuns: criteriului de clasă trebuie să i se adauge factorii gen și „rasă“. Ticăloșie! Conceptul de rasă este inept, fie. Dar nu înseamnă că rasismul este mai puțin înrădăcinat. Un areopag de intelectuali francezi de frunte și de toate tendințele a semnat de curând un apel de o prostie sublimă, afirmând că genul, fiind „universal“, ar trebui considerat ca atare, fie bărbat, fie femeie; că decolonialul ar fi „comunitarism“ diferențial, culturalist și esențialist care întărește diferențierea.

Dar e vorba de o constatare de bun-simț: locul unei femei în societatea franceză nu rezultă numai din statutul ei social, ci și din genul și din culoarea ei.[83] Decolonialitatea nu are nimic înțepenit: ea este

intersecțională, sensibilă la încrucișarea opresiunilor legate de clasa socială, de gen, de origini. Cu condiția, firește, ca partizanii săi să nu se arate tot atât de stupid de intransigenți ca detractorii lor…

Istoricii nu sunt nici literați, nici filosofi. Sunt spirite pragmatice și experimentale. În această calitate, scrierile postcoloniale sau decoloniale se prezintă ca o cutie cu scule (chiar dacă uneori discutabile), pentru că sugerează o istorie regândită comparat, deopotrivă multiplă, conectată și împărtășită. Cunoașterea nu este eficientă decât dacă este purtată la nivel internațional și discutată de cercetători de toate proveniențele, de toate culturile, de toate limbile și, în plus, de o manieră interdisciplinară. În acest cadru înnoitor, excluderea este o prostie: în istorie nu poți face economie de complexitate. Cât privește istoria colonială, suntem încă foarte departe de țintă.

F. Gaspard (coord.), Maurice Viollette, 1870–1960: de Dreux à Alger, l'Harmattan, 1991

J. Marseille, Empire colonial et capitalisme français. Histoire d'un divorce, Albin Michel, 1984

Legea nr. 90-615, 13/07/1990, care tinde să reprime orice act rasist, antisemit sau xenofob

Legea 29/01/2001. Articol unic: „Franța recunoaște public genocidul armean din 1915"

Legea nr. 2005-158, 23/02/2005, care exprimă recunoștința națiunii și instituie o contribuție națională în favoarea francezilor repatriați. Alineatul din articolul 4 indicat a fost abrogat prin decret la 15/02/2006.

De exemplu: Pour en finir avec la repentance coloniale, D. Lefeuvre, 2006; La France perd sa mémoire, J.-P. Rioux, 2006; Fier d'être français, M. Gallo, 2006 și L'âme de la France, une histoire assassinée, M. Gallo 2007. Pentru o listă mai completă vezi C. Coquery-Vidrovitch, Les enjeux de l'histoire coloniale, Agone, 2009, pp. 134–135.

M. Ferro (coord.), Le livre noir du colonialisme: XVI–XXIe siècles, de l'extermination à la repentance, Robert Laffont, 2003

E. Said, L'Orientalisme. L'Orient créé par l'Occident, Seuil, 2005

V. Mudimbe, The invention of Africa. Gnosis, Philosophy, and the Order of Knowledge, Indiana UP, 1988; The ideea of Africa, Indiana UP, 1994

Printre alții: J.-L. Amselle, L'Occident décroché. Enquête sur les postcolonialismses, Stock, 2008; J.-F. Bayart, Les études postcoloniales, un carnaval académique, Karthala, 2010; Y. Lacoste, La question postcoloniale: une analyse géopolitique, Fayard, 2010

C. Boidin, „Études décoloniales et postcoloniales dans les débats français", Cahiers des Amériques latines, nr. 62, 2009, pp. 129–140

C. Mencé-Carter și C. Bertin-Elisabeth, „Approches de la pensée décoloniale", Archipélies, mai 2018; http:///www.archipelies.org/189, consultată la 24/04/2019

„Tribune de «80 de intellectuels» contre la pensée décoloniale", Le Point, 28 noiembrie 2018. Virulența răzbunării este egalată doar de apelul la cenzură. Semnată în primul rând de Alain Finkielkraut, Elisabeth Badinter, Mona Ozouf sau Pierre Nora. În numele valorilor lor republicane, al Luminilor și, curios, al libertății de expresie. Cf. L. Bantigny, Médiapart, 19/12/2018

Un rău, niște cuvinte: povestea injuriilor rasiste

Marie Treps

Lingvistă și specialistă în semiologie

Să fi devenit oare Franța rasistă? Întrebarea, în mod naiv sau ipocrit, la ordinea zilei, lasă să se presupună că problema este recentă. Câtuși de puțin. Zguduielile istoriei (războaie, colonizări, imigrație economică sau politică, conflicte religioase sau confruntări culturale) au favorizat dezvoltarea curentelor rasiste. Acestea s-au exprimat, de-a lungul timpului, printr-o mulțime de termeni, de la cei mai anodini la cei mai

violenți. Astfel s-a constituit, de-a lungul veacurilor, un repertoriu de insulte rasiste care a intrat în memoria colectivă.

„Maimuță“: de la pocitanie la sălbatic

La implantarea durabilă a curentelor rasiste au concurat moduri de expresie și de răspândire diferite și tot atât de viclene. În Evul Mediu, antiiudaismul era vehiculat de arta religioasă creștină. În secolul XIX, caricaturi din presă sau poze populare propagă antisemitismul. În a doua jumătate a secolului XIX și în secolul următor, cântecul colonial și exotic leagănă mai multe generații de francezi, impregnând spiritele de clișee umilitoare privitoare la asiatici, maghrebieni și africani, alternând genurile (de la comic nu totdeauna delicat la romantism exotic, trecând prin inspirație eroică), dezvoltând uneori în trecere, ca și publicitatea care îl urmează, o nouă formă de rasism, afectuos, surâzător, patern. În secolul XX, mari manifestații pariziene (Expoziția Colonială Internațională din 1931, Expoziția Evreul și Franța din 1941, mai cu seamă) insinuează, într-un public foarte larg și în maniera cea mai oficială, clișee rasiste vizând popoarele colonizate, respectiv pe evrei.

Convingerea că există „rase“ umane diferite, unele superioare altora, încă larg răspândită în anii 1930, a fost condangată de comunitatea internațională după al Doilea Război Mondial. Cu toate acestea, se observă de curând „o eliberare a limbajului rasist“. Pretutindeni se propagă imagini, iuți ca fulgerul.

Paris, 2013. Vă aduceți aminte de „Maimuță, mănâncă-ți banana“ adresat în 2013, în timpul Manifestației pentru toți, Christianei Taubira, atunci însărcinată cu legea privind căsătoria pentru toți. Invitați să se exprime pe postul de radio RTL, părinții fetiței care o interpelase pe doamna ministru de justiție, ținând în mână o coajă de banană, s-au arătat foarte mirați. „Noi nu suportăm rasismul. Ea a spus maimuță cum ar fi putut spune girafă.“ Nu chiar…

Maimuță își începe urâta carieră în secolul XVII. Femela cimpanzeului desemnează la figurat o „femeie urâtă“ (1640), apoi o „femeie de moravuri ușoare“ (1686), aceasta din urmă fiind desemnată, în limbaj popular, cu un nume de animal – cățea sau altele – coardă, zdreanță etc. Valorilor negative asociate maimuței (urâțenie, murdărie, moravuri reprobabile) li se adaugă și ideea de sălbăticie. La mijlocul secolului XIX, injuria, adresată unei femei cu pielea închisă la culoare, devine rasistă. În secolul următor ia amploare cariera rasistă a cuvântului „maimuță“, injurie cu iz colonialist, adresată deopotrivă femeilor arabe sau asiatice. Reapariția „maimuței“ în secolul XXI are de ce să ne surprindă.

„Bambula“: de la tobă la orgie

Februarie, 2017. În cursul unei dezbateri despre Afacerea Théo (patru polițiști acuzați că au rănit un tânăr de 22 de ani cu lovituri de baston, la Aulnay-sous-Bois), un sindicalist din poliție găsește că insulta bambula era „destul de convenabilă“. „Nu, nu este convenabilă“, îi replică imediat ziarista Caroline Roux, animatoarea emisiunii C dans l'air.

Bambula este un termen cultural african pervertit. Ka-mombulon, cuvânt împrumutat din limbile sarar și bola vorbite în Guineea portugheză, desemnează o tobă. Cuvântul este cules de Michel Jajolet La Courbe, de la Compania Senegalului, în Primă călătorie făcută de domnul La Courbe pe coasta Africii în 1685. Călătorie de explorare în scop comercial, desigur, dar și de descoperire a unor limbi și culturi noi – lucrurile nu încep așa rău. Regăsim cuvântul în 1714, într-o relatare de călătorie în Asinia (astăzi Coasta de Fildeș), transformat în bambula. Adaptat gâtlejurilor noastre, termenului i se aplică genul feminin, proces clasic de aclimatizare a cuvintelor străine, înainte de a căpăta un nou sens: „dans de negri în sunet de bambula“.

În secolul XIX, în context colonial, lucrurile se vor strica: bambula desemnează orice dans cu caracter violent și primitiv. Apoi, între 1914

și 1918, prin intermediul argoului militar, bambula ajunge să desemneze o petrecere exuberantă, mai ales în expresia „să facem o bambula“, comentată de lexicograful Gaston Esnault în 1936: „a face o bambula, a o face lată, a te îmbăta ca un negru“. Dar nu e de ajuns că se mânjește acest cuvânt, el va fi aplicat unor bărbați: bambula desemnează un tiralior senegalez, înainte de a deveni o poreclă cu iz paternalist. Cu el, se va difuza o imagine foarte contrastantă a negrului, larg sprijinită în numărul din l'Illustration consacrat Marelui Război și tipărit în 300 000 de exemplare; din imaginea simpaticului tiralior senegalez căruia i se evidențiază curajul, se înfiripă cea a negrului întrupând barbaria domesticită în slujba Franței. Reprezentarea cuprinde deopotrivă sălbăticia (canibalism, sexualitate animală) și omenia (simpatie, râs), uneori și un umor scrâșnit (negrii amenințându-i pe germani cu sodomia).

Dacă astăzi expresia „a face bambula“ s-a banalizat, bambula rămâne totuși un termen cultural pervertit, desemnându-i în mod special peiorativ și rasist pe negri. Și în ciuda a ceea ce afirmă unele dicționare, sensul acesta persistă.

„Jidan“: evreul devenit „puturos“

Ianuarie, 2006. Ilan Halimi a murit după ce a fost răpit în regiunea pariziană, apoi sechestrat și torturat de un grup de douăzeci de persoane care își ziceau „banda barbarilor“, condus de Youssouf Fofana. Scopul mărturisit fiind de a obține o răscumpărare, alegerea li s-a fixat pe Ilan Halimi din pricină că făcea parte din comunitatea evreiască, bănuită a fi bogată. Deși acuzații neagă orice motivație antisemită, judecătorii rețin antisemitismul drept circumstanță agravantă.

Odiosul cuvânt „jidan“ ar fi putut fi rostit în această împrejurare. Apărut în 1878 în Le Tam Tam, revistă creată în 1867 de caricaturistul Alfred Le Petit, jidan are de la bun început un sens depreciativ. Creat după germanul das Juden, „iudei“, „evrei“, cuvântul se răspândește

neîntârziat în societate, asumând noile stereotipuri (bogăție suspectă, cosmopolitism, infiltrare socială…) care apar în ultimele două decenii ale secolului XIX, perioadă de un puternic antisemitism. Anterior, un antiiudaism secular, cu fundament religios, se exprima deja prin cuvântul evreu, desemnând sau calificând o persoană aparținând poporului evreu și/sau practicând religia evreiască.

Orice termen nobil desemnând o entitate etnică, culturală sau religioasă este susceptibil de a deveni stigmatizant fără altă formă de proces decât o asociere cu un termen peiorativ (murdar, puturos, de cele mai multe ori), sau chiar fără ca acest subterfugiu să fie necesar: evreu, întocmai ca și arab, poate ține loc de injurie atunci când vehiculează clișee, cu alte cuvinte imagini, transmise instantaneu, în mod subliminal, de cuvântul însuși.

„Polac“: imigrantul neasimilabil

Polac, împrumutat de la polonezul polak, apare în limba franceză în 1512. Folosirea peiorativă, chiar insultătoare a acestui termen etnic desemnând un polonez este legată esențialmente de mișcările migratoare succesive, începând odată cu secolul XIX. Ea se accentuează în secolul următor, începând cu anii 1920, când, la cererea unei Franțe lipsite de mână de lucru, începe o imigrație poloneză masivă către minele de cărbune din nord, către minele de fier și metalurgia din est. În timpul Marii Depresii din anii 1930, polonezii sunt desemnați concurenți pentru lucrătorii francezi, drept persoane neasimilabile din pricina limbii lor, a obiceiurilor socotite grosolane sau chiar ca populații primejdioase denunțate rând pe rând ca delincvente, alcoolice sau comuniste. Sufixul -ac, imitând numele imigranților polonezi, se impune și îi conferă o valoare definitiv peiorativă cuvântului care va vehicula, de-alungul secolului XX și chiar și după aceea, aceste imagini stigmatizante.

Și apoi, în zorii secolului XX, polonezul reapare îmbrăcând la rândul său anumite valori caricaturale legate de polac. Odată cu expresia

„instalator polonez“, vedem cum reapare fantoma imigrantului polonez din anii 1920, dar de astă dată cea amenințată ar fi economia europeană. Sentimentul protecționist împotriva muncitorilor din est atinge apogeul în 2005–2006, în timpul dezbaterii privind directiva referitoare la servicii pe piața internă, zisă și „directiva Bolkestein“, după numele comisarului european care o promovase. Protecționiștii din Europa de Vest pornesc atunci o campanie xenofobă împotriva „instalatorului polonez“: acesta devine simbolul dereglementării europene care i-ar autoriza pe străini să „fure“ munca localnicilor.

„Bicot“ (ied) și „crouillat“ (șobolan): cucerirea algeriană

Desemnările populare, peiorative și rasiste aplicate arabilor nord-africani, născute în contextul colonizării Algeriei, s-au tot agravat pe măsura violențelor care au însoțit decolonizarea. Bicot a ieșit din arbicot, menționat în Les Bohèmes du Drapeau. Types de l’armée d’Afrique, de Antoine Camus, apărut în 1863 – arbicot fiind el însuși derivat din arbi, „arab“. Avem astfel de-a face cu deturnarea în cascadă a unui termen etnic în beneficiul argoului militar, în timpul cuceririi Algeriei. Odată instalată colonizarea, bicot este folosit depreciativ pentru algerieni. Apoi, în contextul războiului de independență (1954–1962), se afirmă violența cuvântului. Bicot călătorește odată cu noii imigranți maghrebieni care ajung în Franța unde întăresc xenofobia ambiantă. Bicot se instalează ca termen rasist disprețuitor sau injurios. E folosit din plin. Cu vremea devine tot mai rar, dar inspiră termenul secoue-bicot, un derivat evocând sarcinile ingrate ce le revin multora din imigranții din Maghreb veniți să lucreze în Franța. Secoue-bicot înseamnă „ciocan pneumatic“...

Dacă nuanța puternic peiorativă a lui crouillat este legată de colonizarea Algeriei, rasismul violent legat de acest cuvânt își găsește în cel mai înalt grad expresia în momentul războiului de independență algerian și în anii următori. Față de alți termeni injurioși apăruți la

sfârșitul secolului XIX în timpul campaniei militare în Algeria, crouillat își face intrarea în 1918 pe pământ francez: în Argoul războiului, după o anchetă pe lângă ofițeri și soldați, lingvistul Albert Dauzat notează: „Crouïa: soldat din legiunea străină“. Astfel, crouillat ajunge în Franța cu tiraliorii algerieni, unități de infanterie aparținând Armatei Africii, veniți să sporească rândurile trupelor franceze în timpul Primului Război Mondial.

Or, crouïa este un împrumut din arabă (‘a) huya, „fratele meu“. Este deci un termen de politețe obișnuit, ba chiar un apelativ afectuos, folosit de soldați și jalnic deturnat. În plus, urechilor franțuzești nu le poate scăpa sonoritatea finală a cuvântului, care îl trage în jos. În crouille sau crouillat se distinge -ouille, sufix care servește la formarea multor cuvinte populare sau argotice cu caracter peiorativ: magouille, merdouille… Această formulă de politețe sunând ca un scuipat este astăzi uitată.

Strategii de evitare

Insulta xenofobă poate face obiectul unor sancțiuni juridice. Dar pentru asta trebuie să corespundă precis calificativului de injurie rasistă. Iar acest lucru nu este întotdeauna ușor de demonstrat. De exemplu, Jean-Paul Guerlain, întrebat la radio France 2 despre crearea parfumului Samsara la 15 octombrie 2010, a răspuns: „De data asta, am muncit ca un negru. Nu știu dacă negrii au muncit întotdeauna așa de mult, dar în fine…“ Dar ceea ce i-a adus domnului Guerlain o amendă de 6 000 de euro nu este întrebuințarea cuvântului negru, nici chiar expresia „a munci ca un negru“ care evocă limpede condiția de sclav, ci un stereotip asociat lui negru: negrii sunt leneși.

Dacă termenii rasiști enunțați în sfera publică sau privată sunt astfel sancționați nu înseamnă că ar fi dispărut rasismul, și nici expresia lui verbală. Insulta este de acum înainte vehiculată în piața publică prin presă, mass-media și internet. Aceste mijloace de transmitere și memorare asigură circulația insultelor spontane secretate în sfera

privată și astfel le fac să dăinuie. Glumele îndoielnice nu mai sunt așadar rezervate cafenelei sau meselor în familie, unde mai apare câte un unchi rasist, între felul doi și desert. Și mai rău, contribuții scârboase alimentează copios rețelele de socializare. Dar au apărut și strategii de evitare. Astfel, în fața arsenalului de sancțiuni gata de a fi aplicate, te eschivezi. Deși cuvintele din repertoriu sunt evitate cu grijă de tenorii rasismului și antisemitismului, e de-ajuns să insinuezi, să folosești perifraze, ca toată lumea să înțeleagă ce ai vrut să spui de fapt, fiindcă ne aflăm într-o cultură a rasismului instalată de multă vreme: precauții oratorice bine cunoscute „Eu nu sunt rasist, dar…“, luări de cuvânt care vor să treacă drept pline de umor, dar de fapt țin de tribuna ideologică pură… Ne gândim, bineînțeles, la Dieudonné sau Jean-Marie Le Pen.

În aceeași perspectivă eufemistică, se recurge spontan la termeni politic corecți: „Nègre“ evitat în favoarea lui „Noir“, el însuși devenit suspect, și care tinde să fie înlocuit prin oameni de culoare; termenul israelit preferat celui de evreu. Acest fenomen nu este nou, dar astăzi face obiectul recomandărilor oficiale: se preconizează, de exemplu, minoritate vizibilă, rezultată din diversitate. Pentru a ocoli cuvântul rasă, fiecare imaginează câte o perifrază, cum ar fi „persoane cu înfățișare diferită“, imaginată de un antropolog.

Dar asta nu-i împiedică pe unii să denunțe valoarea stigmatizantă ascunsă sub termenii binevoitori și să arate că escamotarea cuvintelor suspecte nu înseamnă evitarea rasismului. Ea subliniază, dimpotrivă, cât de mult dăunează aceste „cuvinte blestemate“ în societatea noastră, unde corectitudinea politică asigură liniștea conștiințelor. Nimic de făcut, ele sunt tot aici. Și bine instalate. Cu siguranță, nu au apărut din întâmplare. Sunt legate de evenimente care, într-un fel sau altul, au pus societatea franceză în prezența „Altora“. Pentru a nimeri ținta a fost de ajuns, întotdeauna și pretutindeni, să pui accentul pe o deosebire, fie ea și închipuită, și să faci din ea un stigmat. Nu aici se ascunde prostia? Cei numiți astăzi, conform unei expresii care stârnește dezbateri, „francezi de viță veche“ sau fără scrupul, în argoul periferiilor, „vițăvechiști“ fac și ei, la rândul lor, obiectul, dacă nu al unor injurii, măcar al unor desemnări peiorative, ironice și disprețuitoare.

Ele nu sunt numeroase: cele mai multe au apărut în orașe, imaginate în anii 1990 de tineri „francezi proveniți din imigrare“, după o expresie neacceptată în unanimitate. Toţi aceşti termeni au fost fabricaţi după aceleași rețete ca și blestematele cuvinte care li se aplică lor. De la gal la Albă ca Zăpada sau Frankaoui, trecând prin blonziu, față de cretă sau găluşcă.

Chiar presupunând că termenii rasismului vor fi reprimaţi sau eliminaţi, ce va împiedica găluşca să devină „un semn de raliere, o formă juridică acceptabilă pentru anumite prejudecăți“? Citatul este din Jean-Yves Camus, cercetător specialist al extremei drepte.

Lunga poveste a sexismului

Martine Fournier

Fostă redactor-șef a revistei Sciences Humaines și consilieră de redacție

Când frații îl întreabă cum a cucerit-o pe frumoasa Pétronille, Alexandre răspunde: „Cât se poate de firesc: eram ascuns după un tufiș ca să pândesc niște rațe, când ea a trecut prin apropiere. Am sărit și am doborât-o cu o lovitură de măciucă. Nu așa se face?“ îi întreabă el, neliniștit... Nu vă speriați. Scena se petrece în timpul preistoriei și este scoasă din închipuirea lui Roy Lewis, sociolog și romancier, în lucrarea Pourquoi j'ai mangé mon père (De ce l-am mâncat pe tata).

Acest mic roman comic ajuns emblematic sugerează totuși originile multimilenare ale îndelungatei istorii a sexismului, bazată pe o viziune dominatoare a masculilor.

De altfel, aceasta este părerea a numeroși antropologi (ca Françoise Héritier) și istorici. Lipsiți de puterea de a naște copii pe care o au femeile, bărbații și-ar fi oprit pentru ei toate celelalte puteri, inclusiv pe aceea de a le controla pe femei. Evoluția ar fi făcut restul: în timp ce femeile nasc și alăptează, bărbații, despovărați de această activitate care consumă multă energie și mult timp, se ocupă cu vânătoarea și cu alte îndatoriri fizice care îi vor face mai puternici și mai musculoși. De-a lungul vremii, în timp ce femeile sunt ocupate cu procrearea, ei vor avea răgazul să investească în activități ca războiul, economia, puterea politică... Această teză, provenind din psihologia evoluționistă, duce la apariția unor curente feministe. Reluată de istoricul Ivan Jablonkla, această schemă nu arată totuși, în opinia lui, că patriarhatul ar fi ancorat în natura umană, ci că se sprijină „pe o esențializare a capacităților reproducătoare ale femeilor“[84].

Religia în mâna bărbaților

La origine, Dumnezeu era femeie, continuă acest istoric. Arheologii au scos la lumină de un secol încoace zeci de statuete feminine, numite „Venus“ și datând din Paleoliticul superior (cea mai veche datează de acum peste 35 000 de ani). Da, dar nu orice femei! Trupuri goale fără brațe și fără chip, cu caractere sexuale foarte pronunțate: sâni voluminoși, vulvă foarte vizibilă, coapse puternice și pântece bombat evocând sarcina și fecunditatea. Putem vedea, oare, aici o reducere a femeilor la sexul lor și unul din primele semne ale dominației masculine, se întreabă Ivan Jablonkla?

Fapt cert este că, începând din mileniul II î.Hr., panteoanele antice vor fi dominate de un Dumnezeu masculin creator al universului (Enlil în Mesopotamia, Viracocha la incași, Zeus în Grecia, Thor la vikingi...). Nașterea religiilor monoteiste face să treacă puterea de creație în

mâinile bărbaților: Moise, Confucius, Buddha, Iisus cu cei doisprezece apostoli ai săi, precum și Mahomed. Cea mai mare parte dintre ele au puternice conotații sexiste. Eva este creată dintr-o coastă a lui Adam și, ispitită de diavol, va deveni periculoasa seducătoare care îl atrage pe Adam în păcatul trupesc. Confucianismul, în ciuda mesajului său de dreptate și de respect, prescrie femeilor regula celor „trei ascultări" (supunerea față de tată, față de soț, apoi față de fiul cel mare în caz de văduvie) și a celor patru virtuți: femeia trebuie să fie bună gospodină, să fie tot timpul serioasă, să vorbească respectuos și să rămână castă. În domeniul islamului, se răspândesc numeroase hadith misogine cum ar fi: „Nu va cunoaște niciodată prosperitatea acel popor care îi încredințează afacerile unei femei". Un profund sexism este comun tuturor acestor religii: pentru numeroși exegeți evrei, creștini, musulmani sau induși, femeile nu sunt altceva decât orgoliu, lene sau lubricitate și trebuie ținute sub controlul bărbaților. În Japonia, pătruns printre regulile confucianismului chinez la începutul erei noastre, principiul danson johi al societății feudale ne învață că trebuie „să respectăm bărbații și să disprețuim femeile"... Și am putea înșira astfel exemplele unui sexism universal formalizat de religii, care va domni vreme de milenii pe planetă și se va multiplica pe măsură ce societățile devin mai complexe.

„Crimele" reginelor Franței

„Ordinea naturală vrea ca în societate femeile să asculte de soți și copiii să asculte de părinți: într-adevăr este drept ca rațiunea celui mai slab să se supună rațiunii celui mai puternic", declară Augustin, marele teolog care va influența puternic morala creștină de-a lungul Evului Mediu occidental.

Dar să nu înnegrim prea mult tabloul. În Occident, de exemplu, premisele unei emancipări a femeilor apar încă din Antichitate. Imperiul Roman, în pofida atotputerniciei de care se bucura tatăl familiei, vede apărând un drept la divorț care le asigură femeilor o libertate aproape totală. În Evul Mediu, unele femei capătă, de

asemenea, unele libertăți, scăpând de tutela maritală prin văduvie, mănăstire, arme, talent sau tron.[85] Dar asta nu înseamnă că sunt dinamitate prejudecățile sexiste!

În Franța mai ales, misoginia față de regine a fost deosebit de virulentă. Merovingienele Fredegunda și Brunhilde au fost descrise doar ca niște regine sângeroase. Prințesă francă, Brunhilde a reunit sub conducerea ei statul cel mai întins și cel mai puternic din Europa. A guvernat ca un rege și tot ca un rege a sfârșit, executată cu cruzime de rivalii săi. Condangată la moarte în 613, bătrâna regină a fost plimbată pe o cămilă, apoi legată de un cal mânat în galop, o modalitate de execuție rezervată de regulă bărbaților. În fapt, timp de peste patruzeci de ani Brunhilda a exercitat puterea, dar a făcut-o asemenea unui rege și asta a fost marea ei greșeală.[86]

În secolul VI, în vestita sa Istorie a francilor, episcopul Grigorie din Tours nu are cuvinte îndeajuns de aspre pentru Fredegunda (către 545–597) căreia îi atribuie numeroase omoruri. Dar atunci când Clovis folosea aceleași procedee expeditive pentru a-și elimina concurenții, Grigorie din Tours vedea în asta o politică făcută „întru cea mai mare slavă a lui Dumnezeu“. Și totuși, observă istoricul Eliane Viennot[87], în regatul franc sfărâmat și înțesat de rivalități, femeile se comportau mai degrabă ceva mai bine decât bărbații… În ce o privește pe Blanche de Castilia care a domnit când fiul său Ludovic al IX-lea era minor, retragerea ei într-o mănăstire la sfârșitul vieții dovedea „obișnuita prefăcătorie de altfel naturală femeilor păcătoase“, așa cum se poate citi în Crimele reginelor Franței de la începuturile monarhiei până la Maria Antoaneta, apărută în 1791. De fapt, reginele de altădată nu au făcut altceva decât să guverneze precum regii, folosind la nevoie forța, violența sau intimidarea. Fără îndoială, ele nu au fost nici mai rele, nici mai bune decât omologii lor masculini.

Manipulatoare, violente, otrăvitoare

În secolul XIV, un articol al legii salice elaborate pe timpul lui Clovis este reintrodus pentru a le interzice femeilor, fiice și surori de regi, să urmeze la tronul Franței. Reginele luate în căsătorie din rațiuni eminamente politice nu mai sunt decât „pântece roditoare“, menite să producă o descendență masculină. În timpul Renașterii, aceste „adevărate icoane ale maternității triumfătoare“ – care trebuie să nască în public – nu pot pretinde să guverneze singure. Dacă suveranul este împiedicat sau minor, ele exercită o regență, așa cum a fost cazul pentru Caterina de Medici cu fiii săi Francisc al II-lea și Carol al IX-lea, după moartea soțului său Henric al II-lea. „Manipulatoare, violentă, otrăvitoare…“, din vremea sa până în zilele noastre, o legendă neagră încărcată de o nesfârșită ură s-a transmis prin istorici și romancieri precum Alexandre Dumas. Învinuită de numeroase omoruri, multă vreme a fost socotită răspunzătoare pentru masacrul capilor protestanți din Noaptea Sfântului Bartolomeu (23–24 august 1572). Astăzi însă, istoricii reevaluează în sens pozitiv rolul acestei regine. Pentru istoricul Denis Crouzet, Caterina de Medici a căutat întotdeauna să pună pe primul plan pacea civilă. Preocupată să întărească autoritatea monarhică și coabitarea religioasă, înzestrată cu o vastă cultură umanistă, ea a încurajat artele și literele la curte.[88]

„O femeie care poate orice este capabilă de orice, o femeie care își schimă sexul crede că totul îi este îngăduit și nu se îndoiește de nimic…“ se poate citi în Crimele reginelor Franței. Pe timpul Revoluției Franceze, într-un climat antimonarhic violent, se dezlănțuie pasiunile împotriva reginei Maria Antoaneta. Deși nu este decât soția lui Ludovic al XVI-lea – și nu o suverană care domnește –, ea este acuzată drept cap de pod al unui șir de regine și regente împroșcate în

decursul istoriei cu insulte de către pamfletari, istorici, teoreticieni ai dreptului sau ai politicii.

Va trebui să așteptăm sfârșitul secolului XX, cu amplificarea feminismului și dezvoltarea studiilor de gen, pentru a vedea apariția unei istorii care permite adoptarea unei alte perspective asupra acestor femei care au guvernat regate întregi.

Dacă Revoluția Franceză vede născându-se feminismul, ea constituie deopotrivă reafirmarea unui universalism pur masculin, favorizând puterea bărbătească și așezându-le pe femei în rândul „cetățenilor pasivi", alături de copii, de nevoiași și de condangați. În plină revoluție, Olympe de Gouge publică Declarația drepturilor femeii și cetățenei (1781), pentru a denunța dominația masculină care le exclude pe femei din viața publică. Ghilotinată pentru cârdășie cu girondinii, jurnalele epocii ne asigură că Maria Antoaneta a fost pedepsită și „pentru a fi uitat virtuțile potrivite sexului ei", vrând să fie bărbat de stat, și invită femeile să nu se amestece în treburile publice. Iar procurorul Comunei din Paris o condangă pe această „femeie-bărbat", al cărui trist exemplu le reamintește franțuzoaicelor că „natura le-a încredințat îndeletnicirile domestice și le-a dat mamele ca să alăpteze"[89].

Arte, științe și litere: mai întâi bărbații

În domeniul literelor și artei, emanciparea femeilor se face simțită în secolul XVII, odată cu dezvoltarea alfabetizării și școlarizării. În saloane ținute de mondene cultivate, femei și bărbați deopotrivă discută despre literatură, artă, filosofie, științe sau despre studiul pasiunilor și sentimentelor. Calificate drept „femei docte", „femei savante", „prețioase ridicole" sau „libertine" (ca Ninon de Lenclos), ele sunt denigrate de scriitori ca La Fontaine sau Molière în piesele sale, socotite mai târziu drept o caricatură nedreaptă a unui fenomen care nu avea cum să nu irite puterea bărbătească.

Recunoscută astăzi ca o mare femeie de știință, Émilie du Chatelet, care a tradus operele lui Newton și și-a adus propria contribuție în fizică, a suportat sarcasmele înveninate ale contemporanilor săi. Multă vreme nu a fost văzută decât ca amanta lui Voltaire, căruia i-a fost alături timp de șaptesprezece ani, după cum arată Élisabeth Badinter.[90]

Femeilor le vine foarte greu să-și facă recunoscut talentul și în materie de artă. Pictorița Artemisia Gentileschi (1593–1652), considerată astăzi o mare artistă, va fi violată de „maestrul ei" și nu va căpăta o recunoaștere decât datorită susținerii tatălui său, și el pictor. În secolul XVIII Academia Regală numără patru femei pe lângă o sută de bărbați. În al său Dicționar de idei primite de-a gata, Gustave Flaubert va deplânge statutul femeii artiste care, în reprezentările epocii (la sfârșitul secolului XIX), „nu poate fi decât o târfă". Chiar și în secolul XX, Frida Khalo (1907–1954), celebrată în zilele noastre ca o mare artistă, nu va fi mult timp cunoscută decât ca soție a pictorului Diego Rivera…

Din Prusia până în Polonia, din Suedia până în Rusia și până în Japonia perioadei Meiji, Secolul Luminilor a acordat totuși o vizibilitate femeilor de spirit. Dar să fim bine înțeleși: în primul rând este evidențiat rolul lor civilizator în calitate de soții și mame, încurajat de unii filosofi ca Rousseau, care de altfel declară în Émile sau despre educație (1762) că Sofia, soția lui Émile, trebuie să învețe să fie doar o bună soție în slujba acestuia. La fel ca alții, Rousseau și-a afirmat adesea pozițiile sexiste în privința personalității femeilor și a rolului lor în societate. Pentru el, femeia ar suferi de o inferioritate congenitală ireversibilă și influența ei asupra societății n-ar putea fi decât corupătoare. Astfel încât datoria ei este doar să le placă bărbaților și să le fie utilă.

În definitiv, instrucția feminină urmărește doar desfătarea, constată Ivan Jablonkla: „Ea nu trebuie îngăduită decât dacă nu concurează poziția socială a bărbaților"…

Virago, închipuită, incendiatoare, nimfomană…

În secolul XIX, „feminismul“ era un termen medical desemnând o patologie de care sufereau bărbații puțin virili. Odată cu luptele femeilor și cu cuceririle pe care le-au obținut treptat, termenul va desemna lupta pentru egalitatea sexelor. Acest fenomen ineluctabil nu se produce, încă o dată, fără să stârnească reacțiile misogine cele mai extreme, în Franța și în țările catolice unde rezistența la emancipare este deosebit de vie, spre deosebire de țările protestante unde, după cum spunea Tocqueville, „tinerele fete sunt infinit mai stăpâne pe acțiunile lor“ (Despre democrație în America).

Sufragetele care luptă pentru a obține drept de vot sunt luate în râs și insultate. Fondatoarea jurnalului La Citoyenne, jurnalista Hubertine Auclert, este batjocorită cu tot felul de nume: virago, închipuită, incendiatoare, nimfomană… Este arestată de mai multe ori de poliție, care o descrie într-un raport ca „atinsă de nebunie și isterie, o boală care o face să se creadă egală cu bărbații“.

La sfârșitul secolului XIX, emanciparea progresivă dezlănțuie o misoginie care înseamnă interzicerea accesului femeii în sfera publică, sub pretextul că, hotărât lucru, este „o idioată“[91]: „Ce face o femeie când îi dai voie să gândească? Ea bate câmpii, pune în pericol ierarhia conjugală și stabilitatea familiei… Și când îi dai voie să lucreze în exterior, neglijează sarcinile gospodărești și se masculinizează“, scrie romancierul englez D.H. Lawrence.

Pentru a avea acces la studii, fetele trebuie să forțeze ușile. În 1861, Julie-Victorie Daubié, care va deveni jurnalistă, obține la 37 de ani, după mai multe încercări, dreptul de a-și trece bacalaureatul. Iar prima franțuzoaică medic, Madeleine Brès, va avea nevoie de sprijinul ministrului Victor Duruy și al împărătesei Eugénie pentru a izbuti să se înscrie la o facultate de medicină.

Aceste pioniere au îndurat criticile cele mai batjocoritoare ale comunității masculine a universitarilor. Doctorul Henri Montanier scrie în 1868 în Gazette des hôpitaux: „Ca să faci medic o femeie, trebuie s-o faci să-și piardă sensibilitatea, timiditatea, pudoarea, să o împietrești prin vederea lucrurilor celor mai oribile și mai înspăimântătoare. Când va fi ajuns acolo, mă întreb, ce va mai rămâne din femeie? O ființă care nu ar mai fi nici tânără fată, nici femeie, nici soție, nici mamă“.

Fetele învață ceea ce băieții înțeleg

Drumul nu este nicidecum mai ușor pentru primele bacalaureate, date fiind stereotipurile epocii. Bacalaureatul feminin trebuie să le aducă fetelor din burghezie o cultură care să garanteze „o înaltă ținută morală“. După un anume Paul Crouzet, universitar atașat Ministerului Educației, „fetele învață ceea ce băieții înțeleg“ și munca intelectuală riscă „să slăbească și să epuizeze adolescentele“…

Aceste poziții sexiste nu le împiedică pe studente să fie din ce în ce mai numeroase de la sfârșitul secolului XIX. În 1880, legea Camille Sée autorizează crearea liceelor de fete, iar Școala normală de fete de la Sèvres este înființată în anul următor pentru a forma profesoare. La Paris, numeroase rusoaice, românce sau poloneze (ca Marie Curie), care nu pot studia în țara lor, se înghesuie pe băncile amfiteatrelor. Spărtura s-a produs și fetele nu vor întârzia să profite de ea…

Cu primele bacalaureate, avocate, medici sau jurnaliste, femeile sunt acuzate că amenință ordinea familială și socială. Oare începe să se producă „o răsturnare apocaliptică a rolurilor“? „Într-o bună zi, declară scriitorul Barbey d'Aurevilly în 1878, Marie d'Agoult va fi primită la Academia Franceză, Rosa Bonheur la Academia de Belearte, iar noi, bărbații, vom fi cei care vom face dulcețurile și murăturile.“[92] Să notăm că, după mai mult de un secol, observația lui Laurent Fabius care ar fi exclamat „dar cine va mai crește copiii?“ atunci când s-a

anunțat candidatura lui Ségolène Royal la alegerile prezidențiale nu se deosebește de declarația lui Barbey d'Aurevilly!

Și am putea cita o întreagă colecție de mici formulări asasine și machiste lansate de-a lungul unui secol XIX care valorizează puternic virilitatea, al unui secol XX care vede realizându-se emanciparea feminină, fără a mai pune la socoteală manifestațiile sexiste care se perpetuează până în ziua de azi.

Antifeminismul nu a făcut altceva decât să crească odată cu o emancipare văzută ca purtătoare a tuturor relelor: prăbușirea onoarei masculine, decăderea națiunii, degradarea civismului, dezmățul, scăderea natalității, răspândirea bolilor venerice odată cu revoluția sexuală…

Epoca „băiețoaicelor“ (care își taie părul, își scurtează rochiile și fumează) cristalizează spaimele masculine. Primele scrieri feministe despre plăcerea feminină scandalizează. În 1949, apariția volumului Al doilea sex de Simone de Beauvoir, în care ea biciuiește destinul matern al femeii și o încurajează să-și asume dorințele, are efectul unei bombe. Această carte îi va atrage atacurile și insultele cele mai virulente: pornografă, nesatisfăcută, lesbiană, nimfomană, frigidă…

Luptele din anii 1960 pentru controlul nașterilor și liberalizarea avortului vor fi la fel de aprinse: „Bărbații își vor pierde conștiința virilității și femeile nu vor mai fi decât un obiect al voluptății sterile!“ – declara un senator la votarea legii Neuwirth care autoriza pilula anticoncepțională în 1967. Și bătălia aprigă purtată pentru a face să se voteze legea asupra avortului (1974) avea să o aducă pe Simone Veil în bătaia insultelor, a amenințărilor la adresa familiei și, în timpul dezbaterilor, a celor mai rele acuzații de eugenism sau de procedee naziste din partea deputaților unei drepte conservatoare, care vede cu ochi răi revoluția sexuală în curs.

Acest capitol nu s-ar putea încheia fără a evoca mutilările îndurate de fetițe în unele țări de pe planetă. Violențele sexuale și, astăzi, reactivarea homofobiei față de eliberarea homosexualilor de ambe

sexe… Emanciparea indivizilor să fi făcut oare să dispară sexismul dominator care stăpânea din negura timpurilor? Ne putem întreba!

Mică cronică a misoginiei filosofice

„Diferența dintre sexe nu a fost niciodată un obiect al filosofiei“, explică Geneviève Fraisse în volumul Diferența dintre sexe (Puf, 1996). Tot ce putem spune este că, în douăzeci și cinci de veacuri, marea majoritate a acestor domni filosofi au strălucit mai degrabă prin antifeminism, ba chiar prin misoginia lor… Totul începe din antichitatea grecească, cu Platon și Aristotel, care afirmă amândoi inegalitatea sexelor. De exemplu, Aristotel declară: „Curajul este o virtute de comandă și la o femeie o virtute de supunere…“

Nici Părinții Bisericii nu se arată deloc mai feminiști. În sânul Bisericii creștine, femeia a fost văzută multă vreme ca o creatură diabolică. De altfel, în Geneză, nu Eva este, oare, cea care ascultă de vocea șarpelui (duhul răului) și îl face pe bietul Adam să muște din fructul oprit? Așa încât să nu ne mirăm că Fénelon, ca bun creștin, s-a străduit să arate slăbiciunea rațiunii feminine: „Rațiunea unei femei este dependentă (…), deci, prin definiție, legată de învățarea virtuții și a regulilor de purtare“.

Dacă ar fi să decernăm un premiu de misoginie filosofică, acesta i-ar reveni poate lui Arthur Schopenhauer, care toată viața și-a exprimat ura față de femei: „A considera femeia ca egală a bărbatului înseamnă a porni de la presupuneri care sunt false“. Nici Immanuel Kant nu este departe: „În ce privește femeile instruite, ele se folosesc de cărți cam așa cum se folosesc de ceasul lor: îl poartă ca să vadă lumea că au ceas, nu contează că, de obicei, ceasul este oprit sau nu este bine potrivit“.

Dar atunci înseamnă că toți filosofii au fost dușmani ai femeilor? Să nu exagerăm! Unii dintre ei au denunțat oprimarea femeilor: Condorcet, Charles Fourier, Auguste Compte, John Stuart Mill, Karl Marx, John Dewey…

I. Jablonkla, Des Hommes justes. Du patriarcat aux nouvelles masculinités, Seuil, 2019

Vezi Histoire de pionnières, Éditions Sciences Humaines, 2018.

B. Dumézil, La Reine Brunehaut, Fayard, 2008

E. Viennot, Et la modernité fut masculine, Perrin, 2016

D. Crouzet, „Catherine de Médicis, Machiavel au féminin?“, Sciences Humaines, nr. 295, Les grand mythes de l’histoire de France

D. Godineau, „Olympe de Gouges“, în C. Bard și S. Chaperon (coord.), Dictionnaire des feministes, Puf, 2017

É. Badinter, „Émilie du Châtelet. Une femme dans tous ses états“, Histoire de pionnières, op. cit.

O. Gazalée, Le Mithe de la virilité, Robert Laffont, 2017

Citat în O. Gazalée

Femeie, fii mamă și taci!

Întâlnire cu Sylvie Chaperon

Profesoară de istorie contemporană la Universitatea Toulouse II

□ Cu ochii noștri de astăzi, care sunt cele mai mari prostii care au fost proferate în istorie în privința femeilor, a corpului și a sexualității lor?

Grosso modo, tot ce s-a spus despre femei înainte de epoca foarte contemporană poate fi considerat fals! Istoricul Thomas Laqueur, în Fabrica sexelor, a arătat prea bine în ce măsură prejudecățile asupra femeilor au ocolit complet cunoașterea despre diferența dintre sexe în mod general. Din timpuri imemoriale, femeia a fost considerată inferioară în mod natural bărbatului. Pentru vechii greci ca Hipocrat, inferioritatea este dovedită mai ales prin temperatura, tăria și umiditatea cărnii: femeile sunt mai umede, mai reci și mai moi decât bărbații. Aristotel afirmă foarte limpede că ele sunt făpturi masculine incomplete, care n-au putut să se dezvolte până la capăt. Din această cauză organele lor sexuale, deși identice cu ale bărbaților, au rămas introvertite, în interiorul corpului: vaginul este un penis care nu a ieșit, uterul este scrotul rămas înăuntru, ovarele sunt testiculele… Natura este bine făcută deoarece această configurație permite sarcina. Sângele menstrual este pătat de descompunere, de murdărie și de otravă, în timp ce sperma este împodobită cu numeroase virtuți. Supraevaluarea actuală a testosteronului este moștenirea acestui discurs: a fost citită de curând povestea unei descoperiri zice-se foarte importante despre impregnarea hormonală a creierului cu testosteron în primele luni ale embrionului, ceea ce ar explica de ce micii șoareci masculi sunt mai turbulenți decât femelele. În mod foarte regulat, asemenea articole încă tind mereu să demonstreze că biologia instaurează comportamente sexuale foarte diferite.

□ De la începuturile sale, știința a avut așadar tendința de a confirma prejudecățile religioase, părerile curente sau tradiția?

Exact așa. Cunoașterea științifică spunea același lucru cu părerea curentă, adică: femeile erau făpturi inferioare biologic. Asta se descoperea… dar nu descoperi decât ceea ce cauți! În timpul Renașterii, deși s-a prelucrat din nou și s-a invalidat știința greacă, au venit în continuare alte discursuri. Mai ales endocrinologia, care a repartizat

foarte repede hormonii ziși sexuali în două tabere net opuse și ierarhizate, hormonii ziși feminini fiind asociați cu maternitatea și fecunditatea, pe când hormonii ziși masculini se vedeau legați de forță, putere, virilitate. Acest stereotip stăruie încă în imaginarul nostru de azi.

□ Femeia era considerată, de asemenea, inferioară moral sau intelectual pentru că se socotea a fi dominată de sexualitate?

În primul rând de funcția sa de a fi mamă. Din toate fibrele, din tot trupul, din toată psihologia ei… La sfârșitul secolului XVIII, medicul francez Pierre Roussel scrie că toată femeia este în uter. Și reciproc, am putea adăuga! Până în anii dintre cele două războaie, medici și endocrinologi afirmă că femeile sunt inferioare pe plan cerebral pentru că sunt făcute mai ales ca să comunice și să interacționeze cu pruncul. Pentru asta nu este nevoie să dai dovadă de capacități intelectuale foarte avansate! În 1880, când se votează legea Camille Sée de înființare a învățământului secundar pentru fete, raportorul său, Paul Broca, medic și senator, explică de ce învățământul femeilor trebuie în mod conștient gândit ca inferior: pentru că funcțiile sociale ale femeii nu cer ca ea să beneficieze de o formare extinsă. Ca atare, creează un învățământ secundar feminin foarte orientat către transmiterea cetățeniei.

□ Așadar femeia este în mod natural inferioară pentru că trebuie să rămână la nivelul copiilor pe care este chemată să-i aducă pe lume. Sexualitatea ei este numai și numai în slujba maternității?

Absolut. Funcția socială a maternității conduce reprezentările femeii. Ea este pasivă sexual. Chiar atunci când religia o descrie ca o ispititoare, asta e fiindcă diavolul lucrează mai mult asupra cărnii și voinței ei mai slabe. O serie întreagă de discursuri altminteri mai mult medicale decât religioase fac din sexualitatea feminină un fenomen lipsit de mare forță. Freud reia această idee afirmând că libidoul este de origine mai curând masculină, că femeile au porniri slabe, dorințe slabe: mai înainte de toate ele sunt sentimentale și orientate spre maternitate și spre fericirea sexuală a soțului. Prin urmare, o femeie care revendică o sexualitate menită plăcerii și nu maternității este destrăbălată. În funcție de epocă, ea poate fi taxată drept degenerată sau denaturată. Un întreg discurs în jurul nimfomaniei, pornind din secolul XVII, este mult alimentat în secolul XIX cu privire la femeile care au o sexualitate activă, sau precoce, sau orientată către alte femei. Sunt tratate drept nimfomane fetițele foarte tinere care sunt considerate prea interesate de sexualitate. Și mai ales de când cu Onanismul, lucrarea lui Samuel Tissot apărută în 1760, tot secolul XIX condangă masturbarea făcând din ea o patologie care provoacă tulburări fiziologice și cerebrale foarte importante. Pentru fetițe, se poate merge până la clitoridectomie, tăierea clitorisului, chiar dacă în Franța se întâmplă foarte rar. Această măsură foarte radicală este considerată terapie.

□ Și atunci cum era potrivit să fie îngrijite femeile cu sexualitatea pervertită?

Încă de la Hipocrat, deci mult înainte de Galenus, se crede că organele se deplasează înăuntrul corpului în funcție de uscăciunea lor mai mică sau mai mare. Uterul, când este prea uscat, urcă să caute umezeală, de exemplu la inimă sau la plămâni. Ceea ce poate produce sufocări. Pentru a-l face să coboare la loc, s-a recurs la fumigații ale căror parfumuri îl pot atrage. Procedeul nu este apanajul doctorilor: matroanele romane recurgeau spontan la el, pentru ele însele sau pentru altele. Practica se păstrează până în timpul Renașterii.

O altă tehnică este ca o moașă să maseze pur și simplu sexul, pentru că se crede că este prea încărcat de umori. Rachel Maines, specialistă în istorie americană, a făcut legătura dintre aceste concepții moștenite de la Galenus și vibratorul electric, la origine un instrument medical vizibil foarte puțin răspândit.

Discursul care predomină la sfârșitul secolului XIX este cel al degenerescenței: nu există tratament. Se pot atenua simptomele, se pot calma pacientele, dar tulburările lor sunt ereditare. Cea mai bună este profilaxia, adică împiedicarea reproducerii pentru a se evita apariția unor noi degenerați. În Franța, acest eugenism nu duce la vreo măsură legislativă coercitivă, cu excepția certificatului prenupțial adoptat sub Pétain, în 1942, ca urmare a unei jumătăți de secol de lobby al medicilor eugeniști. Scopul este de a face obligatorie o vizită medicală educativă înaintea căsătoriei, pentru a-i sensibiliza pe viitorii soți cu privire la rolul lor de genitori și la riscurile de a aduce pe lume niște degenerați. Certificatul prenupțial este obligatoriu, dar soții rămân liberi să procreeze sau nu. E vorba de un eugenism care poate fi calificat ca blând sau soft, față de eugenisme rasiale precum cele practicate de Germania nazistă, dar și față de eugenismele mai aspre aplicate în unele democrații prin castrarea anumitor indivizi purtători de patologie, încadrată prin lege. În Elveția, de exemplu, cei care se numesc degenerați sunt supuși castrării prin decizie medicală.

În endocrinologia apărută la începutul secolului XX și dezvoltată între cele două războaie, tulburările sexuale sunt legate de unele dezechilibre hormonale pe care terapiile țintesc să le reechilibreze. De exemplu, există o întreagă industrie de creștere a maimuțelor, sau a câinilor, sau a porcilor, pentru a putea grefa lamele de testicule animale bărbaților homosexuali sau impotenți, considerați lipsiți de hormoni masculini. Grefa este văzută realmente ca dătătoare de putere, de energie. Operația lui Steinach (un soi de vasectomie) urmărește de asemenea să conserve prețiosul fluid. Freud se lasă astfel operat la sfârșitul vieții, într-atât de slăbit a fost de cancer. Se încearcă de asemenea să se stimuleze gonadele cu raze X, sau dimpotrivă, să se slăbească dacă e cazul. Injectarea de hormoni devine comună: în schimb hormonii feminini sunt asociați mai presus de orice cu fecunditatea.

Sexologia care ia naștere la sfârșitul secolului XIX întreprinde clasificarea diferitelor tulburări feminine. Ne îndreptăm astfel spre ceva mai rațional sau rămânem în aceeași poziție depreciativă?

Cunoașterea moștenită de la Galenus, care făcea din sexul feminin un dublu introvertit al sexului masculin, a început să fie pusă în discuție începând din Renaștere, când anatomiștii au arătat că plăcerea vine de la clitoris și din însăși anatomia sa. La mijlocul secolului XIX, datorită mai ales lucrării unui doctor german, Georg Ludwig Kobelt, clitorisul este reprezentat în poziția sa, în forma lui internă, cu reacțiile lui în momentul erecției, cu inervația și irigația sa… În schimb, apare ideea că el constituie un soi de mic penis. Cu aceeași formă, aceeași alcătuire din corpi spongioși și cavernoși ca și penisul, cu erecții… Trupul femeilor este masculinizat. Or, la sfârșitul secolului XIX, asistăm la o puternică psihologizare și psihiatrizare a sexualității: anatomia nu mai este disciplina regină pentru studiul corpului și începe să se conteste că organul feminin al plăcerii ar fi clitorisul. Se pune accentul mai degrabă pe vagin, ba chiar pe uter. Este cazul lui Richard von Krafft-Ebing în lucrarea sa Psychopathia Sexualis, preluată de Sigmund Freud, pentru care clitorisul este organul infantil, în timp ce femeia adultă juisează prin vagin. Cu toate că de secole anatomia a repetat necontenit contrariul!

Orgasmul clitoridian constituie deci un orgasm incorect din punct de vedere medical?

Da, pentru că nu este legat de reproducere, și mai ales de coit. Prin excelență, actul sexual pentru toată lumea – moraliști, credincioși, medici – este penetrarea vaginală… care nu stimulează bine clitorisul. Kobelt emite teoria că erecția clitorisului îl lungește ca să-l aducă în contact cu deschiderea vaginală și că în momentul acela frecările creează plăcere. Doar că lucrul este destul de repede contestat, penetrarea nu este suficientă ca să producă plăcerea. Unii diagnostichează chiar o „teleclitoridie“, adică o depărtare prea mare a glandului clitorisului față de deschiderea vaginală, ceea ce ar explica frigiditatea femeilor în timpul coitului. Marie Bonaparte, discipolă a lui Freud, va pune la punct o operație care să reducă această distanță secționând ligamentul suspensor al clitorisului, pentru a-l apropia de deschiderea vaginală. Operația va rămâne totuși foarte rară.

□ Ce a schimbat psihanaliza în perceperea sexualității feminine?

Este evident că Freud a făcut mai mult rău decât bine. Mai cu seamă după al Doilea Război Mondial, cu puternica răspândire a teoriilor sale. Desigur, el desparte sexualitatea de fiziologie, de anatomie și de reproducere, prin inventarea copilului pervers polimorf care se poate satisface cu zonele erogene ale corpului său mult înainte de pubertate și de organizarea genitală a sexualității, dar, invocând complexul lui Oedip și stadiile sale de evoluție psihosexuală, afirmă că adultul trebuie să se normalizeze într-o sexualitate heterosexuală și genitală. El nu mai vorbește de degenerescență, ci de nevroze. Discipolii săi vor vorbi despre fixarea în stadii infantile pentru femeile clitoridiene sau homosexualele care reprezintă un soi de „rateuri“ ale complexului lui Oedip. Primele mari anchete de sexologie, realizate în Statele Unite de Alfred Kinsey sau, ulterior, în Franța, ilustrează lamentarea femeilor care cred că nu sunt normale pentru că nu au orgasm vaginal, așa cum este rețeta freudiană prin excelență. Freud a avut deci meritul de a lărgi noțiunea de sexualitate, dar fără să renunțe la normalizare: el a impus o altă normă.

** Există voci, feminine sau nu, care să contrazică toate aceste discursuri sexiste de-a lungul secolelor?**

Au fost întotdeauna voci care să conteste aceste viziuni, masculine sau feminine. Dar atât de minoritare încât impactul lor a fost foarte slab! A trebuit să așteptăm ca femeile să fie admise în carierele științifice pentru ca ele să se străduiască să reducă aceste prejudecăți. Primele lucrări ale femeilor ginecologi sau medici de la sfârșitul secolului XIX au arătat, de exemplu, că menopauza putea fi trăită foarte bine.

□ În ce moment al secolului XX a început, în sfârșit, să se spună lucruri mai de bun-simț despre femei și sexualitatea lor, care să atingă publicul?

Cred că un rol foarte important l-a jucat mișcarea feministă din anii 1970, precedată de anumite luări de cuvânt cum ar fi cea a Simonei de Beauvoir în 1949 sau a activistelor mișcării birth control. Această gândire s-a arătat extrem de critică față de psihanaliză și de teoria dublului orgasm moștenită de la Freud. Feministele au reafirmat o sexualitate bazată mai ales pe ce se știa din Renaștere, adică importanța clitorisului. A fost esențial pentru toate domeniile: textele militante, teoretice, medicale, teatrale… Totul continuă cu Les Monologues du Vagin (Monologurile vaginului), de exemplu. De acum înainte avem de-a face cu o sexualitate feminină spusă, scrisă, gândită, pusă în formă și în faptă de femei.

□ În acest secol XXI, care sunt încă prostiile care se proferează despre femei în general și despre sexualitatea lor în particular?

Că femeile sunt mai puțin interesate de sexualitate, dacă nu sunt târfe sau prostituate. Presiunea rămâne foarte puternică asupra adolescentelor: o fată tânără în căutarea sexualității, cu numeroase cuceriri, ieșind succesiv cu mai mulți bărbați, va fi adesea insultată de ceilalți adolescenți. Ceea ce poate duce la înlăturarea ei din rețelele sociale. Și solidaritatea feminină nu este deloc garantată în acest domeniu! Un băiat cu aceeași comportare va fi, în schimb, socotit normal. Mereu această ierarhie între băieți și fete… La fel ca homofobia, ea rămâne larg împărtășită. Educația națională nu face mare lucru: chiar dacă există circulare și legi ce impun o educație sexuală, ea rămâne prost făcută și fără prea mare impact. Iar pentru cei mai tineri nu e atât de ușor să se informeze navigând printre site-uri bine făcute, emisiuni video utile pe YouTube, reportaje, dar și pornografie și alte orori care circulă.

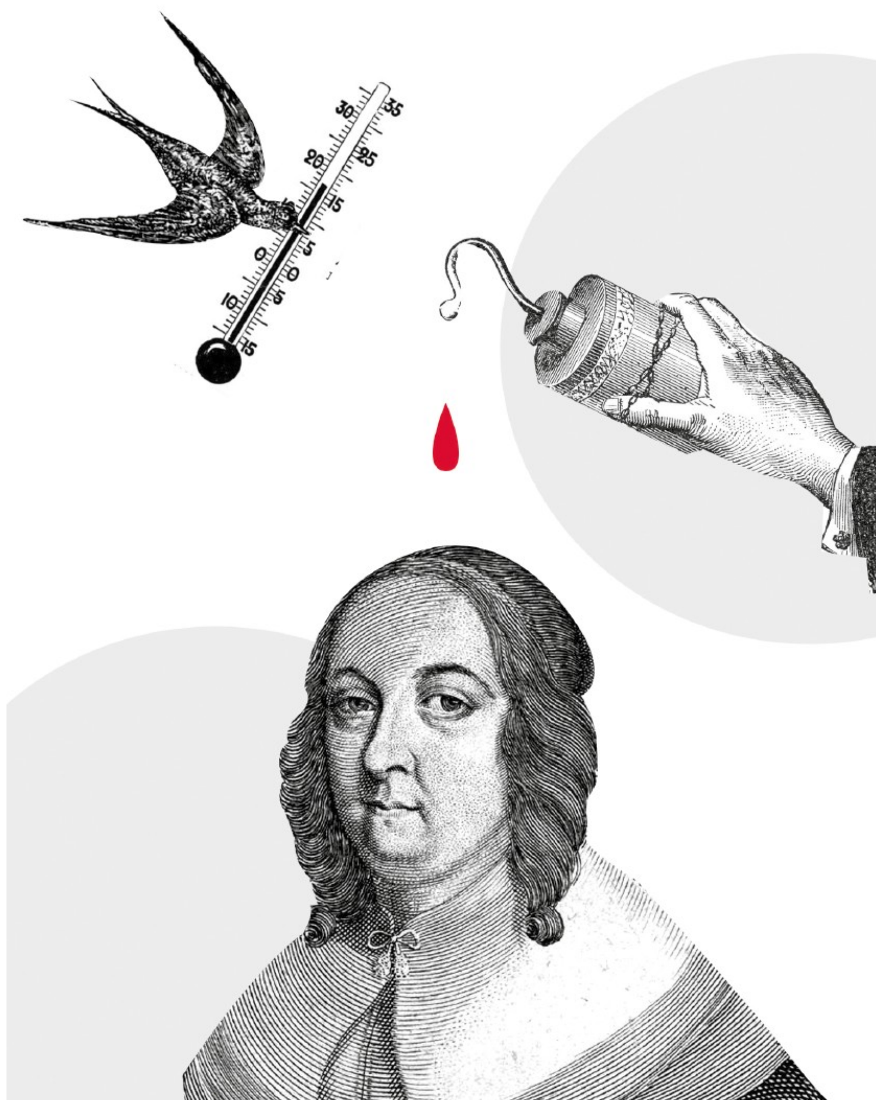
Consemnat de

Jean-François Marmion

Secolul XIX, Eldorado al prostiei medicale

Anne Carol

Profesoară de istorie contemporană la Universitatea din Aix-Marseille și membru onorific al Institutului Universitar al Franței

Când cercetezi ogorul istoriei medicinei, nu rareori vezi cum răsar prostiile și n-ar fi greu să aduni o întreagă colecție cu ele. În secolul XVII, Molière îi persifla pe cei doi Diafoirus care nu găseau altceva mai potrivit pentru a le cuceri pe frumoase decât să le invite la o disecție și refuzau categoric circulația sângelui, sub pretextul că Galenus nu pomenise niciodată de ea. De fapt, până în secolul XIX (inclusiv), medicina occidentală se bazează pe o grămadă de sisteme explicative

rigide și concurente. Ea promovează mode terapeutice suverane și definitive, ca luarea de sânge, practicată cu frenezie în perioada clasică.

Suficiență pozitivistă

O călătorie prin această literatură medicală, unde femeile isterice sunt tratate cu fumigații aromatice insuflate în vagin, nu-ți provoacă așadar nici melancolie, nici admirație. Dar această privire ironică produce destul de repede un sentiment stânjenitor. Una dintre regulile de aur ale metodei istorice este de a evita anacronismul. Să-ți bați joc de cunoștințele și practicile medicilor din trecut sub pretextul că greșesc (și că stăruie în eroare) înseamnă să uiți că aceste cunoștințe și practici sunt incluse într-un context intelectual care le dă coerență și logică, acolo unde noi nu vedem decât grotesc și arbitrar. Să aduci la locul lui un uter deplasat atrăgându-l prin vapori aromați nu e mai prostesc decât să comprimi ovarele pacientelor, așa cum o face Charcot într-un moment când medicina se pretinde „științifică“.

De fapt, a trece în revistă aceste prostii medicale n-ar însemna decât să reproduci involuntar un defect al medicilor înșiși: acela de a publica și de a comenta ironic „erorile și prejudecățile populare în medicină“. În aceste lucrări, savanții enumeră „credințele“ împărtășite de clientela lor și împotriva cărora ei poartă o cruciadă. Într-una dintre aceste culegeri, publicată în 1882, doctorul Mouret îi persiflează astfel pe cei care cred că râia este „o murdărie a sângelui“ și care, la consultație, întreabă „dacă râia a ieșit destul de mult ca să poți să o ataci din exterior fără teamă!“. Această reprezentare era totuși cea care predomina pe timpul medicinei umorilor pentru toate bolile eruptive și care justifica reticențele establishmentului medical față de vaccinul antivariolic, acuzat că împiedică ieșirea umorii stricate prin bube. Cu alte cuvinte, ceea ce medicul de la sfârșitul secolului XIX consideră o prostie avea girul facultății cu un secol sau două mai înainte.

Totuși, dacă ai chef să-ți bați joc la rândul tău de doctorul Mouret, nu e atât fiindcă are naivitatea de a crede că este deținătorul unei cunoașteri incontestabile, nici fiindcă pune în aceeași oală credințe populare și

teorii învechite. Mai degrabă ceea ce te face să râzi este suficiența obișnuită a savantului pozitivist. Fiindcă pentru cel care caută prostia în vastul câmp al istoriei medicale, secolul XIX este un Eldorado.

Într-adevăr, căutătorul vede cum figura medicului câștigă în putere și în glorie datorită creșterii cererii sociale de îngrijiri în societățile occidentale. Această ascensiune anticipează eficacitatea terapeutică, eficacitate care nu se îmbunătățește semnificativ decât în ultima treime a secolului XIX (și mai ales în prima jumătate a secolului XX). Mai bine pregătiți în facultăți după legea din 1803 care organizează învățământul medical, instruiți prin metoda anatomo-clinică (ce pune în legătură simptomele cu alterările organelor), prin fiziologia experimentală și pasteurism, medicii își înalță arta la rangul de știință, cu tot ce secolul pune ca speranță și autoritate în acest cuvânt.

Problema este că expertiza lor câștigă nu numai în acuitate, ci și în întindere… și în pretenție. Cu alte cuvinte, medicii au o părere despre toate și despre orice, și anunță pretutindeni acest lucru. Iată deci medici sociologi, aplecați asupra mizeriei lucrătorilor; puericultori și educatori, dând sfaturi despre arta de a crește tineretul în igienă și virtute; sexologi, supraveghind alcovurile și casele de toleranță; urbaniști, supunând orașul la legile igienei; criminologi, selecționându-i pe degenerații periculoși pentru bunii cetățeni. Poziția aceasta de experți nu este închipuită: le este recunoscută de contemporani în numele pozitivismului și al promovării științei ca o nouă religie. Sunt ascultați și respectați, iar legile Naturii, ai căror interpreți și zelatori au ajuns, devin la fel de sacrosancte cum sunt azi… legile economiei (în pofida unor baze la fel de fragile).

Într-o producție atât de masivă și încurajată de sfaturi, de prescripții sau de norme, sunt greu de evitat minciunile gogonate. Fără a ne rătăci căzând în anecdotă, am dori să cităm aici două exemple: povestea unei ratări și a unui derapaj.

Poveste a unei ratări: ecologia

Dacă în epoca noastră îngrijorările privitoare la mediu au atins un punct critic, este interesant de văzut, de exemplu, cum au pierdut medicii trenul ecologiei în secolul XIX. Ca să înțelegem această pierdere, trebuie să ne întoarcem în timp.

Până la începutul secolului XVIII, medicina este dominată de modelul galenic, care condiționează sănătatea de echilibrul, mobilitatea și puritatea celor patru umori care circulă în corp (sânge, bilă galbenă, bilă neagră, flegmă). Această insistență medicală asupra mediului intern nu exclude atenția la mediul înconjurător: aceste umori sunt de fapt în rezonanță cu cele patru elemente (apă, pământ, foc, aer); variațiile meteorologice, de exemplu, le afectează comportarea. Principalul pericol conținut de mediul înconjurător este boala pestilențială (conturată doar vag), care strică umorile. Contemporanii supraveghează deci în special mărfurile alimentare, susceptibile de a otrăvi populația dacă sunt putrede, și piețele. Pe de altă parte, anumite activități urbane produc ceea ce astăzi s-ar numi „poluanți“ ai mediului: tăbăcării, fabrici de alcool (acizi), resimțite ca dezagreabile de vecini. Dar medicii nu sunt deosebit de implicați în supravegherea lor: este treaba poliției. „Împrejurimile“ sunt de fapt bunuri comune, care fac din fiecare un expert, îndreptățit să ia act de problemă și să seziseze autoritățile. Și această expertiză împărțită cu medicii pune cu atât mai puține probleme cu cât există un continuum între cunoștințele medicale și cunoștințele obișnuite, teoria umorilor fiindu-le comună tuturor.

În secolul XVIII, lucrurile se schimbă. Știința medicală, abandonând sistemul umoral, pe care de acum înainte îl contestă, se fragmentează în diferite teorii. În special medicina aeristă își mută vigilența de la mediul interior (umorile) spre mediul exterior, în particular aerul inspirat și absorbit de pori. De fapt, în aer ar pluti miasme, adică particule invizibile de otravă putredă exalate de osuare, de cimitire, de spitale, de mlaștini… detectabile din fericire prin mirosul lor urât. Așa s-ar explica, de exemplu, febrele cauzate de aerul rău (mal aria) din zonele lagunelor.

Între sfârșitul secolului XVIII și începutul secolului XIX se dezvoltă așadar o „poliție medicală“, menită nu numai să supravegheze daunele punctuale sau crizele epidemice, ci și să urmărească sănătatea publică obișnuită. Medicii intervin aici ca experți în mediul înconjurător pentru a cere să fie distruse focarele de miasme, de exemplu prin canalizarea apelor stătătoare, prin doborârea zidurilor care sufocă orașele, prin închiderea cimitirelor urbane etc. Această promovare a expertizei medicale suscită două observații. Pe de o parte, ea este însoțită de o ruptură a continuum-ului evocat mai înainte și de o descalificare a expertizei comune; de acum înainte, medicii sunt cei care au monopolul cunoașterii, cu atât mai mult cu cât certitudinile obișnuite rămân foarte legate de modelul umoral, extrem de coerent. Pe de altă parte, mediul exterior sub supraveghere este definit în esență prin constituenții săi „naturali“: vântul, soarele, umiditatea aerului și solului.

Aerismul medical (și expertiza care îl însoțește) predomină până la lucrările lui Pasteur care, în anii 1870–1880, propune un nou model explicativ pentru boală. Mediul înconjurător nu mai conține miasme, ci microbi, care se numără, înspăimântător, cu milioanele pe metru cub de aer. Dar reprezentările pericolului sunt cam asemănătoare, iar strategiile sunt aceleași: să se identifice amenințarea invizibilă pentru oamenii obișnuiți, să fie distrusă înainte să pătrundă în corp. Și o astfel de apărare mobilizează un dispozitiv intelectual și tehnic din ce în ce mai sofisticat: un microscop, aparate de dezinfecție.

Între timp, de la începutul aceluiași secol XIX, înrăutățirile mediului își schimbă natura și întinderea. Industrializarea afectează tot mai mult „bunurile comune“: fabrici și uzine poluează aerul, murdăresc apele și solul, înmulțesc daunele în proporții nemaivăzute. Impactul industriei asupra sănătății publice este luat în evidență foarte curând de decretul din 1810 care reglementează înființarea întreprinderilor industriale; autorizarea și supravegherea acestora este încredințată unor consilii de igienă și de salubritate din care fac parte numeroși medici. Ce rol joacă aici medicina? Înglobează ea poluările industriale în pericolele înconjurătoare?

Trebuie să constatăm că ratează acest lucru. Decretul clasifică întreprinderile în trei categorii. Cea mai supravegheată, cea a

întreprinderilor „periculoase“, vizează, desigur fabricile care prelucrează materii animale (cleiuri, piei, abatoare etc.), susceptibile de a produce miasme, însă industriile chimice care folosesc sodă, plumb sau acizi (fabrici de săpun, vitriol) cu fum și vapori încărcați de toxine sunt clasate în categoria a 2-a și a 3-a, ca „insalubre“ sau „incomode“. Autorizațiile sunt atribuite cu multă largheţe, iar plângerile de „inconfort“ ale celor din preajmă sunt tratate la modul economic (se depreciază astfel capitalul funciar?). Concentrați asupra neajunsurilor „naturale“, medicii neglijează daunele industriale, pe care le interpretează ca inconfort. Și mai grav: când aveau o a doua șansă, ei „ratează“ deopotrivă și domeniul bolilor profesionale, deși acesta fusese abordat în secolul precedent. Marile anchete sociale, cum a fost cea a doctorului Villermé, pionier al medicinei muncii, atribuie sănătatea degradată a lucrătorilor modului lor de viață și moralității lor, eventual și oboselii… dar nu și răului produs de poluarea industrială a mediului de lucru.

Medicii au creat astfel de-a lungul veacurilor propria definiție a mediului înconjurător, pe baza căreia și-au construit și revendicat o expertiză în mod exclusiv. Or, această definiție nu a știut să ia în considerare ceea ce a devenit treptat, în contextul industrializării, mediul înconjurător experimentat, trăit, suportat de oamenii obișnuiți. Medicina muncii și cercetările asupra impactului poluărilor asupra sănătății au rămas în urmă; și, mai departe, poate din pricină că medicii au construit un monopol de autoritate asupra „pericolelor invizibile“, nici astăzi oamenilor nu le vine să ia în serios discursurile venite de la alții (de exemplu societatea civilă) care atrag atenția atunci când semnalează pericole invizibile.

Poveste a unui derapaj: eugenismul

Dacă medicii au pierdut trenul ecologiei, nu l-au ratat pe cel al eugenismului. Franța chiar se distinge prin marea proporție de medici printre fondatorii Societății Franceze de Eugenică în 1913. Eugenics: cuvântul este alcătuit în 1883 de un savant englez, Francis Galton,

pentru a desemna studiul factorilor care pot micșora sau crește calitatea unei populații. Dar medicii francezi nu l-au așteptat pe Galton ca să se gândească la viitorul rasei. În prelungirea Revoluției, a încrederii ei în progres și a grijii față de bunul public, doctorul Robert propune „fabricarea unor oameni măreți“ (prin „megalantropogenezie“, 1800), planificând împerecherea unor procreatori de excepție, ai căror urmași ar fi crescuți în licee publice, sub ochii mumiilor glorioaselor lor modele.

În ultima treime a secolului, totuși, eugenismul se dezvoltă masiv pe un fond mult mai pesimist. În contact cu mizeria umană din spitale, azile sau maternități, medicii contribuie masiv la construirea, alimentarea și răspândirea a ceea ce devine un credo european în a doua jumătate a secolului XIX: degenerarea rasei. Calamitățile sociale se înmulțesc: sifilisul, alcoolismul, tuberculoza produc generații de avortoni, de avariați, de debili, de nebuni și de criminali. Constatarea este mai mult clinică decât statistică, cifrele avansate sunt fanteziste: ce contează! Societatea este subminată din interior prin pericolele amestecate ale contagiunii (întruchipate de imaginea înspăimântătoare a microbului) și ale eredității morbide, care lovește peste mai multe generații. Această constatare este cu atât mai alarmantă cu cât degenerescența se desfășoară într-un context de natalitate în scădere. În majoritate populaționiști, medicii biciuiesc iresponsabilitatea contemporanilor, care nu au grijă să-i dea Franței copii și să-i dea copii de bună calitate. Înfrângerea Franței de către Prusia (1870) confirmă deteriorarea națională și dramatizează perspectivele: cum să te gândești la revanșă când, în consiliile de revizie, medicii militari văd defilând legiuni de șchiopi, de știrbi, de rahitici?

În fața acestui diagnostic, există două soluții posibile, la alegere: bunul-simț medical îndeamnă să se intensifice politicile de igienă publică, să se ridice calitatea populației prin pedagogie sanitară, acțiune asupra mediului și legi sociale. Dar pentru cei care cred că „ereditatea guvernează lumea“[93], singura pârghie de pus în mișcare este selecționarea genitorilor. Într-un context de urgență în care igienismul pare insuficient, în care ereditatea este invocată mai mult ca o fatalitate inexorabilă decât înțeleasă în mecanismele ei complexe, discursul medical se ambalează și își îngăduie câteva derapaje radicale și autoritare, justificate prin legile naturale.

Fiindcă în Natură cei răi și pociți mor într-adevăr fără descendență, iar cei slabi sucombă. Eugeniștii propun deci să fie secat izvorul degenerescenței, împiedicându-i pe disgenici să se reproducă. De aici, două serii de derapaje. Prima se referă la perimetrul definiției indezirabililor, într-un moment în care legile eredității sunt, să o spunem din nou răspicat, departe de a fi stăpânite. Contururile lor sunt deosebit de vagi și primejdios de extensibile. Dacă unele figuri sunt unanim admise, ca sifiliticii sau alcoolicii, tot ce ține de tarele morale și intelectuale suscită analize hazardante: „Să castrăm apașii!“ (porecla vagabonzilor din epocă) scrie un medic preocupat de a eradica criminalitatea la Paris, în timp ce laureatul Premiului Nobel pentru medicină Charles Richet dorește să fie excluși de la reproducere cei care „împing la extrem lenea, ignoranța, neîndemânarea sau slăbiciunea“[94].

Cea de a doua serie de derapaje se referă la procedeele de pus în practică pentru a-i împiedica pe disgenici să polueze rasa. Trebuie „eliminați“, dar cum? Pentru eugeniști, trebuie să se renunțe cu hotărâre la legile umane și la morala îngustă. „Natura e fără milă pentru degenerați; dar ar fi nedrept să susținem că natura e insensibilă și imorală; mai exact este să spunem că sensibilitatea unui mare număr de indivizi și morala decurgând din ea se abat de la natură și sunt maladive.“[95]

Dacă foarte puțini predică eutanasierea la naștere, constatarea „selecției pe dos“ duce la interogații privind efectele pe termen lung ale îngrijirii „deșeurilor sociale“ și ale salvării prematurilor, sau la deplângerea faptului că în război mor cei mai viteji, cei mai bine clădiți, și nu reformații, acel rebut al rasei. Tot puțin numeroși sunt și cei care luptă pentru sterilizarea degeneraților, pe care America și curând Germania o vor pune în practică. În vizorul eugeniștilor se află mai degrabă căsătoria, de parcă ea ar fi singura poartă de intrare în procreare. De la sfârșitul secolului XIX apar deci proiecte de reglementare, încredințându-i medicului puterea exorbitantă de a autoriza sau nu căsătoriile. „În fond, pentru a avea dreptul să îndeplinești cum se cuvine înalta îndatorire de genitor, ar trebui să prezinți un certificat de sănătate așa cum se prezintă astăzi pentru orice slujbă.“[96] Deputatul și obstetricianul Adolphe Pinard, președinte al Societății Franceze de Eugenică, depune chiar un proiect de lege în 1926; cât despre Richet,

mai inspirat de legile naturale, propune, mai simplu, ca tinerii candidați la căsătorie să traverseze înot un fluviu lat.

Știm ce s-a ales din această pasiune eugenistă în Franța: din fericire nu mare lucru. O lege în 1942 îi obligă pe logodnici la o vizită medicală prenupțială, doar în scop informativ; de altminteri, ea a fost abrogată în 2007. Trebuie deci să fim drepți: dacă medicii au contribuit din plin la mediatizarea eugenismului în Franța la sfârșitul secolului XIX, ei au și protejat-o de abaterile autoritare și criminale care au prevalat în alte țări. Prea populaționiști, prea atașați de medicina liberală și de privilegiul secretului profesional, ei au dat înapoi în fața acestor exagerări selecționiste și, în definitiv, au preferat calea pedagogiei și a igienei.

Istoria medicinei, așa cum s-a fixat în secolul XIX, a fost multă vreme domeniul exclusiv al medicilor. Ei au construit o întreagă istoriografie orientată către progres, jalonată de descoperiri și de pionieri, a cărei linie directoare era descoperirea treptată a Adevărului științific. Ceea ce sperăm să fi arătat noi aici este caracterul infinit mai complex al acestei istorii și faptul că prostia nu se află totdeauna la periferia instituției, ci în miezul său: peste tot unde cunoștințele și puterea sunt asociate.

Bibliografie

S. Barles, La ville délétère, Champ Vallon, 1999

A. Carol, Histoire de l'eugénisme. Les médicins et la procréation, Seuil, 1995

O. Faure, Histoire sociale de la médecine (XVIIIe–XXe siècles), Anthropos/Economica, 1994

J.-B. Fressoz, „Circumvenir les circumfusa. La chimie, l'hygénisme et la libération des «choses environnantes»: France, 1750–1850", Revue

d’histoire moderne et contemporaine, 2009/4 (nr. 56–4), pp. 39–76

J. Leonard, La médecine entre les pouvoires et les savoirs, Aubier, 1981

E. Apert, L’hérédité morbide, 1919, p. 1

A. Viaud-Conand, „Castrons des Apaches“, Chronique médicale, 15 aprilie 1909, p. 242; C. Richet, „La Séléction humaine“, Eugénique et sélection, 1922, p. 54

C. Féré, L’instinct sexuel, 1899, p. 104

Dr. Cazalis, citat de C. Valentino, Le secret professionnel en médecine, 1903, p. 29

Povestea prostiei într-o lume de nebuni sau Povestea nebuniei într-o lume de proști

Patrick Lemoine

Psihiatru și doctor în neuroștiințe

Când Jean-François Marmion mi-a propus să scriu un capitol despre istoria prostiei în psihiatrie, m-am gândit că voia să-mi redactez autobiografia ca psihiatru! Și, la urma urmei, de ce nu? Nu ești întotdeauna prostul cuiva? Din fericire m-a liniștit imediat, explicându-mi că dorința lui era să înșir poveștile psihiatrizaților și ale psihiatrilor farisei (atenție, pleonasm periculos!), și să examinez problema gravă a nebuniei și a nebuniatrilor[97] ca forme clinice ale acestei patologii numite

prostie. Acest lucru nu m-a descumpănit, fiindcă în specialitatea mea mișună atâtea exemple încât nici nu mai știam de unde să aleg!

Primul meu contact cu un nebun remarcabil de prost s-a petrecut în anii 1970. Pe atunci eram student la medicină și îmi făceam stagiul de extern într-un mare spital psihiatric din regiunea Lyon. Într-o bună zi (dacă se poate spune așa), mașina mea a făcut brusc o pană. Nedumerit, proprietarul garajului mi-a explicat că motorul începea să ruginească, probabil fiindcă mi se pusese apă în rezervor. Întâlnind, nu tocmai din întâmplare, un infirmier din serviciul meu, care venise la același garaj pentru aceeași pană, l-am întrebat dacă are vreo idee despre cauza nenorocirii… El mi-a explicat atunci că un pacient de la spital, un schizofrenic, prezenta un delir foarte special: era convins că urina lui conținea un hiper, super carburant, demn de rachetele intersiderale. De aceea urina în rezervoarele (care pe vremea aceea nu se închideau cu cheia) tuturor celor pe care îi simpatiza, ca să-și dovedească afecțiunea! Cumva ca să le facă un serviciu… fără a mai ține cont și de economiile de benzină obișnuită… ceea ce de altfel s-a dovedit exact, fiindcă mașina mea a fost scoasă din circulație timp de 15 zile! Am înțeles atunci pe pielea mea că schizofrenicii, ca și ceilalți, puteau fi complet proști, ceea ce contrazicea o concepție romantică foarte răspândită pe atunci, a nebunului baroc și scânteietor, geniu prodigios, menit să ne arate calea viitorului, cea a creativității. În orice caz, așa ne învăța unul dintre profesorii mei de atunci, care făcea din nebun „Omul secolului XXI“. Cea de a doua constatare: și psihiatrii pot spune prostii! Meseria începea să fie la ea acasă!

Așa că am încercat să caut printre fundamentele istorice ale specialității mele ce anume ar dovedi (sau nu) prostie.

Hipocrat: poate un medic bun, dar cu siguranță un psihiatru prost

Chiar dacă descrisese amănunțit unele forme de depresie la femeie, „mai potrivite cu iarna sau cu vara“, sugerând alternanța sezonieră a

bolii, povestea primei expertize psihiatrice din istorie arată cât de mult se putea prosti uneori Hipocrat. Suntem în secolul V î.Hr. și povestea se petrece în Abdera, un port foarte activ, unde locuitorii sunt îngrijorați de comportarea unui celebru concetățean, un filosof numit Democrit. Acesta nu se putea opri ca, privindu-i pe oameni la lucru, să izbucnească mereu într-un râs de nestăpânit. (Din perspectiva mea de cetățean, deși nu sunt din Abdera, acest filosof trebuie să fi fost puțin cam enervant!)

După spusele lui Iuvenal, ori de câte ori se întâlnea cu un concetățean, el pufnea în râs. Locuitorii din Abdera l-au adus atunci din Cos pe cel mai mare expert al epocii, pe Hipocrat, ca să-l examineze și, dacă se poate, să-l vindece. Scrisorile de invitație au fost păstrate. Hipocrat a acceptat și l-a găsit pe Democrit redactând un tratat despre nebunie. El i-a explicat că, de obicei, râsului i se atribuie două cauze: binele și răul, dar că mai există una, mai puțin cunoscută: „nesăbuința oamenilor, aceste făpturi copilăroase, lipsite de ocrotire, acceptând și îndurând fără nici o răsplată chinuri nesfârșite, împinși de societatea de consum[98] la călătorii până la capătul lumii“. Pe scurt, Hipocrat a fost convins de argumentație și l-a declarat pe Democrit în toate mințile, considerând că abderitanii ar fi avut, de fapt, nevoie de îngrijire! Povestea nu ne spune cum au reacționat aceștia din urmă și dacă au acceptat concluziile expertului, nici dacă i-au plătit onorariul, care nu știm cât de mare a fost, Securitatea socială abderitană nelăsându-ne multe arhive în această privință. Putem să presupunem totuși că acest ultim punct a fost mult dezbătut.

Din punctul de vedere al expertului oficial care sunt eu: Hipocrat nu era psihiatru și, prin urmare, nu era pregătit să reziste la puterea de convingere nelimitată a persoanelor cu sindrom maniacal, în stare să convingă pe oricine, chiar pe cel mai mare medic din toate timpurile, de absolut orice: „Toată lumea este nebună în afară de mine!“ – aceasta este deviza lor! Nu cunosc alți pacienți mai apți de a-i face pe doctorii lor să se simtă proști, atât de fenomenală este agilitatea lor intelectuală!

Bipo, e ceva șic

După părerea mea, posibilitatea ca Democrit să fi fost un bipolar se poate argumenta prin următoarele elemente:

– Era înzestrat cu o mare creativitate, lucru obișnuit la maniaco-depresivi;

– Râsul său era permanent, insuportabil, nu simpatic, ci sardonic; era un râs batjocoritor, menit să umilească, să ridiculizeze iscusința abderitanilor; pacienții cu sindrom maniacal au o capacitate teribilă de a batjocori, ceea ce le atrage ura celorlalți pacienți (și a echipelor de îngrijitori) când sunt spitalizați. Îmi aduc aminte de unul dintre ei, care inventase un cântec unde era vorba despre chelia patronului… care nu aprecia deloc acest lucru; la curent cu toate, denunța în gura mare flirtul internului cu infirmiera, hainele „împrumutate“ de cutare bolnav, concediile de boală nejustificate ale cutărei sore medicale etc.

– Megalomanie: convingerea că este superior restului omenirii, în cazul nostru că este persoana cea mai sănătoasă din Abdera! Iar când o megalomanie întâlnește altă megalomanie, în cazul nostru certitudinea de a fi cel mai mare medic al lumii grecești, rezultatul este… un diagnostic total greșit și… prostesc!

Tulburarea bipolară a cunoscut unele momente când era șic să-i fii victimă. Chiar de curând, un mare intelectual numit Kanye West, soțul lui Kim Kardashian, își striga în gura mare bucuria de a fi bipolar, deci creativ, cu o viață intensă, mergând chiar până la a scrie pe coperta albumului său Ye: I hate being bi-polar, it’s awesome („Detest să fiu bipolar, este genial!“)… maniacodepresivul folosește oximoronul! „Nu este un handicap, este o supraputere“, afirmă el. Demi Lovato, cântăreață americană, proclamă la rândul ei: „Sunt mândră să fiu bipolară, chiar dacă această boală este însoțită de Tulburări de Comportament Alimentar și de dependență de droguri și de alcool, așa cum este deseori cazul“. Să ridici în slăvi o asemenea boală care îi conduce la sinucidere pe jumătate dintre pacienții netratați este și asta o prostie de toată frumusețea!

În căutarea celei de a patra umori

Dar să ne întoarcem la Hipocrat și la teoria sa despre umori. Cititorul va fi înțeles că acest mare om era capabil de erori de diagnostic (care doctor nu este?), dar cea mai mare dintre ele s-a impus până în secolul XIX, împiedicând orice progres și provocând nenumărate morți. Cu

toate acestea, în ochii noștri de acum, fundamentele teoretice erau, cum am spune… „Lumea este alcătuită din patru elemente, cald, rece, umed și uscat, și fiecare făptură este un amestec a două dintre ele“; de exemplu, bărbatul este cald și uscat (deci solar), pe când femeia este rece și umedă (lunară, se înțelege!). Acestor elemente le corespund umorile: sânge, flegmă, bilă galbenă, bilă neagră. Orice boală este datorată unui dezechilibru – exces al unei umori, deficit al alteia – și orice acțiune terapeutică ar consta în a îndrepta lucrurile, pe de o parte întărind, pe de alta slăbind. Dar ce, după părerea mea, este nostim (sau enervant, totul depinde de dispoziția mea de moment) este faptul că, dacă trei dintre umori există – sânge, flegmă, bilă galbenă –, aceea care se referă la specialitatea mea, bila neagră sau atrabilă (melanos cholia), care îi corespunde pământului, deci rece și umedă (obligatoriu!), vine de la splină (spleen în englezește) și… în nici un caz nu există. Totuși, pornind de la această greșeală, sunt fără număr bolnavii care au căzut victime luărilor de sânge, purgațiilor și altor tratamente invazive! Teoria celor patru umori a făcut ca medicina occidentală să întârzie cu 2 500 de ani... numai că nici medicina chineză nu a dus-o mai bine cu cele cinci elemente ale sale! Asiaticii îi egalează pe occidentali în domeniul care ne preocupă.

Încă o prostie monstruoasă: în căutarea șocului salvator!

Ideea de bază era simplă: de vreme ce nebunia era provocată de un șoc, era de ajuns să provoci un alt șoc ca totul să revină în ordine! Treacă-meargă când șocul era declanșat de orga cu pisici: descris în 1549 de compozitorul Jean-Baptiste Weckerlin, inventat mai întâi pentru a-i distra pe gură-cască în defilările de carnaval, instrumentul era legat cu fire de niște motani împărțiți după registrul miorlăiturilor; când apăsai pe o clapă, un ac înțepa coada uneia dintre feline, declanșând niște țipete îngrozitoare. De spaimă, nebunul meloman se vindeca imediat, dacă nu în realitate, cel puțin în capul (și portofelul) alienistului!

Uneori, și asta era mai puțin nostim, nebunul era aruncat pe neașteptate în apa înghețată a Senei sau Ronului, de unde și edificarea clinicilor Hotel-Dieu pe malul fluviilor… O să trec peste șocul cu cardiazol, cu impaludare, lobotomie, fiindcă aici nu mai suntem în domeniul prostiei, ci în cel al sadismului medical, al cărui paroxism a fost atins de unii psihiatri americani care au străbătut țara înarmați cu câte o unealtă de spart gheața și au transformat în legume circa 13 000[99] de sărmani deliranți depresivi sau obsedați, operându-i prin cavitatea orbitelor. Anestezia se făcea printr-un electroșoc. După doar zece minute, bolnavii plecau pe picioare, cu un ochi vânăt. Terminați, ce mai!

Și psihanaliza?

Dacă Freud a intrat în domeniul prostiei sexualizând originea tuturor nevrozelor și ridicând la rang de arhetip faimosul complex al lui Oedip de care el însuși efectiv suferea, mediocrele sale cunoștințe de antropologie nu i-au îngăduit să realizeze că există culturi în care familia triunghiulară (Tata, Mama, Bebelușul) nu are nici o realitate, cum nu are nici respectivul complex. Iar când afirmă că arahnofobia e datorată groazei de scena primitivă[100], fiindcă păianjenul are opt picioare și evocă astfel animalul cu două spinări, ne aflăm într-adevăr în miezul acestui capitol! Unii dintre elevii săi erau cu adevărat țicniți, precum Georg Groddeck, care îi vindeca pe unii dintre bolnavii săi cu insuficiență renală și cu edeme printr-o interpretare bine simțită și un duș fierbinte! Și Bruno Bettelheim s-a evidențiat în acest sens, făcând din autism o afecțiune psihiatrică următoare unei dorințe de ucidere din partea părinților, învinovățind în fapt, și pe nedrept, generații întregi de genitori.

Dar terapiile cognitive și comportamentale?

Începuturile acestora au fost deosebit de dificile! John Watson îi prezintă un șoarece unui prunc de 11 luni. Copilului nu îi este frică. Apoi, de mai multe ori asociază șoarecele cu un zgomot puternic care-l face pe copil să plângă. În cele din urmă, șoarecele singur îl terorizează și copilul dezvoltă o fobie la animale. No comment…

Și neuroștiințele?

Anumite fundamente teoretice te lasă pe gânduri. Astfel, la sfârșitul anilor 1970, s-a crezut că se identifică un exces de beta-endorfine în creierul schizofrenicilor, de unde ideea de a-i purifica prin dialize renale. Pândind cu atenție orice progres, oricât de mic, și prost ca un tânăr psihiatru, am crezut că așa este și am sărit pe această „descoperire“. Din fericire, prevăzusem o verificare: cinci pacienți cronici beneficiau de două săptămâni de dialize adevărate, urmate de două săptămâni de false dialize (placebo). Rezultat: starea tuturor s-a ameliorat foarte mult prin tratament, indiferent de perioadă. Așadar, uneori, adevărata știință poate elimina ideile prostești! Cel puțin de data asta am scăpat cu bine…

Precum toată medicina, psihiatria n-a putut să progreseze decât prin idei nebunești, rătăciri, într-un cuvânt, prin prostii. Din fericire, azi așa ceva nu s-ar mai putea întâmpla, nu-i așa?

Sufixul -iatru înseamnă în greacă medic. Nebuniatrul este așadar doctorul de nebuni!

Cititorul îmi va ierta acest anacronism ca transpunere la viața modernă.

Cam o treime din 40 000 de americani suferiseră o lobotomie.

Împerecherea părinților, după terminologia freudiană

Dandysm și prostie

Alain Montandon

Profesor emerit de literatură generală și comparată, membru onorific al Institutului Universitar al Franței

Să fie dandysmul o atitudine menită să scoată la iveală prostia concetățenilor? S-ar putea să fie așa, în măsura în care însuși tipul dandy pare să se îndepărteze de oamenii din jurul său, afișând o singularitate menită să denunțe ridicolul unei mulțimi imbecile și mărginite. Funcționării gregare a masei, el îi opune o originalitate radicală. Eleganța și rafinamentul său delicat nu se potrivesc cu grosolănia contemporanilor săi, plini de spirit materialist și utilitar. El

este un revoltat care se distinge printr-o libertate afișată și ale cărui impertinență și dispreț pentru convenții sunt o neîncetată provocare.

De la ridicol la monstruozitate

Dar fascinația pe care o poate exercita figura lui asupra publicului prezintă serioase limite. La prima vedere, dandysmul apare el însuși ca un comportament extravagant, inept și rizibil pentru un mare număr de persoane. Deja aceia care trec drept precursori ai dandysmului afișându-i eleganța, precum filfizonii, delicații, prețioșii, galanții[101], sunt mondeni care iubesc extravaganța verbală, rafinamentul vestimentar, putând merge până la exagerare și provocare, pentru a se deosebi de ceilalți prin podoabe și maniere. Poza afectată și efeminată provoacă uimire și amuzament. Aerul plictisit și cinic, frivolitatea, disprețul insolent și ostentativ puteau semăna cu răceala, ba chiar mai mult, cu o atitudine atât amorală, cât și contrară regulilor obișnuite de bună comportare în societate. Astfel că Chateaubriand poate scrie, ca atâția alții: „Astăzi un dandy trebuie să aibă un aer cuceritor și ușuratic, obraznic /…./ el își apără independența trufașă a caracterului rămânând cu pălăria pe cap, trântindu-se pe canapele, întinzându-și cizmele în nasul doamnelor așezate pe scaune în fața lui“ (Essai sur la littérature anglaise).

Un dandy are păr lucios, un baston cu mâner de aur, manșete suflecate, mănuși galbene, unghii bine tăiate, o barbă ca în Evul Mediu, o mână îngrijită, piciorul mic, și are întotdeauna la el un flacon cu săruri. Fumează țigări de foi, iubește ceaiul și tot ce e englezesc, cunoaște toate numele cluburilor londoneze, are peste cincizeci de vestoane, treizeci de cravate. Joacă cărți, călărește, îi place să parieze și vânează. Când croitorul îi arată o stofă deosebită, cumpără tot lotul pentru ca nimeni altcineva să nu mai poată obține așa ceva. Acesta este portretul făcut de jurnalul german Der Adler leului, altă figură de dandy, în 1840. Autorul lucrării Physiologie du lion constată că avatarurile unui dandy rămân aceleași de-a lungul epocilor și modelor: „Slavă binoclului tău, slavă cravașei, slavă lustrului strălucitor al încălțămintei tale! Să fii

mâine complet diferit de ceea ce ești astăzi, de ceea ce ai fost ieri, datorită fermecătoarelor capricii ale modei. Dar, o, gentilomule francez, o, prefăcutule, o, meșteșugitule, o, excentricule, o, galantule, o, dandy, o, leule, fie ca neamul tău să nu piară niciodată și să dăinuiască în vecii vecilor. Amin!“

Leneș, mândru de îmbrăcămintea sa, împrăștiat, nu prea inteligent („adevărat filfizon, cu capul complet gol“ după frații Goncourt, 23 august 1866), cultivând arta supremă de a părea plictisit, se joacă cu lornionul, pune o întrebare unei femei și îi întoarce spatele fără să mai aștepte răspunsul. „Importanța pe care și-o dă, vanitatea, fudulia, impertinența sunt semnele caracteristice ale personalității sale. Afișează aere de superioritate intolerabile și pretențiile cele mai ridicole. În ochii acestui blazat precoce, totul este infect“ (Grand Dictionnaire universel du XIXe siècle de Pierre Larousse).

Această superficialitate este luată drept stupiditate, drept neputință de a nutri un sentiment sincer, drept o afectare teatrală, meritând calificativul de „Narciși ai imbecilității“, cum îi numește Baudelaire în Pictorul vieții moderne. Acel dandy care se plimbă plin de ifose pe bulevarde pare a demonstra că absența gândirii și lipsa de expresie a figurii sunt esențiale pentru reușita performanței sale estetice. Ceea ce condangă deopotrivă și frații Goncourt, deplângând „aceste capete cu o cărare care merge până în țeastă“ (Jurnal, 24 august 1860).

Importanța acordată frivolității accesoriilor (cravate, bastoane, monocluri, țigări de foi, cizme, mănuși, veșminte etc.) a putut face obiectul a numeroase satire, la teatru în comediile lui Feydeau sau ale lui Meilhac și Halévy, în gravurile care îi reprezintă pe „cei împopoțonați cu cravată“ de care își bate joc Stendhal, sau în figurile încorsetate luate în zeflemea de Musset. Manevrele absurde și căutate pentru a ieși din comun sunt văzute ca o afectare prostească și o vanitate ridicolă. Balzac notează că aceste prostii amuză Parisul[102] și, în

romanul Eugénie Grandet, notează că Charles Grandet păstrează în bagajele sale cea mai frumoasă colecție de jiletci care s-a pomenit, numeroase gulere și cravate la modă, și două costume venind de la Buisson, unul dintre cei mai vestiți croitori. Acestora li se adaugă „fleacuri de dandy“, „nimicuri pariziene“, de la cravașă la pistolete cizelate. În Tratatul despre viața elegantă, Balzac critică vehement dandysmul: „Transformându-se într-un dandy, un bărbat devine o mobilă de budoar, un manechin extrem de ingenios care se poate așeza pe un cal sau pe o canapea, care mușcă sau suge cu îndemânare capătul unui baston, dar o ființă gânditoare… niciodată! Omul care în modă nu vede decât moda este un prost“.

Rafinamentul împins la extrem poate părea, cu siguranță, absurd, iar frivolitatea exacerbată etalată public devine și mai grotescă odată cu inevitabila îmbătrânire a unui dandy. Latura amorală, asocială, excentrică, bizară și neobișnuită este dublată de o atitudine nu numai stranie, ci și străină, în cazul acesta englezească, pe care o amintește Barbey d’Aurevilly: „Excentricitatea, un alt fruct al pământului englez, produce și ea această atitudine, dar de altă manieră, într-un mod neînfrânat, sălbatic, orb. Este o revoluție individuală împotriva ordinii stabilite, uneori împotriva naturii: aici se atinge nebunia“. În sfârșit, aspectul cinic al cochetăriei efeminate a unui dandy care se tolănește în fotoliu „ca o femeie frumoasă când se așază pe divanul ei“ subliniază monstruozitatea unei comportări care este condangată din punct de vedere moral.

Asceza revoltei

Dincolo de aparențele superficiale, se observă totuși o adevărată filosofie la un dandy autentic și o tactică socială pentru a combate ceea ce Baudelaire numește, în poemul său Examenul de la miezul nopții, „Prostia cu frunte de taur“. Privit ca o revoltă împotriva gregarului, disprețul insolent și ostentativ care poate semăna a răceală se dovedește a avea drept scop să-l surprindă și să-l descumpănească pe burghez, ceea ce revendica Villiers de l’Isle-Adam ca poet: „Suntem hotărâți să

ne răzbunăm pe prostie cufundând-o în stupoare. Vom spune lucruri enorme“.

Fiindcă un dandy se opune burghezului burtos, literatului de cafenea, scriitorului a cărui înfumurare și morgă se etalează în coloanele ziarelor conservatoare, politicianului elocvent care înșiră banalități sau celui care se mulțumește „să adoarmă pe perna părerilor de-a gata“, celui care cădelnițează progresul și mulțimii care se lasă sedusă de argumentele acestuia, ca să reluăm cuvintele unui frumos articol al lui Julien Zanetta[103].

Descrierea lui Charles Grandet și numeroasele precizări despre îmbrăcămintea sa, costumul și accesorii precum lornionul, bastonul cu mâner de aur, mănușile fumurii (înainte Balzac scrisese „mănuși galbene“) și ceasul prins cu un lanț de aur compun portretul foarte pictural al unui tânăr care ar fi ridicol dacă nu ar fi în stare „să dea o armonie fudulă tuturor acestor nerozii“. Manierele sale aristocratice, impertinența rafinată cu care îi examinează, prin lornion, pe oamenii din jurul său îi revoltă pe provinciali, dar o farmecă pe Eugénie. Ea îl vede, angelic și grațios, cu „emoțiile de fină voluptate pe care i le produc unui tânăr fantasticele figuri de femei desenate de Westall în albumele englezești și gravate de (frații) Finden…“ Puțin mai încolo naratorul este cel care compară postura lui cu cea a lui Byron, redată de sculptorul Chantrey. Cu o referire la pictură, cu o alta la sculptură și cu o descriere foarte picturală, Balzac a ținut, după cum se vede, să sublinieze frumusețea plastică a unui dandy exemplar, descris cu atât mai amănunțit cu cât originea sa burgheză nu-l predispunea să joace un asemenea rol. Charles se apropie astfel de marii dandy balzacieni, prin frumusețea și feminitatea sa. Dacă este repede numit dandy de narator și filfizon de bătrânul Grandet, care aparține unei generații mai vechi, Nannon îl socotește „drăgălaș ca o femeie“ și chiar naratorul îi găsește o „eleganță și o cochetărie de amantă“. Toate acestea ilustrează nu doar seducția personajului, ci și puterea pe care și-o extrage de aici în calitate de rege al modei.

Caracterul performant al cuvântului lui George Brummell și folosirea lui ca armă sunt ilustrate de anecdotele despre relația sa cu prințul

regent (viitorul rege George al IV-lea). Cea mai celebră povestește cum, după o dispută, Brummell se întâlnește cu prințul, care, disprețuitor, nu-l bagă în seamă, adresându-se numai însoțitorului său; atunci Brummell îl întreabă pe acesta: „Who's your fat friend?“ Întrebarea nu e doar o simplă aluzie insultătoare la proporțiile prințului: poanta stă în parodierea atitudinii, care pretinde a nu-l cunoaște. În fața prințului care vrea să-l pedepsească prin a nu-i mai adresa cuvântul, Brummell se servește de cuvânt pentru a întoarce situația în favoarea sa și a-l ridiculiza pe monarh. Această anecdotă pune în scenă victoria lui Brummell asupra puterii regale: rolurile, ca și raporturile de forță, s-au inversat; un dandy îl domină pe regent.

Dominația lui Brummell se exercită nu numai prin cuvânt, ci și prin stil. Astfel, croitorul Schweitzer, căruia și Brummell și regele îi sunt clienți, i-ar fi spus unui baron că materialul folosit pentru costumele lui Brummell era ceva mai bun („a trifle“) decât cel pentru prinț. Personajele balzaciene care pornesc la cucerirea Parisului precum Rastignac au înțeles superioritatea unei redingote elegante, bine ajustate.

Pentru Baudelaire, dandysmul este o igienă a trupului, dar și a sufletului, un soi de spiritualitate sau de religie. Ajuns la o solitudine pe care o revendică prin voința aristocratică de a nu datora nimănui nimic, dandy-ul își asumă, față de sine însuși, într-o asceză eroică, tripla revoltă împotriva societății, împotriva naturii și împotriva lui Dumnezeu, călăuzit în permanență de dorința de „a cultiva ideea frumosului“.

Dandysmul lui Baudelaire îl duce la a lupta necontenit împotriva naturii, a celor sortite, a celor înnăscute, pe care vrea să le corecteze și să le preschimbe. Arta sa îi va permite să rivalizeze cu natura și să realizeze un dandy ideal de perfecțiune, dominare și stăpânire de sine. Grație voinței și imaginației, el visează să înlocuiască mersul natural al vieții cu idealul artificial al unui univers de imobilitate înghețată. Prin această revoltă, un dandy afirmă un ideal de putere care transcende finitudinea condiției sale temporale și își însușește virtuțile unui

Dumnezeu decăzut. Față de diversitatea creației, el realizează unitatea de sine, sculptându-și propria statuie, cizelându-și opera neîncetat.

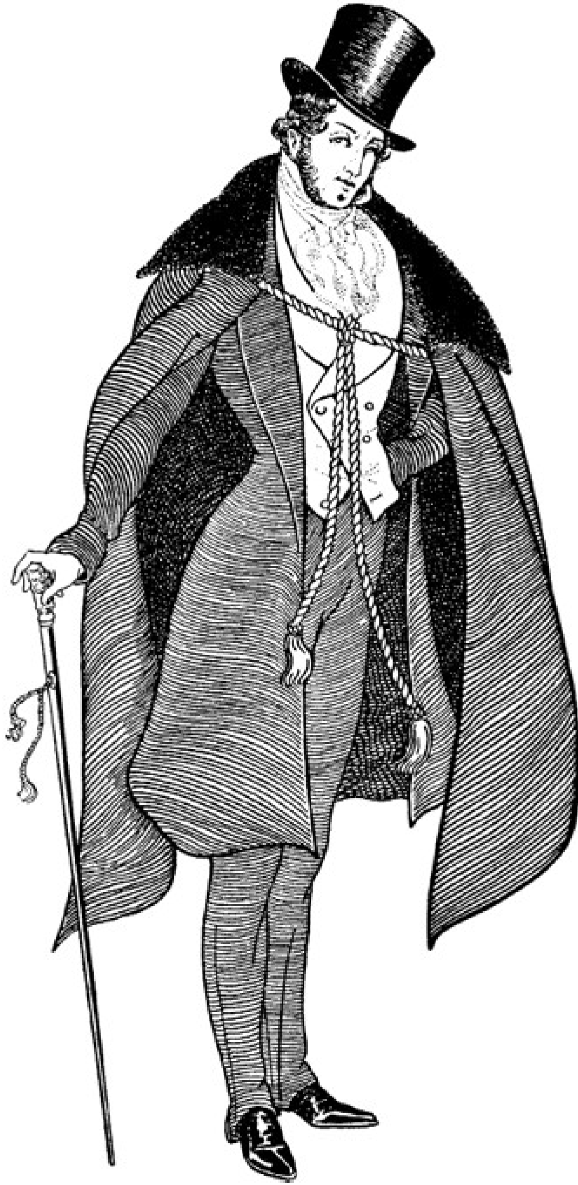
În acest sens, estetica surprizei având drept scop provocarea uimirii celuilalt, tu însuți rămânând perfect nepăsător, își afirmă superioritatea. Tipul dandy apare deja ca un om „cu o putere extraordinară“, integrat într-o societate ale cărei valori pare să le împărtășească și totodată să le desconsidere, dar aflat și la marginea acestei societăți, separat de o burghezie pe care o disprețuiește. Toată atitudinea sa demontează mecanismele societății, exacerbându-le anumite trăsături și opunându-se la altele, fără grosolănie, ci cu o dezinvoltură care amintește de sprezzatura unui Castiglione, autorul italian al Curtezanului, adică o nonșalanță impertinentă și detașată: „Oricare dandy este un cutezător, dar un cutezător care are tact“, scria Barbey d'Aurevilly.

A predica gustul și cultul artificiului până la limita extremă, în răspăr cu valorile unei societăți hulite și disprețuite, a cuceri prin impertinență, a plăcea displăcând înseamnă a aștepta aprobarea unui public pe care îl disprețuiești. Baudelaire vorbește despre un „caracter de opoziție și de revoltă“ față de consumerism și de coasa nivelatoare a societății de masă, printr-o excentricitate revendicată ca un semn de distincție.

Un eroism crepuscular

Așa încât, departe de a fi niște simpli „cretini pretențioși“, acești dandy exprimă neliniștea civilizației lor. Așa cum sublinia, după Baudelaire, Camus în Omul revoltat, morala lui este arta, într-o provocare lansată societății din timpul său. Îndrăgostit de frumusețe, a cărei valoare se opune chiar utilității, așa cum proclama Théophile Gautier, tipul dandy afirmă gratuitatea unei comportări eliberate de orice piedică și datorie. Într-o lume care și-a pierdut adevăratele valori, revolta se dovedește o nostalgie metafizică. Baudelaire vede în dandysm „un soare la asfințit“, o reacție la spiritul și atmosfera epocii. În fața potopului unui „flux

crescând al democrației", el încarnează „ultima sclipire de eroism în decadențe". Pentru el, numai Arta și Frumosul corespund aspirațiilor sale profunde. Prin însăși puterea refuzului el își făurește o unitate, perfecționismul lui constă în supralicitare. El se „așază" opunându-se. „El nu poate fi sigur de propria-i existență decât regăsind-o pe chipul celorlalți. Ceilalți sunt oglinda", scrie Camus. Înțelegem de acum înainte limitele împotrivirii sale față de societate. „În fond, este un revoluționar fără revoluție", scria Philippe Sollers într-un articol din Nouvel Observateur din 22 decembrie 2011, intitulat „Metafizica dandysmului". Revolta interiorului unui individualist monden, căruia îi lipsesc total „convingerea, supunerea și prostia" ca să adere la vreun partid, poate zdruncina prostia din fruntea taurului, dar animalul va rămâne intact.

Nu putem decât să subliniem ambiguitatea unei atitudini care rămâne mereu la limită: un dandy, deși întruchipează o critică profundă a societății, nu o face din afară, ci o practică dinăuntrul ei. În fapt, el funcționează paradoxal ca o oglindă a societății căreia îi trimite înapoi un reflex pieziș.

În cele din urmă, luând loc în lume și prefăcându-se că îi respectă regulile, un dandy, prin ironia sa adeseori crudă, prin detașarea sa cinică, ia în râs societatea în care trăiește și pe care totuși o disprețuiește, negându-i orice legitimitate. Eleganța sa împinsă până la manie, trufia, disprețul pentru convenții (pe care totuși le respectă), detașarea sa nu sunt decât negarea definitivă a lumii burgheze, materialiste și conformiste care s-a dezvoltat în secolul XIX în Anglia și în Franța. Barbey d'Aurevilly a înțeles foarte bine fenomenul, încă din 1845, în frumosul său eseu Despre dandysm și despre George Brummell, care, împreună cu Tratatul despre viața elegantă al lui Balzac și Pictorul vieții moderne al lui Baudelaire, propune o reflecție dintre cele mai izbutite asupra dandysmului. El scrie de exemplu: „Dandysmul […] își bate joc de regulă și totuși o respectă. Suferă de pe urma ei și se răzbună pe ea, suportând-o; când îi scapă, se revendică de la ea; o domină și este dominat de ea rând pe rând: dublu și schimbător caracter!“

Un dandy, făcând echilibristică pe sârma excentricității și a originalității, jucându-se cu norma, exprimă o revoltă estetică originală ca simptom social.

Vezi Dictionnaire du dandysme (coord. A. Montandon), Honoré Champion, 2016

„De vreo zece ani, Anglia ne-a făcut două mici cadouri lingvistice. Termenilor excentric, ciudat, sclivisit, acești trei moștenitori ai domnișorilor a căror etimologie este destul de indecentă, le-au succedat dandy, apoi leul (…). Când o prostie amuză Parisul, care devorează tot atâtea capodopere cât și prostii, e greu ca provincia să se lipsească de ea.“ H. de Balzac, Albert Savarus, în Oeuvres complètes, A. Houssiaux, 1855, I, 419

J. Zanetta, „Les parias nombreux de l'intelligence“, En attendant Nadeau, vara 2018

Antisemitism și homofobie obișnuite în spectacol

Chantal Meyer-Plantureux

Profesoară de arte ale spectacolului la Universitatea Caen Normandie

„Pentru pederaști, ca și pentru evrei, când cunoști unul, îi cunoști pe toți.“

Paul Morand, Journal inutile tome II, Gallimard, 2001, p. 237

Frica de Celălalt, mai cu seamă frica de evrei și de homosexuali, a dat naștere în decursul veacurilor (și mai ales de la sfârșitul celui de al

XIX-lea) unui florilegiu de „prostii“ care, din nefericire, s-au tradus prin excluderea și deportarea acestor minorități defăimate. Teatrul și cinematograful au avut un rol important în difuzarea acestor imagini devalorizante.

„Evreul puturos“ pe scenă

În La France juive, succes editorial fenomenal de 1 200 de pagini apărut în 1886[104], ziaristul Édouard Drumont pune bazele antisemitismului „modern“ și îi adaugă considerațiile sale despre cei care erau numiți în epocă „invertiți“. „Cosmopoliți“, „trădători“, „depravați“, „isterici“ – așa sună câteva din „viciile“ (aceasta este expresia consacrată!) atribuite atât evreilor, cât și homosexualilor. Printre dramaturgii care vor aplica regulile decretate de Drumont pentru a-l reprezenta pe evreu, figurează nu numai Edmond de Goncourt, Henri Lavedan, Albert Guinon, apoi Maurice Donnay[105], ci și, vai!, autori „israeliți“[106]. Savoir și Nozière triumfă cu piesele lor antisemite, care au cu atât mai mult succes cu cât își iau modelele din societatea artistică și politică a timpului. Léon Blum, Henry Bernstein, baronul de Rothschild sau baronul de Hirsch se regăsesc sub trăsăturile cele mai caricaturale, provocând râsetele și insultele publicului care își varsă ura față de evreu asupra actorilor care „interpretează“ aceste personaje și care au deseori ghinionul de a fi ei înșiși evrei. Astfel, actrița Madame Simone, care joacă personajul odios al Iuditei în Întoarcerea din Ierusalim, se pomenește hulită în dubla calitate de „evreică împuțită“ de o parte din sală, care confundă în insultă pe actriță cu personajul ei. Dar, așa cum subliniază criticul Adolphe Brisson, care analizează și înțelege această reacție a publicului, „Se vede limpede că rolul Iuditei a fost compus pentru ea. Scriitorul o avea sub ochii săi pe actriță atunci când a creat personajul“.

Ziariștii care comentează aceste piese se slujesc de critica lor ca de o tribună pentru a-și revărsa logoreea antisemită. Directorul cotidianului Comoedia profită de reprezentarea piesei Botezul, scrisă de Savoir și

Nozière, pentru a-și exprima opinia despre evrei. „Rasa evreiască, din instinct, preferă să trăiască ca parazit. Ea este foarte legată de tradițiile sale, din lene, din nevoia de a se sprijini pe idei primite de-a gata. Dar când comoditatea sa o cere, ea poate foarte bine să colonizeze alte idei mai moderne. Geografic, rasa evreiască se află la jumătatea drumului între rasa indiană și rasa neagră. Evreii au nasuri mari ca să miroasă mai bine, urechi mari ca să audă mai bine, guri mari ca să mănânce mai bine; mai au și picioare mari și mâini mari. Prin această exagerare puțin cam primitivă a simțurilor, ei se apropie de rasele inferioare. […] Dar vă repet, orice s-ar întâmpla, când abordezi chestiunea evreiască ești taxat drept antisemit și sfârșești prin a te întreba dacă această situație nu e creată permanent chiar de evreii înșiși mai curând decât de dușmanii lor. Evreii adoră să fie persecutați.“[107]

Pe scenă, această caricatură trebuie prelucrată cu grijă: Gémier, fondatorul TNP (Teatrul Național Popular) și excelent actor, propune o imagine a lui Shylock, personajul evreului din Negutătorul din Veneția de Shakespeare, care va rămâne memorabilă și va fi reluată de numeroși actori: „Își adăuga la nas cocoașa cerută de adevărul etnic. Pe cap își aplica o perucă roșcovană și creață, fiindcă observase că adeseori părul semiților este ondulat. Își lipea de bărbie o barbă despărțită în două. Își punea cercei; fiindcă bărbații din rasele orientale au gusturi feminine și le plac bijuteriile […]. Își punea un halat lung multicolor, și pe cap o scufie ciudată, ascuțită. Apoi își verifica fizionomia. Repeta aproape mașinal în fața oglinzii jocul pleoapelor care clipesc necontenit și al privirilor furișe înăsprite dintr-odată de cruzime. Își țuguia buzele asemenea israeliților hrăpăreți și bănuitori. […] Era gata“[108].

„Nebuna“ bulevardieră, obligatoriu rizibilă și repulsivă

Dacă personajele de evrei caricaturali mișună în repertoriul dramatic de la sfârșitul secolului XIX, trebuie să așteptăm ridicarea cenzurii

teatrale, în 1906, ca autorii să abordeze direct „inversiunea“. A vorbi despre homosexualitate se consideră un afront la buna-cuviință, dar cum scandalul se vinde bine, foarte repede se înmulțesc comediile care pun în scenă un homosexual grotesc. Dacă publicul se prăpădește după ele, criticii sunt intrigați, denunță „caracterul van și penibil al acestei întreprinderi“[109], și se întreabă dacă „acest studiu nu e mai degrabă de resortul medicilor decât de cel al autorilor dramatici? [...] Să fie oare necesar să strigi în gura mare unele adevăruri? A înfiera un viciu nu înseamnă a-l vulgariza?“[110] Alții nu găsesc cuvinte destul de aspre pentru a-și exprima dezgustul față de acest „viciu odios“, aceste „acte scandaloase“, aceste „josnice pasiuni“„ale dezaxaților, invertiților și altor bolnavi“[111]. În Comoedia, Émile Mas merge mult mai departe și cere reînființarea cenzurii „pe care a combătut-o toată viața; dar dacă directorii de teatru, actorii și criticii acceptă tot ce li se dă, dacă publicul este prea lipsit de vlagă ca să reacționeze atunci când e necesar, va trebui ca odată și odată să se recurgă, în anumite împrejurări, la controlul statului“. Fiindcă, continuă el, „în ceea ce-l privește, n-ar putea suporta fără dezgust pe o scenă franceză doi bărbați rostind niște cuvinte care ar fi potrivite între un bărbat și amanta sa! […] Dacă există cu adevărat ceva scârbos, asta este sigur împerecherea a doi bărbați!“[112] Cu toate acestea, autorii nu-și precupețesc eforturile pentru a-și ridiculiza personajele, și punerile în scenă sunt pline de amănunte bufe… „Interioarele au un stil somptuos și artificial care se potrivește perfect cu cei care trăiesc acolo. […] Sosirea prietenilor ducelui de Suabia în palatul Weinberg a avut succes! Ce toalete de plajă! Doamne sfinte! Costumul de marinar ultrafantezist al lui Pascal îi va da gata pe toți! și al lui Athos cu cățelușul său înfășat atât de drăguț; și toate culorile țipătoare ale baroanei. […] Domnul Robert Colette este ducele de Suabia, un duce foarte plin de fasoane. Personajul său rivalizează în «purtări alese» cu cel al domnului Max Elder.“[113]

Dacă unii regizori ca Gémier îi încarcă pe evreii lor cu bijuterii și le dau înfățișări efeminate, autorii care descriu homosexuali le atribuie patronime „străine“, care evocă pentru public „invazia evreiască“: „Cea mai mare parte a timpului, suntem victime ale străinilor la noi acasă; iată sensul piesei mele“, declară Pierre Sabatier care îi va

împopoțona pe „invertiții“ săi, „inevitabil“ corupători ai tineretului, cu nume de rezonanță evreiască. Asta le îngăduie criticilor să amestece în relatările lor ura față de evreu și față de homosexual și să despovăreze „rasa“ franceză de „tarele“ care sunt apanajul acestor comunități.

„Teatrul nu mai merge“[114], trăiască cinematograful!

La sfârșitul anilor 1920 și mai ales în anii 1930, cinematograful francez le oferă spectatorilor filme care, în mare parte, reiau subiectele pieselor de bulevard și clișeele acestora: „Di ce părăsește voi tiatru? Pentru face cinema? Nu. Voi nu părăsește niciodată tiatru. Eu cumpără piesa di tiatru, face adaptație cu bun adaptor“[115]. Realizatorii, scenariștii nu se vor întrece să imagineze altceva ca să atragă publicul: ei reiau rețetele bine verificate ale teatrului, dar adaugă o caricatură, cea a producătorului evreu acuzat de toate relele…

Comediile despre evrei, adesea calificate drept „antisemitism blând, cumsecade", sunt plebiscitate de public: seria de Levy (care cuprinde și Domnul Begonia) a lui André Hugon este destul de emblematică pentru acest mod „amuzant" de a vorbi despre „chestiunea evreiască", în aparență fără a-i da importanță. Or, este vorba din nou și mereu despre personaje cu un „fizic amuzant, dar de la prima vedere respingător"[116], de o zgârcenie sordidă, care mint pentru a obține cel mai mic avantaj,

comercianți înainte de a reuși, bancheri apoi (atunci își schimbă numele și „papa îi numește comite“[117]), gata să-și sacrifice familia pentru bani.

Seria cu Levy numără cinci filme: Levy et Comp (1930), Galeriile Levy (1931), Moise și Solomon parfumieri (1935), Căsătoriile lui Melle Levy (1936) și Monsieur Begonia (1937). „Succesul [lui Levy et Comp] a depășit speranțele pe care Bernard Natan și le pusese în acest film ce a atras o mulțime considerabilă chiar de la apariție și a generat unul dintre cele mai mari câștiguri din anii 1930. Această situație l-a îndemnat pe Bernard Natan[118] să-i sugereze lui André Hugon să imagineze o continuare la aventurile lui Moise și Solomon Levy.“[119] Publicul apreciază, marea presă bombăne filmul (două rânduri în Le Figaro din 26 octombrie 1930…) și Cinemonde consacră o jumătate de pagină ca să regrete această „farsă despre evrei“[120], ceea ce arată că, și în epocă, acest antisemitism „cumsecade“ putea să șocheze: „Levy et Comp este un film vorbit[121], ceea ce le permite actorilor să pronunțe un anumit număr de banalități despre tradiționala zgârcenie a evreilor și despre dragostea lor pentru afaceri.“[122]

Ultimul film din serie, Monsieur Bégonia, arată cât de mult a fost folosit acest „antisemitism cumsecade“ pentru a sluji propaganda antievreiască: filmul se reia în 1943, cu un program ilustrat cu caricaturi antisemite care nu mai lasă nici o îndoială asupra adevăratei sale semnificații.

Adio „antisemitismului cumsecade“

Dar filmele dramatice ale unor mari realizatori ca Abel Gance sau Marcel L’Herbier, de exemplu, sunt cele mai periculoase, fiindcă vehiculează în chip insidios clișeele homofobe și antisemite: ele renunță la reprezentările grotești în favoarea unora pline de nuanțe aproape subliminale… Bancherul evreu al lui L’Herbier din Banii a pus mâna pe bogățiile mondiale; pereții sălii sale de așteptare sferice reprezintă o planisferă pe care sunt desenate toate posesiunile sale. El este pitit în

fundul uriașului său birou, în tovărășia a doi cățeluși spitz german albi (chiar și câinii sunt „străini“) de care nu se desparte niciodată: îi duce în brațe, îi mângâie, le dă să mănânce. Rece, impasibil, are gesturi manierate: își șterge buzele, mănâncă un ou cu degetul mic ridicat în sus, bea un pahar cu lapte tot cu degetul mic în aer. Aparatul de filmat al lui L'Herbier a „scos din bârlog“ acest evreu care se ascunde și caută să se facă invizibil (nici un semn exterior, nici nas fals, nici costum etnic, nici flori, nici bijuterii), dar care, în contrast cu cel care este un „adevărat“ francez, bancherul Saccard, nu poate să apară decât suspect și amenințător. În filmul Sfârșitul lumii al lui Abel Gance, bancherul Schomburg se aliază cu negustorul de arme Werster ca să declanșeze războiul. Desigur, acești doi evrei au purtări dezmățate…

Interpretate de actori excelenți (fără caricaturi vestimentare sau fizice vizibile), aceste personaje trezesc spaima și ura față de Celălalt, o ființă primejdioasă care complotează împotriva securității statului și pervertește societatea franceză. Este celălalt versant al reprezentării evreului și homosexualului în contrast cu comediile populare și cu piesele bulevardiere. Așa cum a teoretizat Pierre Brisson, trebuie să lăsăm „glumele“ pentru „café-concert“ și să păstrăm „adevăratele“ descrieri pentru genul dramatic. „Adevărații posedați fac parte dintr-o conjurație. Au nevoie ca universul lor să fie cuprins, ascuns și protejat de tenebre. Au nevoie de rușine și de secretele ei.“[123]

Édouard Drumont a beneficiat de un împrumut de la Alphonse Daudet pentru a publica volumul pe spezele autorului.

În afară de Goncourt, aceste nume nu ne mai spun astăzi nimic. Cu toate acestea, pe atunci erau autori de succes!

În 1890, în revista Entretiens, Bernard Lazare îi definește astfel pe evrei și pe israeliți: „Evreul este acela care este dominat de unica preocupare de a face repede avere, pe care o va obține mai ușor prin înșelăciune, minciună și viclenie. El disprețuiește virtuțile, sărăcia, dezinteresul (…). Dar alături de acest iudaism demn de dispreț, putred de lăcomie, plin de ură pentru gesturile nobile și dorințele generoase, există făpturi total diferite, există israeliții (…). Și toți acești israeliți sunt sătui să se vadă confundați cu o gloată de profitori ordinari și de tarați“.

G. de Pawlowski, Comoedia, 7 iunie 1913

P. Gsell, Le Thèâtre, Grasset, 1925

P. Brisson, Le Temps, 27 aprilie 1929

R. Wisner, Carnet, 5 mai 1929

Florilegiu extras din revista presei despre piesă, Fondurile Rondel, Bnf 8-Rf-57807

E. Mas, Comoedia, 27 aprilie 1929

M. Frantel, Comoedia, 8 aprilie 1933 referitor la piesa lui P. Sabatier

Titlul capitolului 2 din partea doua a cărții antisemite a lui L. Rebalet, Les Tribus du cinéma et du théâtre, Nouvelle édition française, 1940

Personaj dintr-o piesă de M. Pagnol citat de J.-P. Jeancolas, Le Cinéma des Français, 15 ans d'années trente (1929–1944), ediția Nouveau Monde, 2005, p. 106. Accentul „evreiesc", denumit și „tudesc", este folosit în mod curent ca să te facă să râzi. Pentru rolul unui producător din Corsarul pus în scenă de Jouvet, Dalio sugerează să se imite accentul tatălui său evreu rus care a fugit de progromuri: „La Paris, toți producătorii noștri sunt străini. De ce să nu-i facă să vorbească cu accent?" Ideea se dovedește excelentă: „Nu pot să rostesc o vorbă fără să produc un efect. Totul iese bine, Jouvet este încântat". Dalio, Mes Années folles, Jean-Claude Lattès, 1976.

F. Garçon, De Blum à Pétain, prefață de M. Ferro, Éditions du Cerf, 1984, p. 175

Scenariul filmului Moïse et Solomon parfumeurs, SCEN 1788-B529, Cinemateca Franceză

Natan, evreu, care a avut o soartă tragică și a murit într-un lagăr de concentrare.

D. Lesourd, La saga des Lévi, http://levyetcompany.monsite-orange.fr/index.html. Acest site care dă unele precizări asupra seriei Lévy

este mai ales – cu prețul câtorva erori – menit să dezvinovățească filmele lui Hugon de orice antisemitism, în particular lăsând să se înțeleagă că este o idee a lui Natan, care este evreu, și nu a lui Hugon (totuși Hugon va turna ultimele trei filme fără Natan și va fi creditat pentru scenariu „după o idee a doctorului Gourevitch“) și neținând seama de ultimul film al seriei, Monsieur Bégonia.

Titlul articolului lui R. Girard în Cinémonde nr. 107, 6 noiembrie 1930

Suntem la începutul filmului vorbit, de aici precizarea criticului.

R. Girard, „Une farce sur les Juifs“, Cinémonde, nr. 107, 6 noiembrie 1930

P. Brisson, „Chronique des spectacles“, Le Figaro, 27 noiembrie 1938

„Mâine, cu toȚii cretini?“

Marea spaimaˇ a anilor 1920

Antoine de Baecque

Istoric, profesor la ENS

Contextul anilor 1920 este cel al unei societăți tot mai industrializate, ale cărei mișcări vor fi din ce în ce mai rapide, iar ființele din ce în ce mai „robotizate“, dacă nu cumva creierele nu vor fi chiar „lobotomizate“. Acum se întețește groaza de cretinism: acea spaimă că ființa socială ar putea fi redusă la o funcționare tot mai mecanicistă și tot mai puțin umană. În discursul despre evoluția speciei se generalizează o viziune foarte pesimistă care scoate în evidență stereotipul „cretinului“. Nu numai cretinul din Alpi, izolat într-o geografie muntoasă specifică, izolat prin patologia sa – cunoscută puțin câte puțin în secolul XIX – și într-o

stare permanentă de înapoiere.[124] Ci cretinul ca tip social generalizat, asociat cu abrutizarea provocată de implacabila înrobire a omului de către mecanică, electricitate, viteză, ritm accelerat de muncă, ființă metamorfozată în „manechin al progresului“ după Anatole France. Un om al viitorului condangat la degenerare prin atrofierea creierului, dependența de mașină și aservirea față de prostia din jur.

Cretini parlamentari, cretini de provincie

Acest neocretin apare în limbajul politic, unde spectrul său reprezentativ este larg. Este evocat „cretinismul parlamentar“, expresie creată de Marx și Engels, reluată de Troțki, care evocă niște „boli detestabile“: „cretinismul parlamentar al reformiștilor și cretinismul antiparlamentar al anarhiștilor“.[125] Se răspândește și denumirea cinică de „cretini de provincie“, sinonim al termenului „ploucs“, care „vor vota pentru orice măgar politician care știe să promită ceea ce vor ei să audă“[126], conform ziaristului Alfred Sirven, care le consacră unul după altul câte un opuscul ilustrat Îndobitociților, apoi Cretinilor de Provincie. Totuși, termenul de „cretin“ nu era asociat până atunci cu insulta. Înainte de 1920, termenul nu avea încă sensul de injurie în limbajul mediilor populare.[127] Când cuvântul părăsește lexicul clinic și medical – patologia „cretinismului alpin“ – pentru a desemna o persoană umană „normală“, deci tocmai un „non cretin“, și a o lega în mod vindicativ – și cel mai adesea nedrept – de adevăr, el ține mai ales de registrul ideologic. E vorba așadar de o formă de reinventare proprie epocii, care provine din vocabularul politic al vremii, acolo unde înflorește, cu o neîndoielnică violență retorică, „cretinismul parlamentar“.

Acolo, de pildă, se va duce Hergé să caute expresia „Cretin din Alpi“[128] ca să o pună în gura căpitanului Haddock chiar din 1943, de la apariția în foileton a lucrării Comoara lui Rackham cel roșu, expresie care va rămâne una dintre insultele preferate ale marinarului, printre multe altele la fel de metaforice. Îl știm pe Hergé sensibil la aceste diatribe extreme, de dreapta ca și de stânga. Albert Algoud a arătat[129] acest lucru, vorbind despre filiația cu Jarry, anarhiștii Laurent Tailhade și Tristan Corbière, sau cu grupul suprarealiștilor belgieni din anii 1930.

Émile Brami[130] a legat opera desenatorului de registrul de insulte al lui Céline, dezgropând de exemplu trei foiletoane unde Hergé a notat „Céline L.-F." și nouă expresii extrase din pamfletul Școala cadavrelor (1938): „Empetrouillé" [nătăfleață], „Taratubule" [pisălău], „Troufignolisé" [moșmondit], „Estouffatoire" [sufocant], „Calamitudes" [pacoste], „Charabiaterie" [gângăveală], „Tintamarrerie" [sfădăreț], „Vacarmerie" [asurzeală], „Mirmidon"… Sigur că mai târziu nu mai găsim nici unul din aceste cuvinte în gura căpitanului Haddock, dar cu siguranță acest registru lexical – pe care Marcel Schwob îl enumera și îl analiza în Despre controversa politică, zisă polemică (1926) – constituie unul dintre rezervoarele favorite ale lui Hergé în studiul pregătitor al caracterului amestecat și al limbajului înflorit al lui Haddock.

După Anatole France, potopul

După intrarea sa în politică, vocabularul cretinismului trece la profeții decadenței și ai declinului omenirii. Dacă discursul pesimist asupra evoluției Omului nu este deloc nou, figura cretinului i se asociază destul de clar în anii 1920, când denunțarea ravagiilor progresului se face auzită asurzitor, însoțind o lume care își revine cu greu din războiul mondial, repezindu-se către modernizarea producției industriale și a culturii de masă.

Manifestarea cea mai spectaculară a spectrului cretinismului este ancheta întreprinsă în 1927 de revista Les Marges, intitulată exact așa: „Oare ne îndreptăm spre cretinism?"[131] Această „gazetă literară" fondată în 1903 de literatul conservator și xenofob Eugène Monfort – cel pe care André Gide îl califică în 1910 drept „pignouf" [individ grosolan, needucat)] fiindcă l-a atacat pe „Mallarmé neputinciosul[132]" – s-a specializat în „anchete uimitoare", punându-le regulat corespondenților săi, în domeniile literare și artistice, întrebări stânjenitoare și heteroclite. Ca să vă dați seama… În ianuarie 1914: „Sunteți partizan al premiilor literare sau al desființării lor?"; în mai 1914: „Influența Academiei este bună sau rea?"; în februarie 1919: „Care este cel mai urât monument din Paris?"; în mai 1920: „De ce nici un mare poet

francez nu se trage din sudul Franței?"; în mai 1922: „Oare secolul XIX este un secol mare?"; în februarie 1923: „Sunteți liber să scrieți împotriva cenzurii?"; în martie 1926: „Anchetă despre homosexualitate în literatură". De fiecare dată, răspunsurile sunt publicate pe câte cincizeci de pagini. De exemplu, despre homosexualitate au răspuns, printre treizeci de scriitori, François Mauriac, Henri Barbusse, André Billy, Rachilde, Martin-Chauffier, Octave Uzanne, Camille Mauclair, Alexandre Arnoux, Drieu La Rochelle, Paul Souday, Jean de Gourmont, cel mai adesea pentru a recunoaște existența și a apăra acest nou prototip literar.

Ancheta asupra cretinismului publicată în septembrie 1927 se ancorează într-un context deosebit fiindcă se naște dintr-o discuție purtată cu Anatole France, cu câteva săptămâni înainte de moartea sa, în octombrie 1924, în care scriitorul aureolat cu Premiul Nobel pentru literatură (1921) susține următoarea propoziție: „Diferitele progrese ale secolului XIX, care au fost de ordin mecanic și științific, au prostit puțin planeta și, dacă nu au scăzut, au vulgarizat cel puțin nivelul intelectual. Avem triumful presei și al electricității, dar mai avem și abandonul relativ al studiilor. Neglijăm științele umaniste, acordăm toată atenția formării mai degrabă a unor mașini decât a unor indivizi. Suntem stăpâniți de manechinele progresului pe care noi înșine le-am creat. Mândri de civilizația noastră, care e fără suflet și care nu conține nici un adevăr esențial în plus față de civilizațiile anterioare, ne îndreptăm, ignoranți și fără rost, spre un viitor al lipsei de respect, al confuziei, cinismului, poate al cretinismului".[133] Eugène Montfort reține cretinismul cu ocazia acestei mărturisiri pesimiste pentru a lansa ancheta asupra „problemei", pe care o socotește „de cea mai profundă însemnătate în ziua de astăzi".[134]

Fără îndoială că, în contextul morții apropiate a lui Anatole France și al polemicilor pe care ea le-a pricinuit, tema câștigă în importanță.

Când „cel mai mare scriitor francez"[135] moare, în zorii zilei de 12 octombrie 1924, președintele Camerei Deputaților, Paul Painlevé, întrerupe dezbaterile și declară: „Nivelul inteligenței umane a scăzut în această noapte".[136] Dar, pentru academismul și conservatorismul ultimilor săi ani, scriitorul, care trecuse din zona mărginașă în cea

oficială, și de la stânga la dreapta eșichierului politic, devine repede ținta unui pamflet ultraviolent al suprarealiștilor, intitulat anatomic Un cadavru, la care participă Breton, Drieu La Rochelle, Delteil, Soupault, Éluard și Aragon care, în textul său „Ați pălmuit până acum vreun mort?“, scrie: „Socotesc că orice admirator al lui Anatole France este o făptură degradată“:[137] Pentru el, Anatole France este un „execrabil histrion al spiritului“, reprezentant al „nemerniciei“ franceze. Într-un alt text al pamfletului, rămas anonim, autopsierea creierului lui Anatole France, al cărei scop derizoriu este să dovedească „geniul său francez“, nu găsește, în chip ironic, altceva decât „cretinismul său universal“…

Boala poporului

Tema aceasta a cretinismului, legată de anunțarea unei lumi noi, este reluată și instrumentalizată de Eugène Montfort în Les Marges, fiindcă ea i se pare calul de bătaie al conservatorismului literar, vârful de lance al lamentării nostalgice care jelește dispariția vremurilor de altădată. Dar iată cum este pusă chestiunea:

„Este sigur că am trecut pragul unui nou univers, că omul condiționat de mașină a devenit un om nou și viața lui o viață nouă. Această viață, care de pe acum ne înspăimântă și care va fi mâine de o sută de ori mai înspăimântătoare, este ea logic posibilă pentru făptura umană? Poate omul să se adapteze acestei vieți, poate să o suporte? I-o vor permite simțurile, natura sa fizică și ființa sa morală, fixate de veacuri? Modificarea totală, în câțiva lustri, a omului, pe care o presupune astăzi transformarea totală a existenței sale, îl va conduce, oare, la un stadiu superior de evoluție, ori se va manifesta prin acel cretinism prevăzut de Anatole France? Fiecare dintre noi și-a pus această întrebare: după părerea voastră, care este răspunsul? Sunteți de părerea lui Anatole France? A scăzut oare nivelul intelectual? Progresele de ordin mecanic sau științific l-au îndobitocit pe om? Ne îndreptăm spre cretinism? Dacă da, care credeți că sunt remediile?“[138]

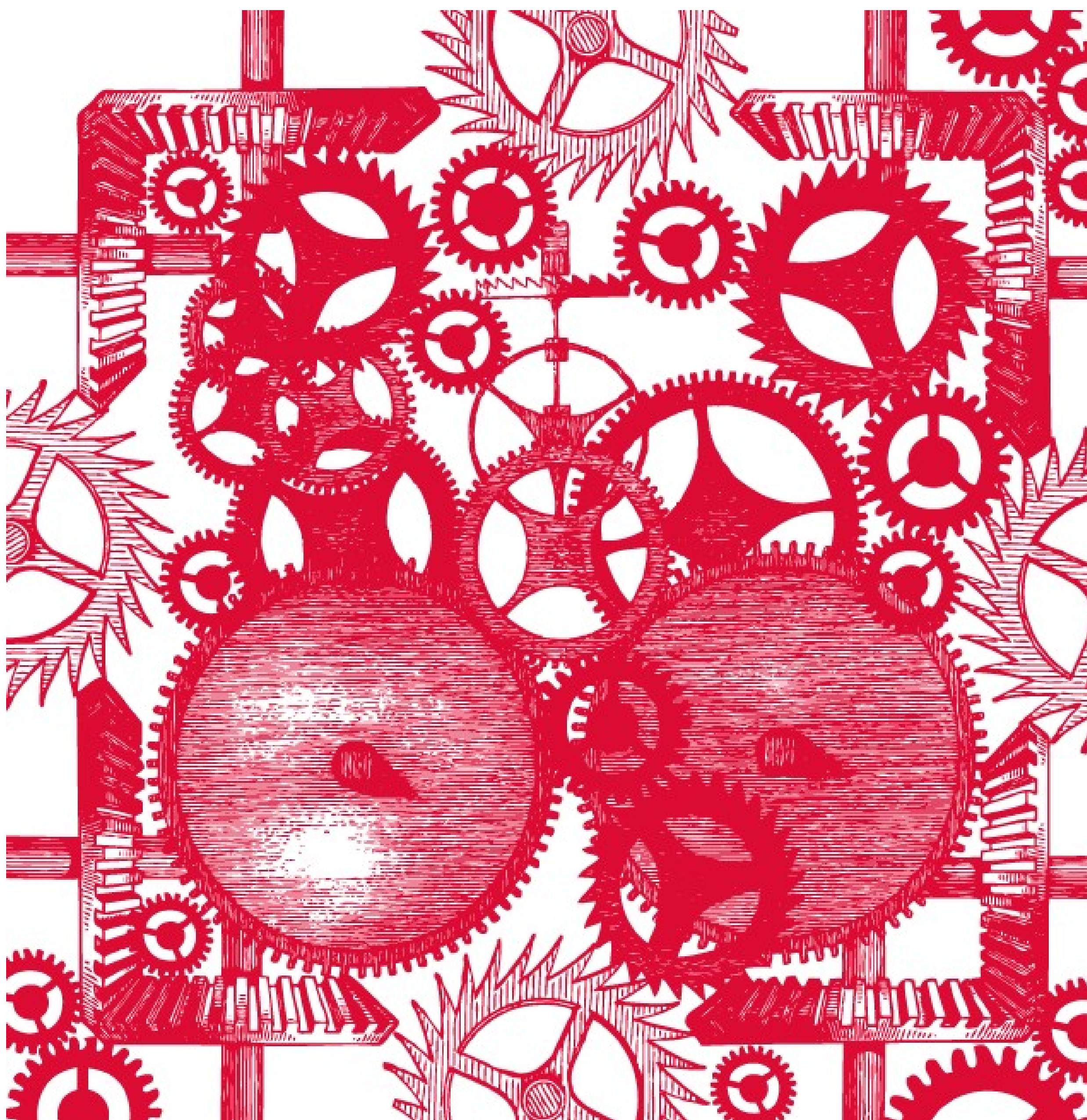
Cincizeci de literați, de oameni de știință și artiști răspund la aceste întrebări în câteva săptămâni; printre ei: Alexandre Arnoux, Jean-

George Auriol, Jacques Bainville, Marc Chagall, Marcel Gromaire, Valéry Larbaud, Camille Mauclair, Salomon Reinach, Paul Souday, Léon Werth…, texte publicate în septembrie 1927. Pesimismul lui Anatole France, cel care deplânge decăderea unui „om înrobit de mașină“ este împărtășit de foarte mulți. Această sclavie l-a rupt pe om de natură, i-a denaturat „sufletul“: „Odată cu mașinile cu aburi a început insomnia lumii“, proclamă Pierre Valmont. Dimpotrivă, foarte puțini sunt înclinați să vadă în mașină un sprijin al omului, o „mașină ideală suprimând munca manuală pentru a-i permite omului să-și consacre viața inteligenței“ (Henri Sauvage). Doar câțiva pictori pot face elogiul „abilei slujnice lângă care trăim mai liberi și mai fericiți, și care ascunde în oțelurile ei șlefuite armonioase virtuți: viteză, cadență, economie“ (Marcel Gromaire). În chip contrar, imensa majoritate a răspunsurilor văd în „sărmanul creier“ al omului modern un „participant îndobitocit la mașinismul general“ (Edmond Pilon). Tot astfel, „nivelul intelectual a scăzut cu siguranță“ (Antoine Albalet), și declinul speciei umane este un fapt dovedit: „Nu ne îndreptăm spre cretinism fiindcă am ajuns deja acolo“ (Camille Mauclair).

Este un soi de fenomen al vaselor comunicante: când progresează răspândirea presei și a lecturii, atunci cultura, reflexia, bunul-simț, spiritul critic regresează, fiindcă „progresul material a micșorat ingeniozitatea“ (Charles Brun), iar „individul, beneficiar al științei, îi devine victimă“ (Édouard Julia). Așadar, elita s-ar conserva ceva mai bine decât „gloata“ care ar avea tendința să se cretinizeze. Aceste două lumi care se ignoră „ca Marte și Pământul“ (Édouard Julia) formează tocmai prin antagonismul lor o „criză morală, fără îndoială cea mai profundă pe care am traversat-o vreodată“ (Eugène Montfort), criză al cărei simptom este chiar „cretinismul generalizat“.

Putem oare să ieșim din criză? Să ne revenim? Unii cred că mai este posibil: „Să ne întoarcem la virtuțile țărănești“, spune Jean Lebrau; „Re-creștinați lumea, re-creștinați Franța“, lansează Fagus și Orion, porniți în misiune; sau, dacă nu, o formă de revoluție pe dos, „Revoluția care va mătura totul, progres, supra-progres și supra-supra progres“ (Edmond Dujardin). Totuși, pentru cei mai mulți, nu există nici un leac, „nu poți pune stavilă unui curent“ (Louis Marsolleau). Fiindcă cretinismul social pare derivat din cretinismul alpin, fiind și el o boală

care lovește poporul, alienat de mașini și de precipitarea lumii: un „dezechilibru nervos provocat de condițiile de viață moderne“ (Camille Mauclair), „stricarea, defectarea sistemului nostru nervos“ (Paul Souday). „Viața absurd de trepidantă, rapiditatea transporturilor, zgomotul marilor orașe au dereglat orologiul interior al omului“, se plânge Charles Brun, în timp ce Pierre Valmont diagnostichează „o neputință nervoasă care lovește pe toată lumea“.

In fine, în fața acestui viitor întunecat, „un viitor de cretini și de semi-nebuni“, singura soluție luată în considerare este „viața la țară“ (Othon Friesz). Dincolo de ironie, cretinul din Alpi se reîncarnează aici într-o figură inversată: cretinul era puțin numeros și izolat, el devine masiv și urban; era înapoiat și lent, și s-a transformat într-o făptură ajunsă la capătul creșterii sale istorice, dar abrutizată prin solicitarea nervoasă, rapidă și surescitată a societății progresului. Dintr-un monstru al medicinei, s-a transformat într-o banalitate socială. De acum înainte, cretinismul este semnul inevitabilei decăderi a lumii ca efect al înfloririi sistemului capitalist. Așa că vom întâlni din ce în ce mai mulți cretini: aidoma cu zombii care nu vor întârzia să-și facă apariția pe scena fantomatică a literaturii, teatrului și cinematografului, ei sunt sortiți să năpădească lumea.

A. de Baecque, Les Crétins des Alpes, Librairie Vuibert, 2018

L. Troțki, La Révolution espagnole et ses dangers, Paris, 1931, p 7

A. Sirven, Les Crétins de province, Paris, 1865

C. Bertola, Les jurons, le corps et les corps de métier, Presses universitaires de Genève, 2016

A. Landot, „Bachi-Bouzouk et autres Tonnerres de Brest: des insultes géographiques“, Les Géographies de Tintin, Éditions CNRS, 2018

A. Algoud, Dictionnaire amoureux de Tintin, Plon, 2016, p.188; de același autor, Le Petit Haddock illustré, Casterman, 1988

É. Brami, Celine, Herge et l’affaire Haddock, Éditions. Ecritures, 2004

„Allons-nous vers le crétinisme?“, Les Marges, nr. 159–160, septembrie–octombrie 1927

P. Cardon, „Les Marges, 1926: la querelle André Gide–Eugène Montfort“, Cahiers Gai Kitsch Camp, nr. 19, 1993

Entretien avec Nicolas Ségur, citată de Les Marges, pp. 6–7

Ibidem, p. 7

P. Souday, „La mort d'Anatole France", Le Temps, 14 octombrie 1924

Se îndreaptă lumea cu adevărat spre cretinism? Este interesant de notat că Anatole France este sistematic asociat de apărătorii săi inteligenței, și de aici, desigur, asocierea lui injurioasă cu cretinismul practicată de adversarii săi, îndeosebi suprarealiștii.

Un cadavre, 1924, p. 4

Les Marges, p. 7

Orbirea în secolul XX

Marc Ferro

Fost codirector al revistei Les Annales, director de studii la EHESS, președinte al Asociației pentru cercetare a EHESS și director al Institutului Lumii Sovietice și Europei Centrale

„A guverna înseamnă a prevedea“

Auguste Comte

Cea mai remarcabilă, cea mai grandioasă dintre prostiile istoriei este cu siguranță cea pe care a descoperit-o Paul Valéry în 1930. Fără a se

referi câtuși de puțin la cele care păreau cele mai evidente (războaie, revoluții etc.):

„Europa a întemeiat știința, care a transformat viața și a sporit puterea celor care o posedau. Dar, prin însăși natura sa, știința este esențialmente transmisibilă; ea se reduce în mod necesar la metode și rețete universale. Mijloacele pe care le oferă unora pot fi procurate de toți ceilalți.

Și asta nu e tot. Aceste mijloace sporesc producția, și nu doar cantitativ.

Obiectelor tradiționale din comerț vin să li se adauge o mulțime de obiecte noi, iar dorința și nevoia de ele se creează prin contagiune sau imitație. Se ajunge curând să li se ceară popoarelor să dobândească atâtea cunoștințe câte le trebuie pentru a deveni amatoare și cumpărătoare de noutăți. Printre noutăți, armele cele mai noi (…).

Astfel, inegalitatea artificială de forțe pe care se întemeia, de trei secole, predominarea europeană tinde să dispară repede. Tinde să apară din nou inegalitatea bazată pe caracterele statistice brute (…).

În toată istoria nu va fi fost nimic mai prostesc decât concurența europeană în materie politică și economică, comparată, combinată și confruntată cu unitatea și cu alianța europeană în materie științifică (…). Luptă care nu este altceva decât transportul la mare distanță al dimensiunilor occidentale (și care) duce în mod fatal la re-întoarcerea Europei în rândul al doilea, cel pe care i-l acordă dimensiunile sale, și din care o scoseseră lucrările și schimburile interne ale spiritului său. Europa nu a avut politica gândirii sale.“[139]

„Linia Maginot nu va trece dincolo de Maubeuge“

Colegul meu Jacques Rigaud și cu mine suntem în pantaloni scurți, vreau să spun în clasa a patra la Liceul Carnot, la Paris, când dăm

peste acest titlu din ziar: „Linia Maginot nu va trece dincolo de Maubeuge…“

„Cum așa… Atunci ei or să treacă prin Belgia, asemenea austriecilor de Saxa-Coburg la Neerwinden în timpul Revoluției, sau ca germanii în 1914?“ Suntem scandalizați… Și n-avem parte de explicații.

„Prea scump“, vom afla ceva mai târziu.

După aceea, vor picura alte frânturi de informație: a construi această a doua secțiune ar însemna că nu îi vom susține pe belgieni. Pe când, astfel vom fi obligați să intrăm în Belgia ca să-i apărăm. Și totuși, ei nu vor asta, fiindcă ar însemna să li se dea germanilor un bun pretext ca să cotropească mai întâi Belgia!

Și apoi, ce înseamnă argumentația asta: ni se arată că suntem pe cale de a dubla linia Maginot, acolo unde ea deja există și, în plus, avem apărarea asigurată de Rin? „Vom pune câteva mici fortărețe între frontiera belgiană și mare… Va fi de-ajuns…“

Alții cred că ne lipsesc tancurile și avioanele. Mai ales avioanele, zice mareșalul Pétain. Mai ales tancurile, zice colonelul De Gaulle. Dar, la mijlocul anilor 1930, cine-l ascultă? Atunci, li se propune belgienilor să participe la costurile prelungirii Liniei Maginot… în Franța! Suntem surprinși că ei refuză.

Se cunoaște urmarea.[140]

Eroarea

„Proștilor!“, se zice că le-ar fi declarat Édouard Daladier francezilor care îl aclamau la întoarcerea sa de la München.[141] Desigur, fiindcă ei își închipuiau că le aduce pacea cu Hitler (după cum o arată jurnalele de actualități). E adevărat și faptul că scapă aceste vorbe cunoscând dedesubtul poveștii (capitularea sa în acord cu Neville Chamberlain),

după cum mi-a confirmat-o fiul său Pierre, colegul meu de facultate la Grenoble în 1943.

Capitularea franco-belgiană este încununarea „unei politici de poltroni“ dusă vreme de cinci ani: pasivitate în fața reînarmării germane, cu violarea Tratatului de la Versailles, remilitarizare a malului stâng al Rinului, Anschluss-ul Austriei, ajutor militar acordat lui Franco prin bombardamente ca la Guernica, amenințări adresate Pragăi privind soarta Sudeților… Această politică aliată este atât de vizibilă, încât Edvard Beneš, presimțind că Parisul și Londra îl vor îndemna să cedeze Sudeții lui Hitler, le cere el însuși să facă mai degrabă presiuni asupra lui, președintele Cehoslovaciei, ca să nu-și piardă obrazul în fața concetățenilor săi.

Pe lângă capitulare, francezii cred că s-a semnat pacea, Chamberlain agitând o hârtiuță despre care se crede că ar conține condițiile sale. Și în Franța sunt cu toții convinși că „asta nu se va mai întâmpla niciodată“ (masacrele din ultimul război), cu atât mai mult cu cât, prin venirea la putere a Frontului Popular, clasa muncitoare are sentimentul că i se ridică, în fine, lespedea de pe mormânt (40 ore de lucru, concedii plătite, libertate sindicală etc.). Dar alții sunt pacifiști de frică să nu se răspândească comunismul și doresc un soi de reînnoire a alianței: o apropiere de Hitler, respectiv noi concesii, unica ipoteză a lui Daladier care, prin intermediul italienilor, încearcă să evite războiul cu orice preț.

El nu vede (prostul) că ceea ce vrea Hitler nu sunt noi concesii, ci, așa cum îi destăinuiește Ribbentrop contelui Ciano, ginerele lui Mussolini, „Noi vrem războiul“. Urmează „războiul caraghios“ pe care îl duce Daladier, sperând în continuare o pace de compromis. Gata, apoi, să susțină „mica Finlandă“ atacată de Stalin, deși n-a mișcat nici un deget ca să-i ajute pe polonezi în septembrie 1939… sau aproape. „Dar noi cu Germania suntem în război!“ – le amintesc englezii francezilor în timpul uneia dintre conferințele noastre ca aliați.

Poate fi numită „prostie“ demența rasistă a lui Hitler? Cum putea el să-și închipuie că această „rasă inferioară“, rușii, vor avea niște T-34 care vor arunca în flăcări Tigrii săi ca pe niște cutii de chibrituri. Nu-i

vine să creadă. Apoi declară război Statelor Unite, „acestor americani, țară de evrei și de negri“, constituția interzicându-i lui Roosevelt să ia o asemenea inițiativă atât timp cât teritoriul ei nu este atacat…

Cea mai mare „prostie“ a tovarășului Stalin

Deși atenți să descopere și să dea în vileag până și cea mai mică dintre nelegiuirile sale, analiștii, martorii, supraviețuitorii n-au identificat această prostie, și totuși ar fi meritat.

Stalin nu acordă încredere mesajului pe care i-l trimite de la Tokyo spionul său, Richard Sorge, indicându-i momentul precis al viitorului atac german și direcția principalelor ofensive ale Wehrmachtului… care se vor dovedi exacte. Stalin nu vrea să le creadă.[142] Desigur, mulțimea informațiilor care ajung la Kremlin îl face circumspect, dar Stalin e convins că este vorba de o manevră a Angliei ca să determine Moscova să rupă relațiile cu Berlinul, așa că face ceea ce era necesar pentru a respinge această capcană: recunoașterea Republicii Croate provenite din vechea Cehoslovacie, neajutorarea Iugoslaviei atacate și ocupate în primăvară… pe scurt, o politică „de poltroni à la München“. „Asemenea unui iepure în fața unui șarpe“, cum spune Hitler. Stalin merge chiar până la a recunoaște guvernul lui Rachid Ali, în Irak, care îl susține deschis pe Hitler în lupta lui împotriva Angliei.

Rușii știu că Wehrmachtul va ataca, datorită cvadruplei lor rețele de informatori: serviciile secrete, NKVD-ul devenit KGB, lumea internațională a comuniștilor, precum și simpatizanții. Dar Stalin refuză informația lui Sorge, un „proxenet“ (care a sedus-o pe ambasadoarea Germaniei) și, mai rău, un agent furnizat de un vechi menșevic (rival al bolșevicilor, deci suspect). Dar, mai ales, realitatea invaziei (în iunie 1941) ar da o dezmințire analizelor și calculelor sale. Iar ăsta ar fi cel mai rău lucru pentru el.

De fapt, această greșeală nu va avea consecințe grave, doar emoționale… „Ni s-au răhățit în cap, îi mărturisește Stalin lui Churchill. Credeam că mai câștig încă o lună sau două.“ Așa că primele zile ale atacului, cu ordinul „lăsați să treacă“, vor fi desigur un dezastru, dar repede, cu ajutorul noroaielor, Armata Roșie își va regăsi pozițiile.

Terorile sovietice

În anii 1930 se dezlănțuie mai multe terori staliniste.[143] „Marea Teroare“ din 1938 o urmează pe aceea de după moartea lui Serghei Kirov, delfinul lui Stalin, din 1934. Or, chiar din 1918, în plin război civil și intervenție străină, se desfășoară o primă epurare ca urmare a răzvrătirii socialiștilor revoluționari de stânga: protestând împotriva felului cum erau tratați țăranii (ni se dă pământul, ni se ia recolta), ei au pus mâna pe Ceka (poliția politică) și au interzis să mai fie ascultat Lenin sau Troțki… Lovitura de stat este înfrântă după niște atentate contra bolșevicilor. Se desfășoară atunci primul proces în masă, cu execuția acestor socialiști revoluționari de stânga… Urmează procesul contra socialiștilor revoluționari de dreapta, suspecți de conivență cu Albii (cei care au refuzat revoluția roșie) și cu străinătatea. Apoi contra menșevicilor, vinovați de un delict major: condangarea politicii lui Lenin, care a instaurat prea devreme socialismul. Asemenea delict nu se iartă. După moartea lui Lenin, sunt urmăriți și exterminați culacii (sau exploatatorii, care „nu le predau grânele lor muncitorilor“), apoi troțkiștii, oricum dușmani, și cei care critică regimul stalinist, fără a mai pomeni de foametea produsă în Ucraina, apoi de o sporire a terorii în 1934.

Printre alte efecte ale acestor măsuri, puterea se trezește lipsită de elită pentru a continua industrializarea și a construi marile ansambluri din Ural sau din Siberia. Nu e la îndemâna unui stahanovist, nici a celui mai entuziast colhoznic… Luând cunoștință de penuria de cadre cu înaltă competență tehnologică, Stalin dă în 1938 un decret conform căruia „recrutarea acestei elite nu va mai ține seama de trecutul sau de

originea candidaților, ci numai de nivelul diplomei lor". Și așa se va face, fără a conta că ești menșevic sau musulman, evreu, rus sau fost sindicalist. Curând reîncep planurile… Numai că aceste cadre noi, de pură competență tehnică, vor ajunge ca, într-o bună zi, să socotească nelegitim monopolul puterii exercitat de partid. Chiar dacă și ei înșiși au aderat la el.

Ei sunt cei care, peste câteva decenii, vor deveni propovăduitorii perestroikăi, de conivență cu câțiva KGB-iști și conducători ai partidului reformator.

Mulțumim, Stalin!

Credulitatea intelectuală și militantă

Despre începuturile regimului sovietic nu se știe nimic sau aproape nimic în timpul primilor ani. Iar când revoluționarul Iulius Martov, sosit la Paris în 1919, evocă teroarea iscată de regimul bolșevic, este huiduit, deși era, se spunea, „singurul militant a cărui mărturie va fi crezută".[144] Militanții revoluționari care pleacă în URSS ca să participe la congrese ale Internaționalei sau la altele sunt primiți ca niște prinți: hotel de lux, gratuități pe etaje, de la salonul de coafură până la cafenea. Au devenit „personaje", ei care erau simpli muncitori.

Pierre Pascal, în curând profesor de rusă, își amintește după treizeci de ani de propria sa orbire: „S-a isprăvit teroarea. De fapt, nici n-a existat vreodată. Teroare, acest cuvânt care pentru noi, francezii, corespunde unei idei atât de bine definite, m-a făcut întotdeauna să râd aici, văzând moderația, blândețea, bonomia acestei teribile Comisii extraordinare însărcinate să o aplice (Ceka). Am vrut totuși să știu câte victime a produs această teroare roșie care a făcut să curgă atâta cerneală în Occident (…): 9 641 de împușcați, printre care 2 400 de criminali de drept comun, bandiți incorigibili și deosebit de periculoși în perioade tulburi. Burghezii n-ar avea deloc motive să se plângă. (…) Pornind de la principiul că un criminal trebuie nu pedepsit, ci reeducat, Republica

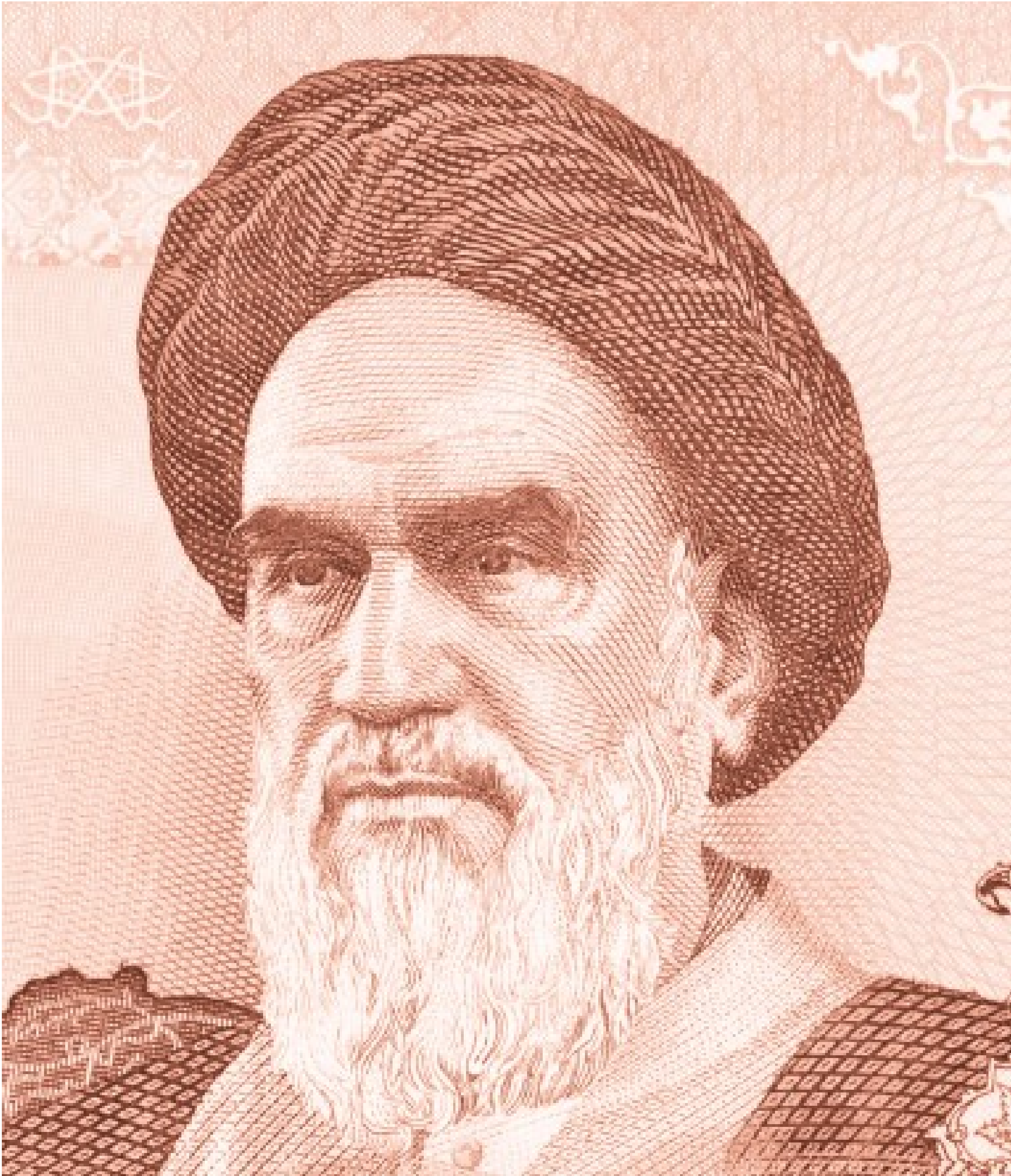
Sovietică îl obligă la un regim salutar de lucru și de educație. Regiunea Moscovei are deja stația sa de triaj la Butîrki, lagăre de muncă cu internare, lagăre de muncă fără privare de libertate, un lagăr pentru femei, o casă pentru indivizii anormali. Există astfel lagăre de muncă în toate regiunile. Populația lor totală se ridică la zece mii de locuitori".[145] După raportul lui Hrușciov și evenimentele de la Budapesta din 1956, mulți intelectuali părăsesc Moscova și își găsesc noi idoli, Castro și Mao Zedong. Privitor la „soarele Cubei", succesul lui Fidel Castro și al lui Che este o asemenea serbare încât vizitatorii nu păstrează decât o singură amintire: tinerii la putere, eliberarea femeilor și totul pe muzică. Nu prea vor să vadă metamorfoza pe care o cunoaște regimul când, sub amenințările americane, se radicalizează după model sovietic și devine o pușcărie. Cei care continuă să laude Cuba o părăsesc totuși când Castro legitimează intervenția militară a rușilor la Praga, în 1968.

Isteria în onoarea lui Mao a început mai devreme, dar va dura mai mult. „În China, scrie Simone de Beauvoir, omul se smulge din imanență pentru a înțelege omenescul.“ Vizita lui Roland Barthes coincide cu o epurare colosală și sângeroasă asociată cu numele lui Lin Piao, numită Lin Pi Yong[146]: „Însuși numele ei sună ca un clopoțel vesel (…). Ce îmi lipsește: cafeaua, salata, flirtul.“ Se bucură de prea rarele raze de soare – precum o lungă și afectuoasă strângere de mână pe care

i-o acordă un „muncitor drăguț". „Indecență?", se întreabă Simon Leys, marele sinolog. Sau prostii…

Vine apoi rândul lui Khomeini să devină „noua pârghie a revoluției". Nu plămada unei renașteri a islamului. Totuși, islamismul este cel care va ieși din retortă, aducând curând atentatele sinucigașe: el apare clar, în plină zi, în timpul Revoluției Iraniene, atunci când chiar prim-ministrul credea că revoluția are ca scop regenerarea statului. Ce dilemă pentru toți acei marxiști și alți republicani, stângiști sau nu, care au luptat împotriva Bisericii mai bine de un secol pentru a eradica religia din stat, dacă nu și din societate…

„«Ce doriți?» scrie Michel Foucault. Cu această singură întrebare m-am plimbat la Teheran și la Qom în zilele care au urmat imediat după răzmerițe. M-am ferit să le-o pun profesioniștilor din politică; am preferat să discut, uneori îndelung, cu călugări, studenți, intelectuali interesați de problemele islamului, sau, de asemenea, cu unii din acei vechi guerilleros care părăsiseră lupta armată în 1976 și hotărâseră să-și continue acțiunea într-un cu totul alt mod, în interiorul societății tradiționale. «Ce doriți?» În timpul

întregului meu sejur în Iran, n-am auzit nici o singură dată pronunțându-se cuvântul «revoluție». Dar de patru ori din cinci, mi s-a răspuns: «Guvernarea islamică»" (…) (Se găsesc în Coran) directive generale: islamul prețuiește munca; nimeni nu poate fi lipsit de roadele muncii sale; ceea ce aparține tuturor (apa, subsolul) nu va putea fi luat în stăpânire de nimeni. Cât despre libertăți, ele vor fi respectate în măsura în care folosirea lor nu va dăuna altcuiva; minoritățile vor fi protejate și libere să trăiască după voia lor, cu condiția să nu aducă daune majorității; între bărbat și femeie nu va fi inegalitate de drepturi, ci diferență, pentru că sunt diferiți prin natură."[147] Iată ce îi pare limpede și îngrijorător lui Michel Foucault. Fiindcă „ideile acestea le cunoaștem. – Da, dar noi le aveam înaintea voastră", i se răspunde. Poate că ei caută acum „o nouă spiritualitate politică", conchide el...

După două decenii, când al-Qaeda lovește Washingtonul și mai ales New Yorkul, mondializării dominate de Statele Unite i se răspunde printr-un resentiment mondial, în fapt diferențiat: o mare parte din Occident își ascunde jubilarea („Așa le trebuie"); și invers, cei care se socotesc adevăratele victime ale mondializării ca urmare a decolonizării, în particular popoarele islamice, își proclamă răsunător satisfacția. Sunt salutate victimele de la World Trade Center, firește, dar și sinucigașii, autorii atentatelor în egală măsură. Această jubilație împărtășită a antiamericanismului ascunde o întreagă fațetă a realității. Fiindcă de multă vreme adevăratul conținut al islamului este cunoscut. Obiectivul său? Nu să modernizeze islamul, ci să islamizeze modernitatea… și să înlocuiască drapelul Statelor Unite cu drapelul islamului.

Acești intelectuali suferă de orbire, de ușurință sau de prostie?

Și ce să spunem despre autorul acestor rânduri?

La 17 decembrie 1955 apare în Oran Républicain un manifest cerând „să se pună capăt războiului, să vină guvernul francez să ia contact cu reprezentanții autentici ai tuturor algerienilor, europeni și musulmani, pentru a apăra împreună drepturile omului și ale cetățeanului". Urmează semnăturile a 171 de persoane, adică 114 de europeni, jumătate dintre ei profesori, un sfert medici sau avocați, 57 de musulmani, majoritatea comercianți, medici, profesori, avocați, și un scriitor, Mohammed Dib. Creată astfel, Mișcarea Fraternitate Algeriană este cu adevărat întâia expresie a unei dinamici realmente reprezentative a celor două comunități. Nu va mai exista niciodată o alta.

După negocieri secrete cu FLN, care în numele unei Revoluții Algeriene vrea să încarneze o putere de stat, Guy Mollet ajunge în Algeria la 6 februarie 1956 pentru o întâlnire cu pacifiștii. Invitat în calitate de secretar general al Fraternității Algeriene, eu iau trenul de Alger împreună cu dr. Durand, președintele acesteia, și cu prietenul meu Mohamed Benahmed, delegat al FLN.[148] Acesta din urmă îmi spune, așa, în treacăt: „Dar de fapt, Marc, nu ne-ai spus că ai fost în Vercors, în rezistență"…

„Sigur, dar nu eram singurul de la Universitatea din Grenoble …"

El insistă: „Ia povestește-mi puțin…"

Îi spun câteva cuvinte despre mine, și cum să te ferești de ele; despre ascunzători, cum să faci să nu fie găsite. Asta mă agasează.

Are loc întâlnirea, aprobată de comuniștii care au refuzat totuși să facă parte din delegație… și fără delegatul FLN, trimis într-o mișcare de rezistență. După absența sa la întâlnire și eșecul negocierilor secrete, precum și al convorbirii noastre cu Guy Mollet, îmi dau seama dintr-odată că acele întrebări îmi fuseseră puse de mandatarul FLN-ului, care se interesa de Vercors fiindcă știa că, dacă lucrurile ies prost, va fi chemat să participe la război în Oran…

Fiindcă nu ghicisem motivul întrebărilor sale, mă purtasem ca un prost.

Din decență pentru persoanele ale căror prostii le-am evocat în acest text, am găsit că trebuie să evoc și una dintre prostiile mele.

Citat de H. Laurens, L'empire et ses ennemis, Le Seuil, 2013, după prefața lui P. Valéry la Regards sur le monde actuel, 1931

Despre aceste evenimente vezi J.B. Duroselle, Décadence, Imprimerie nationale, 1981, precum și L'Abîme, Ibidem, 1982; R. Frankenstein, Le Prix du réarmement français, 1935/1939, Publications de la Sorbonne, 1982; M. Ferro, Pétain, Fayard, 1987, precum și Pétain en vérité, Tallandier, 2013, p. 59 și urm.

Idem, ca și C. Galeazzo Ciano, Journal politique (1939–1941), 2 vol., La Baconière, 1946

A. Nekritch, L'Armée rouge assassinée, Grasset, 1968; J.-J. Marie, Staline, Fayard, 2001; N. Werth, Histoire de l'Union Soviétique, Puf, 2001, precum și lucrările din cele două note anterioare

L. Schapiro, Les bolchéviks et l'opposition, 1957; N. Werth, P. Rotman, F. Ayme, Goulag, une histoire soviétique, Arte Ed., Seuil, 2019; G. Rittersponn, Anguish, Anger and Folkways in Soviet Russia, University of Pittsburgh Press, 2014; vezi și lucrările din nota anterioară.

Relatarea scenei în Archives Nationales, F7 12891, text reprodus în M. Ferro, L'Occident devant la révolution soviétique, Complexe, 1991

P. Pascal, En Roussie rouge, Librairie de l'humanité, 1921. Cincisprezece ani mai târziu, ei vor fi mai multe milioane. Vezi și F. Kufferman, Au pays des soviets, reed.Tallander, 2007, S. Coeure și R. Mazuy, Cousu de fil rouge. Voyage des intélectuels français en Union Soviétique, CNRS, 2012; E. Morin, Autocritique, Seuil, reed. 2012. Despre felul în care ești tratat în partid, când te exprimi liber… F. Mourmant, Au pays de l'amour radieux. URSS, Cuba, China, Aubier, 2000

S. Leys, Le Studio de l'inutilité, Flammarion, 2012, despre indecența lui R. Barthes

M. Foucault, „A quoi rêvent les Iraniens?“, Nouvel Observateur, 16 octombrie 1978. Mai târziu și-a făcut autocritica, dar argumentația rămâne.

Referitor la contextul acestei povești vezi „Fraternité Algerienne, communisme et islam avant l’indépendance, 1955/1956“, publicat în Passé turco-tatar, présent soviétique. Studii oferite lui Alexandre Benningsen, Édition Peters et de l’EHESS, 1986. Acest text este urmat de Manifeste de Fraternité Algérienne și de articolul lui M.R. Ferro „Independence – intégration – fédéralisme – inter-souveraineté. Mais que valent au juste ces solutions?“ apărut în Oran Républicain din 1, 2, 3 noiembrie 1955.

Prostia popoarelor, de la setea de putere la dorint,a de normalitate

Întâlnire cu Paul Veyne

Profesor onorific la Collège de France, specialist în antichitate romană

 Fie ea individuală la mai-marii acestei lumi sau uneori colectivă, prostia vi se pare o forță motrice considerabilă a istoriei?

Ah, dar cu siguranță! După părerea mea, ceea ce astăzi se numește „prostie“ este ceea ce în secolele XVII și XVIII trecea drept „neghiobie“. Or, neghiobia semnalează nu atât ignoranța sau o lipsă a inteligenței, cât pretenția. Un prost este un pretențios. Când eram eu

tânăr, mulți ziceau, de exemplu, în fața artei abstracte: „Nu înțeleg“. Își mărturiseau ignoranța, dar nu pretindeau că ceea ce le rămânea lor neînțeles era nul, rău sau păcătos. Astăzi văd o mulțime de persoane care nu știu nimic despre pictură (nici eu nu pretind că știu prea multe), dar care sunt furibunde. Sau se opun poeziei ermetice care domnește începând de la Mallarmé. Aceste persoane socotesc prin urmare că trebuie să se scrie poeme pe care să le înțeleagă ele și că o pictură trebuie să reprezinte ceva, ca o fotografie sau un portret. Să-ți mărturisești neînțelegerea sau ignoranța nu e un semn de prostie: este, însă, dacă pretinzi că ceea ce nu înțelegi este nul sau, și mai rău, că artistul nu-și poate permite să ne propună enigme.

 Prostia nu-i ocolește, fără îndoială, nici pe conducători?

În istoria universală, faptul că un șef de stat este infatuat mi se pare banal! În timpurile foarte vechi, fiecare dintre ei se socotea în mod natural o făptură superioară. Așa trebuie să fi fost și Alexandru cel Mare. Nero se credea un artist de geniu. Și totuși, romanii considerau o prostie credința că ai fost predestinat de soartă, sau de zei, să realizezi excepționalul. În vreme ce, în epoca noastră, chiar un șef de stat infatuat nu se crede dintr-odată genial: se socotește inteligent, își apără cu tenacitate ideile, bune sau rele, este convins că face bine, dar nu se consideră de esență superioară, supraomenească, divină. Napoleon se simțea, încă din școala militară, un strateg genial, și avea dreptate, dar nu se credea de esență divină. Știți cum zicea: „Ce se va spune despre mine când voi muri?“ Consilierii săi au exclamat: „Oh, toată lumea va fi disperată, va spune: Ce om mare!“ Napoleon le răspundea: „Nu, va răsufla ușurată!“ Nu era megaloman. Pe lângă un grăsan greoi și megaloman ca Ludovic al XIV-lea (un tip pe care îl detest), Napoleon avea simțul umorului. Pe care Hitler cu siguranță nu-l avea… El era culmea prostiei.

 Dar popoarele nu au îmbrățișat și ele idei complet absurde, superstiții, obiceiuri violente, astfel încât se poate vorbi de o prostie colectivă?

Gândiți-vă la mulțimile entuziaste de la Nürnberg. Ele credeau în nazism; era acolo un popor căruia i se demonstra superioritatea, în contrast cu evreii care erau niște gunoaie. La acest entuziasm se adăuga, probabil, și cel simțit pentru șeful excepțional. Este un caz de megalomanie colectivă care n-ar trebui să se mai reproducă, însuși cuvântul de rasă fiind acum interzis.

□ Valul actual de populisme nu s-ar înscrie și el în cadrul acestei pretenții colective?

Nu cred. Este aproape dimpotrivă. Nu e decât o reacție la mărturisirea pe care ți-o faci ție însuți despre propria mediocritate intelectuală. Te simți disprețuit, nu vrei să fii considerat prost! Nu înseamnă: „Trebuie să înfăptuiesc ceva deosebit, superior, fiindcă acesta este destinul meu“, ci: „Vreau să îndeplinesc ceva necesar pentru mine, ca să nu mai fiu asuprit, umilit“. Nu pentru a realiza o superioritate megalomană!

□ Este doar pentru a fi tratat normal?

Așa este. Cuvântul „normal“ este foarte potrivit. Ceri să fii considerat normal, să nu mai fii subestimat.

□ Într-o căutare a demnității?

Oh, „demnitate“, cuvântul e prea nobil… Doar normalitate, mai exact.

□ Epoca noastră se arată a fi în mod special propice prostiei sau este la fel cu celelalte?

Romanii se considerau un popor superior. Vergiliu socotea că grecii îi depășeau cultural, intelectual, artistic, dar că în esență, prin voința

destinului, romanii erau cei mai puternici. Cam ca naziştii. Prostia populistă de astăzi decurge dintr-o revendicare a egalității, a normalității: este totuși mai puțin grav! Germanii actuali nu mai cred deloc că ei sunt o rasă superioară.

 Aşadar, în decursul istoriei, prostia pare să se fi repetat?

Ah da, desigur. În sensul că prostia datorată ignoranței, inculturii mai bine zis, revine. 95% din populația mondială știe să citească, mai mult sau mai puțin bine. Este un fenomen enorm, în toate țările lumii.

 Li s-a întâmplat istoricilor să profite de prostii?

Tot timpul! Sigur că da! Ori de câte ori au exprimat o părere politică… Adolphe Thiers, de exemplu, era foarte dornic să orienteze istoria Comunei către Versailles. În schimb, unii istorici germani, nu toți evrei, erau exasperați de nazism. În orice caz, studiul istoriei naționale pune probleme. Pentru Victor Hugo, Parisul era centrul lumii, iar Anglia și Franța își disputau necontenit titlul de cel mai măreț popor din lume, ceea ce explică faptul că au fost inamici ereditari timp de mai multe secole. Or, acum, trebuie să recunoaștem deschis că nu mai suntem decât a cincea economie mondială…

 Extraordinar este că, în ciuda acestei prostii, am supraviețuit. Atunci care este motorul cel mai puternic, inteligența umană sau prostia?

Oh, este cu siguranță prostia… Noi putem acum, în secolul nostru, să judecăm veacurile trecute… dar și noi vom fi judecați. Ceea ce improvizez eu acum va fi considerat, poate, în secolul XXII o culme a infatuării și a prostiei!

Consemnat de

Jean-François Marmion

„Ra˘zboiul, ce mai prostie“

Vincent Capdepuy

Geoistoric și profesor de liceu la Saint-Pierre, Réunion

Războiul, ce mai prostie." Am putea să ne mărginim la atât, la această respingere deschisă și totală. La această vorbă a lui Prévert în poemul său Barbara[149], în care evocă bombardarea orașului Brest în al Doilea Război Mondial.

Dar am putea să ne amintim și de un episod faimos când, în septembrie 1938, unii au crezut că acordurile de la München va salva pacea. La sosirea pe aeroportul Le Bourget, președintele consiliului de miniștri

Édouard Daladier a fost întâmpinat de mulțime. Iată relatarea momentului făcută de Jean-Paul Sartre în Căile libertății:

„Avionul aterizase. Daladier a ieșit cu greu din carlingă și a pus piciorul pe scară: era alb ca varul. Au izbucnit urale asurzitoare și lumea a început să alerge, spărgând cordonul de poliție, luând pe sus barierele; Milan bău și spuse râzând: «În cinstea Franței! În cinstea Angliei! În cinstea glorioșilor noștri aliați!» Apoi azvârli din toate puterile paharul în perete; toți strigau: «Trăiască Franța! Trăiască Anglia! Trăiască pacea!» purtau drapele și buchete. Daladier s-a oprit pe prima treaptă; îi privea cu stupoare. Se întoarse spre Leger și spuse printre dinți: „Proștii!»“[150]

Ce prostie și pacifismul!

Si vis pacem etc.

Așa spune înțelepciunea antică: dacă vrei pace, pregătește-te de război – Si vis pacem, para bellum. Proverbul s-ar trage dintr-o frază a lui Vegetius, din lucrarea sa Epitoma rei militareis, scrisă între secolele IV și V. Găsim urme, rare, din această lucrare, începând din secolul XVI. Astfel, în 1773, în Conjectures raisonées sur la situation actuelle de la France dans le système politique de l'Europe, scrisă cu ajutorul lui Jean-Louis Favier, contele de Broglie analiza proverbul latin, căruia îi aprecia pertinența strategică:

„Îndrăznim așadar să repetăm această axiomă bine-cunoscută: si vis pacem, para bellum într-un spirit de pace, de reținere și de umanitate. Într-adevăr, doar fiind mereu pregătit de război îți poți asigura pentru multă vreme neprețuitele avantaje ale unei păci trainice.

Am putea chiar să răsturnăm fraza astfel: si vis bellum, para pacem; și într-adevăr, cel mai sigur mijloc de a avea în curând război este să te mărginești la ceea ce numim în mod nepotrivit o stare de pace, adică să rămâi cu o rezervă de trupe atât de mică, încâ abia să-ți ajungă pentru apărare“.

Pseudocitatul latin ar echivala cu o argumentare, paradoxul asumat servind ca explicație inteligentă. Citatul revine regulat în dezbaterile din Parlament și Senat sub cea de a Treia Republică. Ca exemplu printre altele, în 1913, Denys Cochin, deputat catolic, justifica astfel politica militaristă a Franței:

„Toată Europa – asta e forma politicii actuale – se consacră acum unor înarmări considerabile. Niciodată formula si vis pacem, para bellum n-a fost mai mult pusă în practică și mai mult scoasă în față, și cred că, dacă descompunem această formulă, vom afla, pe de o parte, că para bellum n-a cerut niciodată atâtea eforturi în oameni și bani; cred totodată că si vis pacem, în mod proporțional, n-a fost niciodată mai adevărat.

Este un sentiment aflat profund în inima tuturor, și înarmările la care consimt popoarele sunt cu siguranță acceptate de ele în mare măsură fiindcă înțeleg interesul de a fi puternice pentru a menține pacea. (Foarte bine! Foarte bine!)

Înseamnă oare că spiritul războinic ar fi dispărut pentru totdeauna? Nu cred. Dar sunt convins că, în avantajul civilizației, el capătă altă formă.

Am spus-o și aici, și în alte săli, sunt convins că războiul, asemenea celui pe care îl purtăm în Maroc, asemenea celui pe care rușii sau englezii l-au dus în Asia, este un război în care ideile europene, adică ideile de civilizație, de libertate și de progres, vor fi propagate cu arma în mână. Dar cred și sper că acest nou război civilizator și colonizator va înlocui războaiele fratricide din interiorul Europei.

Într-un cuvânt, consider că spiritul războinic se va menține, dar sub altă formă, și că, dacă marii spadasini de felul lui Lassalle se răresc, vor fi înlocuiți cu alți bărbați – care vor merita deopotrivă numele de eroi –, de războinici în genul colonelului Moll. (Aplauze)

Având această idee, mi se pare că eforturile pe care le facem cu toții – eforturi la care sunt foarte hotărât să mă alătur și eu, fiindcă este imposibil ca Franța să nu-și păstreze rangul și să nu și-l păstreze prin forța sa în fața celorlaltor puteri care își întăresc forțele –, mi se pare, vă spun, că rezultatul tuturor acestor lucruri trebuie să fie, totuși, acela de

a ne obliga să obținem rezultate tangibile și de a-i spune poporului căruia îi vom fi cerut sacrificii atât de grele și atâtea eforturi: noi ne simțim puternici datorită vouă, dar măcar am obținut pentru voi asta și asta; nu ne-am sfiit să vorbim tare și limpede și să vă apărăm interesele.“

Se făcea apel la pace. Dar prostia era pe drum

Însăși expresia de „cursă a înarmărilor“, care pare să nu aibă nici un antecedent în celelalte limbi europene, ar data de la sfârșitul anilor 1880. În Franța, un buget extraordinar pentru război a fost votat în decembrie 1880. În numele securității țării, era nevoie de înarmare. Pacea era argumentul ultim al războiului.

Anii următori n-au fost altceva decât o lentă derivă. În pofida condangărilor. La Expoziția Universală de la Paris, din 1900, la Palatul Congreselor și la Secțiunea elvețiană, Jean de Bloch a expus treizeci de tablouri pentru a denunța războiul despre care se putea bănui că va fi îngrozitor. Vizitatorilor li se înmâna un carnet: Viitorul război. Ce va însemna el? Jean de Bloch era un bancher polonez care participase mai ales la dezvoltarea căilor ferate din Rusia. Privea războiul din punct de vedere economic.

„Orice economist va recunoaște următorul lucru: o micșorare a sumelor destinate pregătirii războiului în timp de pace, dacă nu chiar suprimarea definitivă a acestei risipe de forțe economice care ar trebui mai curând să se transforme în instrumente ale progresului va însemna în istoria omenirii o eră nemaipomenită de prosperitate. Dar se poate, oare, ajunge la acest rezultat? Ar fi un exces de pesimism să afirmi categoric că nu, întrucât cel mai puternic monarh de pe pământ, convocând conferința de la La Haye a spus: «Cursa înarmărilor este nedreaptă și absurdă».“

Optimism ceva cam prea excesiv. Nicolae al II-lea nu a fost câtuși de puțin cel mai pacifist dintre monarhii timpului. Dar e adevărat că prima conferință de la La Haye a avut loc la inițiativa lui, în 1899.

Jean de Bloch credea în posibilitatea educării maselor și dorea să profite de prilejul oferit de Expoziția Universală pentru a evita catastrofa unui război.

„În cele din urmă, am adunat fapte de natură să probeze că pacea înarmată, așa ca acum, nu e altceva decât un război deghizat și că această situație, devenită cronică în Europa, o împovărează în două feluri: pe de o parte, înghite o mare parte din capitalurile lichide, adică din ansamblul economiilor naționale, transformându-le în armament; pe de altă parte, împiedică aceste capitaluri să contribuie la dezvoltarea comerțului, industriei, a agenților productivității; împiedică totodată scăderea impozitelor, dezvoltând, tocmai din această pricină, socialismul și anarhismul într-atât de mult încât până la urmă va arunca în aer ordinea socială actuală.“

Acestea erau previziunile. Se făcea apel la pace. Dar prostia era pe drum.

Pacifismul, nașterea unei utopii

În 1937, în Jurnalul unui bărbat de 40 de ani[151], Jean Guéhenno se întoarce asupra acestei perioade de dinainte de război care era de fapt tocmai războiul:

„Am vrut să recitesc toată colecția foilor săptămânale care au apărut la F… din 1890 până la 1914: Jurnalul F…, Cronica F…, Micul F… A fost o încercare plină de învățăminte. Iată istoria lumii așa cum am cunoscut-o. Aceste «rezumate ale situației europene», semnate atât de candid: «Informatorul F…», în care naivitatea de jos comentează, fără ca măcar să o vadă, potlogăria de sus, alcătuiesc povestea înșelării și neputinței noastre.

Pentru că acum știu ce este războiul, nu pot să recitesc aceste ziare fără să mă îngrozesc, 1895, războiul Chinei; 1896, război în Abisinia; 1897–1898, război în Sudan; 1900, război în China; 1904, război în Manciuria; 1905, război în Maroc; 1911, război în Tripoli; 1912, război în Balcani. Douăzeci de ani în timpul cărora pământul sângerează necontenit în câte un loc. Nu am avut imaginație. Nu am văzut acele râuri de sânge. Globul nostru de tină, rotindu-se printre stele, suferea înlăuntrul lui de o boală care izbucnea ici și colo. Apărea câte o plagă: Pekin, Port Arthur, Mukden, Ceatalgea. Războaie continentale, coloniale. Omul alb își îndeplinea misiunea. Informatorul F… denunță «patima sordidă a dlui Chamberlain», dar citează cu admirație cuvintele înțelepte ale unui tânăr ministru francez care cere ca Franța «să-și exercite dreptul de a-și purta lumina până la capătul lumii». Fără ca măcar să știm, eram prinși în acest sistem de violență și ipocrizie: asta numesc guvernele a se baza pe simțul datoriei și patriotismul nostru.“

În seara de 29 iulie 1914, Jean Jaurès a ținut ultimul său discurs, la Circul Regal din Bruxelles. Textul exact nu s-a păstrat, dar a putut fi reconstituit de Jean Stengers pe baza mai multor mărturii.

„Mi se pare, când văd trecând prin orașele noastre perechi fericite, mi se pare că văd alături de bărbatul căruia îi bate inima, alături de femeia însuflețită de o mare dragoste maternă, cum pășește Moartea, gata să devină vizibilă!

Ce mă mâhnește cel mai mult este lipsa de inteligență a diplomației.

[…]

Dar dacă se risipește criza, dacă furtuna nu se dezlănțuie asupra noastră, atunci sper că popoarele nu vor uita și că vom spune: trebuie să împiedicăm strigoiul să iasă din mormânt la fiecare șase luni ca să ne îngrozească.

Oameni din toate țările, iată opera de pace și de dreptate pe care trebuie s-o îndeplinim!“

Odată cu sfârșitul Marelui Război lumea a vrut să creadă acest lucru. În orice caz, o parte a populației. Dar pacifismul rămânea adesea perceput ca o utopie. În 1928, Aristide Briand, pe atunci ministru de externe, evoca în fața Senatului zeflemelele neîncetate pe care trebuia să le suporte oricine îndrăznea să apere pacea.

„Domnilor, fiindcă e vorba aici despre formule, mă întorc spre elocventul senator Domnul de Jouvenel ca să-i spun că omenirea n-a abuzat deloc de pace. Nici unul dintre bărbații care au vorbit despre pace în diferite epoci nu a prea fost încurajat. Dimpotrivă, toți au fost luați în râs, batjocoriți. Au pășit în mijlocul unui cortegiu de sarcasme și râsete. Iată adevărul, iată istoria. Cât despre națiuni, formula pe care o aplicau cel mai bucuros, o știți prea bine: «Dacă vrei pacea, pregătește-te de război». Si vis pacem, para bellum. O fi fost oare bună? Întorc filele istoriei. Nu mi se pare să fi fost prea eficientă, judecând după dârele de sânge care pătează aproape fiecare pagină!“

Și Aristide Briand se străduia să creadă în Societatea Națiunilor:

„Din tratatele de pace s-a născut o instituție pentru care trebuie să ne felicităm, dezvoltării sale îi închin toate eforturile mele, fiindcă o socotesc măreață: Societatea Națiunilor. Încă i se pot aduce critici și uneori se așteaptă de la ea rezultate care deocamdată îi depășesc măsura posibilităților: pentru a acționa, trebuie să realizeze încontinuu în cadrul ei unanimitatea, iar voi, domnilor, care faceți parte dintr-o adunare consultativă, știți cât de greu poate fi îndeplinită această condiție. Dar, așa cum este, ea constituie totuși – pentru întâia oară în Istorie – un tribunal al păcii între popoare. De acum înainte, și datorită ei, popoarele aflate sub influența unor circumstanțe anormale, a unor inflamări vremelnice, a unor izbucniri de orgoliu adeseori irezistibile pentru înșiși conducătorii lor, nu mai sunt în primejdie, ca înainte, să fie atrase de pe o zi pe alta într-un conflict armat, și chiar înainte de a-și fi dat seama de realitatea lui. Ele au acum posibilitatea să discute și să se adreseze unui judecător.“

În 1932 a avut loc la Geneva o conferință pe tema dezarmării. În timpul lunilor pregătitoare, au circulat mai multe petiții, printre care și cea a asociațiilor feminine franceze pentru dezarmare:

„Subsemnații, în acord cu Marile Asociații Feminine Internaționale care reprezintă peste 40 de milioane de femei, își exprimă profunda satisfacție pentru convocarea la Geneva, în februarie 1932, a Conferinței pentru Dezarmare:

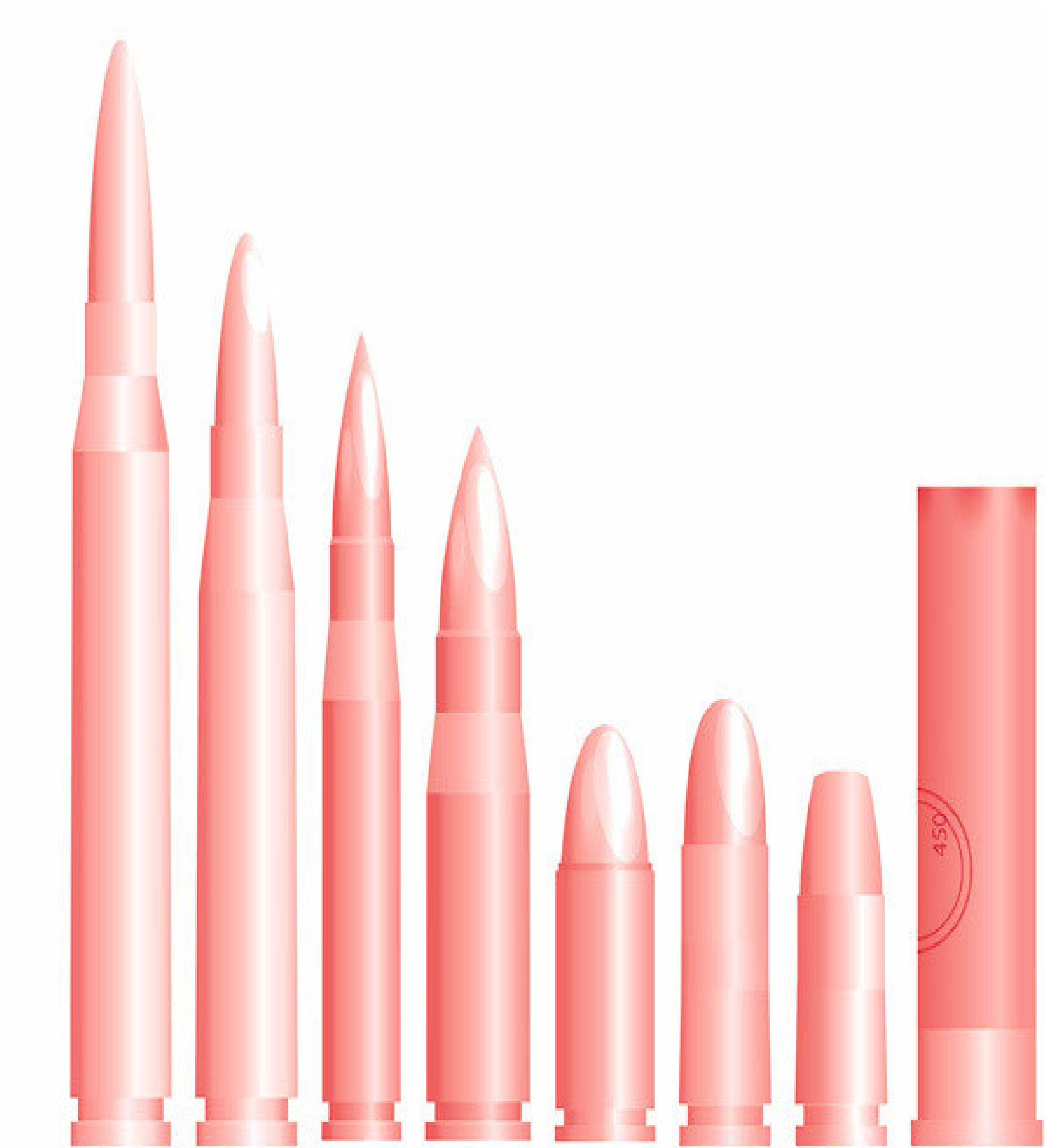
[…]

Considerând că succesul Conferinței este indispensabil pentru a întări încrederea, a ameliora situația economică mondială și a pune capăt primejdioasei curse a înarmărilor care ar duce inevitabil lumea spre noi catastrofe, îi imploră pe membrii Conferinței să nu înșele marea speranță a popoarelor și să nu se despartă fără a fi hotărât o primă și importantă reducere a înarmărilor.“

Dacă ne mărginim la semnăturile individuale, mai mult de 500 000 de persoane semnaseră această petiție.

Argumentul economic era și el invocat pentru a arăta lipsa de sens a unor astfel de cheltuieli. În 1937, Charles Tiffen susținuse o teză despre „Cursa înarmărilor și finanțele publice“. În introducere nu putea decât să constate situația contemporană:

„Una dintre faptele cele mai însemnate din viața publică în epoca actuală este marea cursă a înarmărilor care tocmai a început. Într-adevăr, cheltuielile militare se dezvoltă simultan și într-un asemenea ritm în majoritatea țărilor încât nu se mai poate nega că ne aflăm în prezența acelei intensificări vertiginoase și ineluctabile care caracterizează o cursă a înarmărilor.

Cheltuielile pe care le atrage această cursă a înarmărilor sunt, prin însăși natura lor, în mod special imperative.

Fapt este că, într-adevăr, cheltuielile militare au, chiar în timp de pace, un caracter vital pentru o țară, propriu-zis un «caracter de Apărare Națională». Cu atât mai mult, dacă o țară se crede, pe drept sau pe nedrept, amenințată, această circumstanță ajunge să înlăture, ca pe timp de război, orice considerație financiară. Or, tocmai asta se petrece

în timpul unei curse a înarmărilor, când până la urmă fiecare țară se simte amenințată, nu doar de primejdii precise sau de adversari eventuali, ci pur și simplu doar de întărirea generală a resurselor militare ale tuturor celorlaltor țări. Se răspândește astfel o veritabilă psihoză de război, impunându-li-se națiunilor să-și sacrifice toate interesele în favoarea intereselor, devenite preponderente, ale Apărării Naționale.“

Dar în fața unor puteri războinice ca Italia fascistă și mai ales Germania nazistă și Japonia, pacifismul Societății Națiunilor s-a dovedit neputincios.

Cursa înarmării: un maraton

După 1945, ONU s-a străduit și ea să apere pacea și să țină piept acestei curse nebune a înarmării. Articolul 11 din Carta Națiunilor Unite stipulează că: „Adunarea generală poate studia principiile generale de cooperare pentru menținerea păcii și securității internaționale, inclusiv principiile care guvernează dezarmarea și reglementarea armamentelor“.

În 1952 a fost înființată o Comisie de Dezarmare a Națiunilor Unite (CDONU). În 1957, la a douăsprezecea sesiune, Adunarea Generală, considerând că, datorită progreselor științei nucleare și ale altor tehnici moderne, cursa înarmărilor atrage după sine riscuri de distrugere fără precedent, amenințătoare pentru întreaga lume, și că popoarele din toate țările trebuie să devină conștiente de această situație; considerând că orice acord, parțial sau general, asupra reglementării înarmărilor implică în mod necesar un control internațional corespunzător; considerând în consecință că opinia publică trebuie lămurită atât cu privire la efectele armelor moderne de orice natură, cât și cu privire la necesitatea de a realiza un acord de dezarmare care să prevadă măsuri efective de control; considerând că de acum înainte ar fi de dorit să se găsească mijloacele necesare pentru organizarea, sub auspiciile Organizației Națiunilor Unite, a unei acțiuni efective și continue de

informare mondială, excluzând orice considerație ideologică sau politică“, a votat rezoluția 1149 în favoarea unei „acțiuni colective de informare destinate să lămurească popoarele asupra pericolelor cursei înarmărilor, mai ales asupra efectelor destructive ale armelor moderne“. S-ar putea multiplica exemplele unor astfel de tentative zadarnice de a stăvili înarmarea Lumii. În 1966 a fost înființat în Suedia Institutul Internațional de Cercetări asupra Păcii. Acest institut a luat treptat obiceiul de a publica un raport anual, care constata neschimbat: în fiecare an, cheltuielile pentru înarmare deveniseră ceva mai mari.

Era periculos. Filmul lui Stanley Kubrick, Dr. Folamour or: How I Learned to Stop Worrying and Love the Bomb (Doctor Folamour sau: cum am învățat să nu-mi mai pese și să iubesc bomba), realizat în 1964, adică la doi ani după criza rachetelor din Cuba, scotea la iveală satiric această situație nesăbuită. Să-i fi vindecat oare filmul pe câțiva proști?

Începutul anilor 1980 a fost o nouă perioadă de tensiuni, marcată de dezvoltarea euro-rachetelor. În 1983, cântecul 99 Luftballons al grupului pop-rock german Nena denunța absurditatea riscului pe care-l reprezenta pentru întreaga lume permanenta opoziție dintre cele două blocuri.

„99 de ani de război

Nu le-au lăsat nici un loc învingătorilor

Nu mai e nici ministru de război

Nu mai sunt nici piloți de vânătoare

Astăzi îmi fac rondul

Văd lumea în ruine

Am găsit o minge dintr-o bășică de bou

Mă gândesc la tine și o las să pornească în sus.“

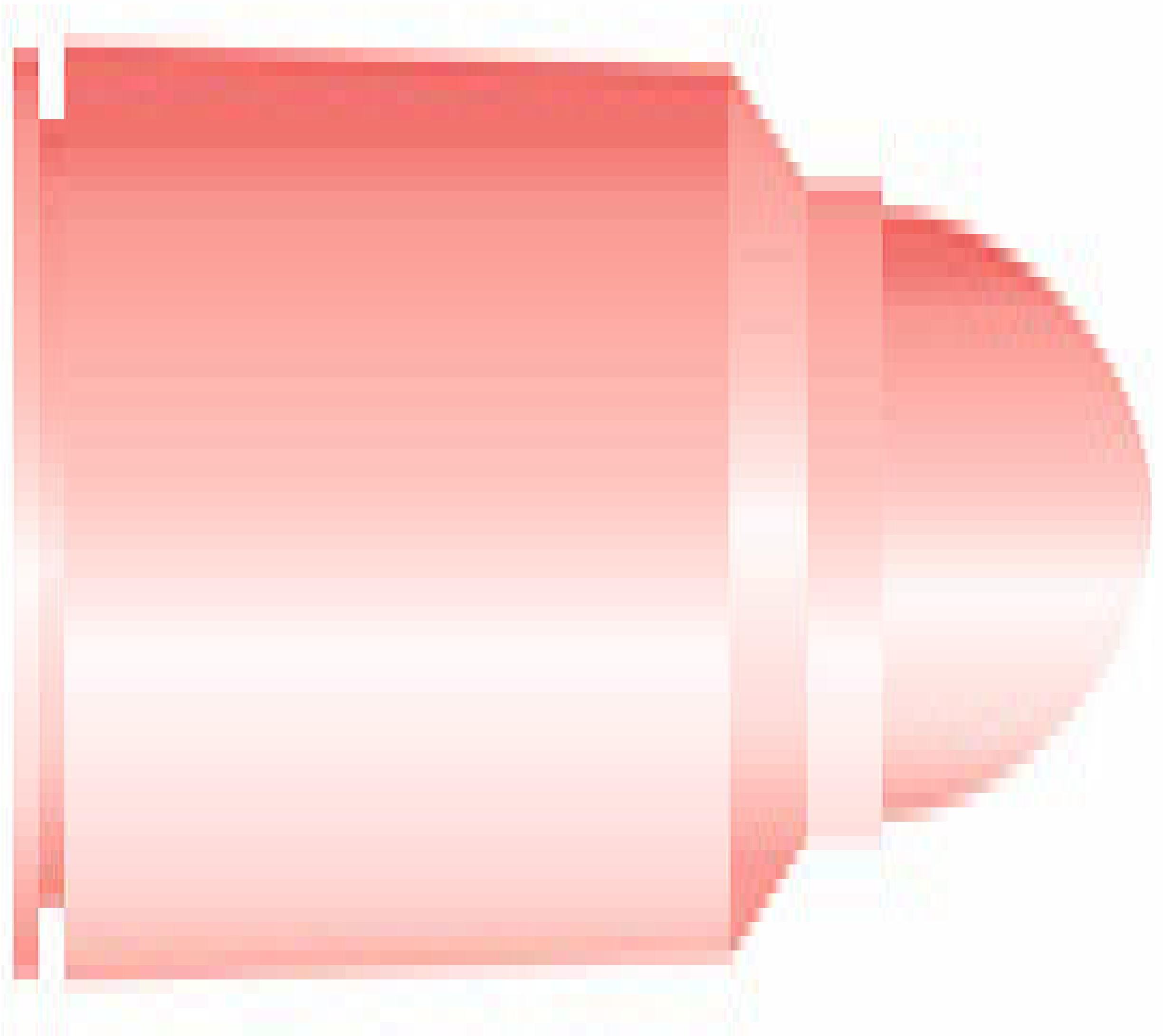
Sfârșitul Războiului Rece n-a schimbat nimic.

Chiar foarte recent, în martie 2019, nu s-a felicitat premierul indian Narenta Modi pentru intrarea țării sale în rândul „supraputerilor spațiului“?

„Oamenii noștri de știință au doborât un satelit pe orbită joasă la o distanță de 300 de kilometri. Scopul nostru este să instaurăm pacea, și nu să creăm o atmosferă de război. Aceasta nu este îndreptată împotriva nici unei alte țări. Este un moment de mândrie pentru India.“

Pentru a asigura pacea, va trebui să te înarmezi întruna, într-o cursă fără sfârșit.

Să amintim că în 2018, dintre cele cinci state beneficiind de câte un loc permanent în Consiliul de Securitate al ONU, patru se clasează printre primele cinci țări exportatoare de arme din lume: Statele Unite, Rusia, Franța și China, a cincea fiind Germania. Să propovăduiești pacea și să înarmezi lumea. Nu este o dilemă, este ipocrizia statelor noastre.

Paroles, Gallimard, 2007

J.-P. Sartre, Le Sursis. Les Chemins de la liberté II, Gallimard, 1945

Grasset, 1934

Prostie și terorism

Gilles Ferragu

Conferențiar de istorie la Universitatea Paris Nanterre și cercetător la Institut des Sciences Sociales Politiques

În 2005, la tribuna Națiunilor Unite, secretarul general Kofi Annan enunța această regulă simplă și totodată tautologică pentru a defini terorismul: „Teroriștii pot fi recunoscuți după acțiunile lor“. Formula este interesantă întrucât face apel la bunul-simț pentru a deosebi terorismul de alte forme de violență… în lipsa unei definiții mai precise. Am putea să aplicăm același demers prostiei și să considerăm că proștii se recunosc după actele lor, marcate de prostie… Dar ar însemna să cădem într-una dintre cele mai subtile capcane ale terorismului, ca și ale

prostiei: relativismul. Fiindcă nici terorismul, nici prostia nu se reduc la o definiție obiectivă.

Să iei cu forța ceea ce ai putea obține prin rațiune

Aplicată terorismului, zicala celebră care spune că întotdeauna ești prost pentru cineva, ne permite să vedem natura cu totul specială a fenomenului. Într-adevăr, la fel de mult ca proștii, dar într-un mod subtil diferit, teroriștii nu se consideră ei înșiși ca atare: cu rare excepții, nimeni nu se revendică drept prost sau terorist. Să trecem peste cazul lui Serghei Neceaiev, autorul unui text programatic (Catehismul revoluționar, 1869), care, cu trufie, s-a prezentat ca terorist în ianuarie 1873, în fața unui tribunal rus, respingând acuzația de criminal de drept comun. Activiștii anilor 1970, soldați ai ultrastângismului, se considerau gherilă urbană, călcând pe urmele teoriilor lui Che Guevara. Jihadiștii se percep ca războinici ai lui Dumnezeu sau ai credinței – fedayini –, pe când militanții diverselor organizații naționaliste nu se văd decât ca patrioți ai unui stat viitor. Terorismul, întocmai ca prostia, ține de subiectivitate și a-l califica pe cineva drept prost sau terorist este, într-o oarecare măsură, un fel de a-l priva de legitimitate. Pe scurt, este o armă retorică. Astfel, propaganda Organizației Statul Islamic se crede îndreptățită să justifice asasinarea ostaticilor, explicând că adevărații teroriști sunt piloții coaliției care îi bombardează sau, luate în bloc, statele care le-au declarat război. Întocmai ca prostul în plină acțiune, teroristul revendică o anumită legitimitate care îi permite să găsească justificări pentru actele sale și să-i califice pe adversarii săi drept teroriști.

Relativismul este totuși o abordare discutabilă prin aceea că pare să-i dezvinovățească pe teroriști, ca și pe proști, de orice greșeală în numele unei simple chestiuni de punct de vedere. Dacă revendicarea teroristă se pretează la o dezbatere, metoda în sine poate fi calificată ca prostie? Dacă reflectăm la raporturile dintre prostie și terorism, trebuie să vedem pe ce mizează terorismul (ca strategie, ca tactică, ca politică),

pentru a evalua în ce măsură este el o prostie. Desigur, am putea considera terorismul în sine drept o prostie, asemenea anarhistului Pierre Kropotkin care, în 1891, în ziarul La Révolte, socotește că „doar câteva kilograme de dinamită nu vor face niciodată să dispară statul“, condangând astfel „propaganda prin faptă“, adică terorismul anarhist. Această judecată, venind de la un teoretician care cu câțiva ani mai înainte apăra principiul violenței politice, se înrudește cu o mărturisire a prostiei și pune problema naturii înseși a terorismului.

Beția violenței politice

Problema cu terorismul este că el nu se lasă ușor definit: este o ideologie care asociază teroarea și revoluția? Să fie o tactică de cucerire a puterii sau de guvernare prin exercitarea unei violențe politice? În sfârșit, este el o formă de comunicare, îndoielnică, dar eficace? Suntem ispitiți să spunem că, în toate cazurile, este darea pe față a prostiei universale care constă în a lua cu forța ceea ce ai putea obține prin bună înțelegere… dar Istoria este făcută de învingători, iar teroriștii ajunși la putere devin eliberatori. Cazul Rezistenței Franceze pe timpul ocupației, asimilată de ocupant și de regimul de la Vichy cu terorismul, sau cel al organizațiilor naționaliste ca Irgun-ul sionist sau FLN-ul algerian demonstrează că metoda teroristă funcționează în anumite împrejurări. De altminteri, terorismul nu este doar apanajul minoritarilor: el se ivește în aria statului, cuvântul (și ideea) apărând sub pana publicistului englez Edmund Burke în 1795 pentru a califica regimul Convenției (1792–1795). Și se află în inima regimurilor totalitare care apar în secolul XX. Trebuie deci să considerăm, pragmatic și chiar machiavelic, că folosirea violenței politice, dacă poate fi moralmente discutabilă, nu e, în sine, o prostie, socotind după rezultate.

A urmări prostia în cadrul terorismului presupune, așadar, a pune sub semnul întrebării nu legitimitatea actului sau eficacitatea lui, ci modul de manifestare, stilul… Ceea ce revine la a-i urmări pe teroriștii proști, căci comunitatea teroristă (sau presupusă astfel – am văzut cât de

fluctuantă e noțiunea) numără și ea partea ei de proști, pe care îi trădează actele lor.

Tot așa cum diavolul se ascunde în amănunte, prostia iese la iveală în cadrul atentatului. Și în acest domeniu, ea se afirmă devreme. Unul dintre primele atentate în sensul modern al termenului, „conspirația cuțitelor“, în care, la 10 octombrie 1800, niște iacobini l-au atacat pe

Prim Consulul republicii, generalul Bonaparte, este un exemplu bun: negăsind printre ei voluntari care să înfigă cuțitul, complotiștii recrutează… fără a se asigura de antecedente, și astfel sunt infiltrați de poliție. Atentatul de fapt nici nu e atentat, fiindcă ucigașii plătiți întorc armele împotriva inspiratorilor. O prostie de începători… Altă prostie, cu bătaie mai lungă întrucât consecințele ei sunt încă actuale, este cea lansată de Napoleon Bonaparte a doua zi după un nou atentat, cât pe ce să reușească: afacerea din strada Saint-Nicaise, la Crăciunul din 1800. Scăpat cu bine din explozia a două butoaie cu pulbere așezate în drumul caleștii sale, Prim Consulul îi califică pe complotiști, încă misterioși, drept „teroriști“, pornind de la principiul că numai iacobinii, partizani ai regimului Teroarei, ar putea să-i dorească moartea. Este folosit termenul „terorist“, dar se dovedește curând că nu e potrivit, fiindcă atentatul este opera monarhiștilor, nu a republicanilor exaltați. Ce contează adevărul… termenul „terorist“ îi desemnează de acum înainte pe protagoniștii violenței politice, oricare le-ar fi ideologia.

Analele prostiei terorismului

Și terorismul prosperă de-a lungul întregului secol XIX. În Rusia țaristă, partizanii unei societăți mai drepte se dedau și ei la bețiile ale violenței politice: cazul lui Dmitri Karakozov – care anunță în aprilie 1866, prin afișe lipite peste tot în Sankt-Petersburg, intenția sa de a-l omorî pe țar… și îl ratează, neștiind să tragă cu pistolul – ar putea să se înscrie în analele prostiei, dezvăluind în trecere una dintre condițiile esențiale ale terorismului: secretul. Un fapt pe care mulți teroriști începători, postând pe internet fotografii cu ei înarmați și proferând amenințări care devin astfel publice, îl descoperă în momentul arestării lor și înainte de a fi trecut la fapte. Lecția a fost totuși învățată, și anarhiștii francezi de la sfârșitul secolului XIX operează în taină, după exemplul primului dintre ei, Claudius Koenigstein, zis Ravachol. Acesta, care se face cunoscut în 1892 printr-o serie de atentate vizând domiciliile magistraților parizieni, omite să repereze, în imobilele pe care le dinamitează, etajul unde locuiesc țintele sale și își depune bombele la

întâmplare: o mică prostie care amintește ce importantă este planificarea.

Fiindcă terorismul suportă greu aproximația. Or, anumiți activiști par surprinzător de puțin pregătiți. De exemplu, pare neîndoielnic stupid să răpești pe cineva folosind o mașină înmatriculată și care aparține cuiva: cu toate acestea, așa a fost identificat rapid, la 10 iunie 1924, comandoul care l-a răpit pe Giacomo Matteotti, principalul opozant al lui Benito Mussolini… o gafă care a făcut să se clatine guvernul Mussolini și l-a cufundat pe acesta într-o semidepresie, înainte de a-l incita să-și asume teroarea de stat și să se angajeze în totalitarism. Cazul Armatei Roșii Japoneze (Nihon Sekigun) este simptomatic. Astfel, deturnarea zborului Paris–Tokyo al societății Japan Airlines, la 20 iulie 1973, de către un comando mixt japonez și palestinian e plină de erori și de incoerențe. De la început, șefa comandoului se omoară manipulând în mod nefericit o grenadă… or, ea e singura care cunoaște planul. Într-un avion încărcat mai ales cu japonezi, nu mai rămâne decât un terorist din patru supraviețuitori care să vorbească această limbă. Și ultimul dintre ei, Osamu Maruoka, în loc să-i calmeze pe pasageri pentru a evita o dramă, începe să-i bage în sperieți anunțându-i că vrea să-i execute pe toți… Fără plan de zbor și fără strategie de negocieri, avionul rătăcește până pe aeroportul din Benghazi (Libia).

Acolo, fără altă revendicare, teroriștii sfârșesc prin a evacua pasagerii într-o îmbulzeală generală, înainte de a arunca în aer avionul. Pentru mișcarea națională palestiniană, această ratare antologică atrage după sine hotărârea de a renunța la luări de ostatici. O altă operațiune întreprinsă de ARJ merită și ea să figureze în acest palmares: luarea de ostatici plănuită la 13 septembrie 1974 la Ambasada Franței din Haga, o afacere cu atât mai haotică, cu cât comandoul este incomplet, întrucât n-a ajuns în fața ambasadei la ora stabilită. Planificarea nu se mărginește de altminteri la atentatul în sine, ci are în vedere și fuga: încă ne mirăm, de la atentatul de la Charlie Hebdo, din ianuarie 2015, că unul dintre teroriști și-a uitat cartea de identitate în mașina care servise atentatului, ceea ce a permis să fie urmăriți mai eficient.

Bombele umane care se transformă în pocnitori

Defectul de planificare nu este totuși singura prostie posibilă și trebuie să pomenim o gafă care, în mânuirea armelor sau a explozibililor, dovedește prostie. În 2015, Sid Ahmed Ghlam, continuând o lungă tradiție de teroriști neîndemânatici, își trage un glonț în picior, ceea ce îl obligă să ceară ajutoare care descoperă repede că bărbatul a ucis o tânără femeie și se pregătește să comită alte atentate. El nu este decât ultimul dintr-o listă lungă. Inventarea dinamitei în 1866 a fost pentru terorism un progres tehnologic care a pus capăt erei atentatelor cu pumnalul sau cu pistolul, rareori izbutite. Dar prepararea explozibilului, care presupunea talente de chimist, a fost mereu sursa unor accidente în cursul cărora teroriștii cu pricina se mutilau singuri, precum Martial Bourdin, tovarăș anarhist refugiat la Londra, care, la 15 februarie 1894, a pierit în explozie manevrând neîndemânatic niște explozibili destinați unui atentat parizian. Mai recent, unele isprăvi arată că însăși cariera, scurtă, de bombă umană presupune și ea ceva bun-simț: un exemplu ar fi Richard Reid, un jihadist care a încercat, la 22 decembrie 2001, la bordul unui avion pe ruta Paris–Miami, să-și aprindă pantoful, umplut cu exploziv (dar purtat prea mult și devenit inofensiv); sau Umar Abdulmutallab care, ascunzând exploziv în slip, a reușit să-și dea singur foc – în avionul de pe ruta Amsterdam–Detroit, la 25 decembrie 2009. În acest context, deficiența materialului îl deosebește categoric pe „martir“ de cretin. Mai general spus, linia care desparte bomba umană de un descreierat este fină: ea ține de o problemă tehnică sau de un instinct de supraviețuire care se trezește pe neașteptate. Este cazul lui Salah Abdeslam, unul dintre protagoniștii atentatelor din 2015, care s-ar fi hotărât în cele din urmă să fugă (dacă nu cumva centura lui cu exploziv nu a funcționat) și care va rămâne pentru posteritate, după cum a spus avocatul său, „un prostovan din Molenbeek […] netot ca o scrumieră și de un vid interior abisal“ (Libération, 26 aprilie 2016).

Dacă terorismul este un bun furnizor de prostie (în parte fiindcă presupune manipularea violenței, clandestinității și publicității actelor,

exercițiu periculos), antiterorismul conține și el câteva perle, cum a fost Irangate (1985–1986), care vede guvernul american angajându-se într-un dublu trafic de arme în direcția Iranului și a mișcării Contras din Nicaragua, în ciuda unui embargo legal și sfidând celebrisima lege a lui Murphy. În rest, în afacerea ostaticilor americani din Liban, prostia este împărțită și, în logica unei gestiuni de criză, ne putem mira de hotărârea celor care au luat ostatici de a-l răpi pe negociatorul american trimis să găsească o soluție… Este drama trăită de Terry Waite, trimis ca mediator și răpit la rândul său la 20 ianuarie 1987.

În istoriile de terorism, prostia nu se mărginește, vai!, doar la protagoniști: dimensiunea publică, spectaculară a acestei violențe cu priză mediatică stârnește reacții care duc la prostii magistrale. Fără să intrăm în amănuntele unui dosar vast, în care lipsa de empatie se întrece cu neghiobia, nu putem decât să evocăm soarta poetului Laurent Tailhade care declara, pe timpul atentatelor anarhiste: „Ce contează victimele dacă gestul e frumos“… O provocare pe care destinul a sancționat-o ironic: același Tailhade și-a pierdut un ochi într-un atentat rămas nepedepsit, în restaurantul Foyot, la 4 aprilie 1894. Concluzia este fără drept de apel: dacă, așa cum spunea Michel Audiard, proștii îndrăznesc totul, asta nu-i face totuși teroriști de succes.

Globalizarea este oare o prostie?

Vincent Capdepuy

Geoistoric și profesor de liceu la Saint-Pierre, Réunion

Trebuia oare ca omenirea, la scară globală, să devină Lume? Întrebarea, formulată astfel, te poate lăsa perplex. Este, firește, banal, mai ales în Franța, să vezi în globalizare cauza tuturor relelor noastre.

Trebuie așadar să o considerăm prostie și să propovăduim deglobalizarea? Dacă socotim că ea provine dintr-un proces complex, multisecular și multifactorial, nu este oare absurd să ne punem întrebarea? Asta ar însemna să judecăm toate cuceririle din trecut, toate călătoriile, explorările, aventurile, toate progresele făcute pentru a

transporta și a comunica, pe scurt, tot ce a dus la scurtarea distanței dintre oameni și la integrarea lor în structuri sociale din ce în ce mai vaste. Ar avea sens așa ceva?

O problemă veche de 250 de ani

În secolul XVIII, societățile savante obișnuiau să lanseze întrebări cu răspunsuri premiate. Astfel, în 1780, la academia din Lyon, abatele Raynal a pus următoarea întrebare: „Descoperirea Americii a fost folositoare sau dăunătoare neamului omenesc? Dacă a adus foloase, prin ce mijloace le putem păstra și dezvolta? Dacă a produs rele, prin ce mijloace le putem remedia?“ Premiul era de 1 200 de livre. Interogația se născuse dintr-o îndoială, pe care abatele o exprimase încă din 1770 în introducerea lucrării sale Istoria filosofică și politică a întreprinderilor și a comerțului europenilor în cele două Indii. Pe de o parte, el se entuziasma de globalizarea în curs:

„Nu a fost vreun alt eveniment atât de interesant pentru specia umană în general și pentru popoarele Europei în particular ca descoperirea lumii noi și trecerea spre India pe la Capul Bunei Speranțe. Atunci a început o revoluție în comerț, în puterea națiunilor, în obiceiurile, industria și guvernarea tuturor popoarelor. În momentul acela, oamenii din ținuturile cele mai îndepărtate au ajuns să-și fie necesari unii altora: produsele din climatele situate sub ecuator se consumă în climatele de lângă pol; industria din nord este transportată în sud; stofele Orientului îmbracă Occidentul și pretutindeni oamenii și-au împărtășit opiniile, legile, obiceiurile, leacurile, bolile, virtuțile și viciile.“

Pe de altă parte, se arată mai rezervat:

„Totul s-a schimbat și încă mai trebuie să se schimbe. Dar revoluțiile trecute și cele care trebuie să urmeze au fost, oare, și pot ele fi folositoare naturii umane? Le va datora cândva omul mai multă liniște, mai multe virtuți și plăceri? Pot ele să-i îmbunătățească starea sau nu vor face decât să i-o schimbe?“

În 1777, Cornelius de Pauw a publicat la Berlin o lucrare care la vremea ei a avut un anume răsunet: Cercetări filosofice asupra americanilor, sau Memoriu interesant pentru a-i fi de folos istoriei speciei umane. Condangarea era fără apel.

„Nu există eveniment mai memorabil pentru oameni decât descoperirea Americii. Întorcându-ne din vremea noastră spre vremurile cele mai îndepărtate, nu există nici un eveniment care să poată fi comparat cu acesta; și este, într-adevăr, un spectacol măreț și cutremurător să vezi o jumătate din acest glob realmente nedreptățită de natură, unde totul era ori degenerat, ori monstruos.

Care fizician din Antichitate ar fi bănuit vreodată că aceeași planetă avea două emisfere atât de deosebite, dintre care una va fi învinsă, subjugată și aproape înghițită de cealaltă îndată ce o va cunoaște, după veacuri ce se pierd în noaptea timpurilor?

Această revoluție uimitoare, care a schimbat fața Pământului și soarta națiunilor, s-a făcut absolut imediat, fiindcă, printr-o fatalitate aproape incredibilă, nu există nici un echilibru între atac și apărare. Toată forța și toată nedreptatea erau de partea europenilor: americanii nu aveau decât slăbiciune: prin urmare trebuiau exterminați, și exterminați rapid. Fie că a fost o combinație funestă a destinelor noastre, fie o urmare necesară a atâtor crime și a atâtor greșeli, fapt este că faimoasa cucerire a Lumii Noi, atât de nedreaptă, a fost cea mai mare nenorocire pe care a îndurat-o omenirea. […]

Dacă geniul dezolării și torente de sânge îi preced întotdeauna pe cuceritorii noștri, să nu plătim elucidarea unor puncte geografice cu distrugerea unei părți a globului; să nu masacrăm papuașii pentru a afla pe termometrul Réaumur climatul din Noua Guinee.

După ce am îndrăznit atât de mult, nu mai este altă glorie de câștigat decât prin moderația care ne lipsește. Să punem stavilă freneziei de a invada totul pentru a cunoaște totul.“

Nu toți autorii împărtășeau punctul său de vedere, dar dintre diferitele răspunsuri propuse la întrebarea abatelui Raynal, până la urmă acesta

a ieșit câștigător. Nu se spune așa, dar poate, totuși, că da, chiar dacă nu așa se învață la școală, „descoperirea Americii“ a fost o prostie.

Globalizare și liberalism

Or, a imagina contrariul înseamnă a lua în considerare un Pământ unde toți oamenii nu sunt interconectați, rămân la distanță și despărțiți unii de alții, trăiesc în lumi separate. Să te lași dus cu gândul la această posibilitate neîntâmplată este destul de amețitor. Poate părea gratuit, fiindcă Lumea este aici, globală, și nu există nici o mașină de întors timpul înapoi. Totuși, asta ne-ar putea permite, datorită unei abordări contrafactuale, să înțelegem mai bine mecanismele geo-istorice ale globalizării. Mai mult, asta pune din nou problema aderării la acest proces. Cum poți să fii mondialist?

În zilele noastre, globalizarea trece drept sinonim pentru (neo)-liberalism. În sensul acesta e întrebuințat termenul începând din anii 1960, cu o conotație mai mult sau mai puțin critică, și tot astfel îl găsim prin antinomie în conceptul de alterglobalism, apărut în contextul manifestațiilor din Seattle împotriva summitului G7 din 1999 și al forumurilor sociale mondiale de la Porto Alegre în 2001–2003.

De fapt, chiar printre liberali se manifestă adesea o distanțare față de o globalizare percepută ca excesivă. În decembrie 2018, Klaus Schwab, fondatorul și președintele Forumului de la Davos, într-un interviu acordat revistei Figaro, insista asupra necesității de a deosebi globalizarea de globalism, având grijă să se distanțeze de acesta din urmă.

„Globalizarea descrie integrarea mondială, interdependența, interconexiunea economiilor, este un fapt. Pe câtă vreme globalismul înseamnă că toate hotărârile se supun forțelor pieței neoliberale. În ce mă privește nu am propovăduit niciodată globalismul. Într-un editorial care datează din 1996, am scris că globalizarea nu este sustenabilă. Dacă nu îi adăugăm o dimensiune de includere, ea nu va eșua, dar se va izbi de serioase obstacole politice și sociale.“

Aceeași voință de a nuanța lucrurile o vom găsi și în spusele lui Marcel Gauchet, în mai 2017:

„Globalizarea radicală care vrea să distrugă statele-națiune este la fel de aberantă ca naționalismul integral. Linia de demarcație între „deschidere“ și „închidere“ nu mi se pare credibilă. O societate în

întregime deschisă ar fi sinonimă pur și simplu cu dispariția societății și, în celălalt sens, nici închiderea completă nu poate fi concepută. În realitate, e vorba de o problemă de reglaj.“

Globalizarea, iată dușmanul

Dar termenul este folosit mai cu seamă de extrema dreaptă pentru a denunța orice deschidere spre lume. Astfel, în martie 2018, Marine Le Pen, într-un discurs rostit cu ocazia prezentării noului nume al partidului său, Adunarea (Gruparea) Națională, denunța „globalismul surâzător și triumfător al lui Macron“, nesovăind să afirme că „globalismul și islamul vor să stăpânească lumea“. Islamofobia sprijinea astfel „cosmofobia“ sau „mondialofobia“ mișcării – cei doi termeni coexistând instabil. Din punctul său de vedere, primejdia nu este atât economică, cât identitară. A rezista la amenințarea străină este „o probă de civilizație“. Acest obicei este de altfel relativ vechi. În 1980, apoi în 1981, Yann Moncombre publicase succesiv două opuscule intitulate Trilaterala și secretele mondialismului și Irezistibila ascensiune a mondialismului. După cum scria Henry Coston în prefața celei de a doua lucrări, Yann Moncombre „demască deopotrivă aceste misterioase societăți care ni se prezintă drept organizații umanitare și care nu sunt decât curelele de transmisie ale unei puteri oculte, avide și sângeroase“. Denunțarea globalismului este aici un complotism explicit antisemit și antimasonic. În 1992, Frontul Național publicase o lucrare colectivă, sub coordonarea lui Jacques Robichez, Globalismul: mit și realitate.

De partea cealaltă a Atlanticului, în septembrie 2018, în fața Adunării Generale a Națiunilor Unite, președintele Trump excludea orice susținere din partea Statelor Unite pentru Curtea Penală Internațională:

„CPI pretinde că se bucură de o competență cvasiuniversală pentru cetățenii tuturor țărilor, violând astfel toate principiile de justiție, de echitate și de procedură obișnuită. Nu vom ceda niciodată suveranitatea Americii unei birocrații mondiale care nu a fost aleasă și care nu dă

socoteală nimănui. America este guvernată de americani. Noi respingem ideologia globalismului și îmbrățișăm doctrina patriotismului.

În întreaga lume, națiunile responsabile trebuie să se apere împotriva amenințărilor care planează la adresa suveranității lor și care derivă nu numai de la guvernanța mondială, ci și din alte forme de coerciție și dominare.“

Ca dovadă că această ideologie se răspândește: într-o cronică din 2 iunie 2017, Christopher Hasson, autorul măcelului comis în martie 2018 la Christchurch, Noua Zeelandă, scria următoarele: „Ideologia liberală/globalistă este pe cale de a distruge popoarele tradiționale, în particular pe albi. Nu te poți opune fără violență“. Globalismul, iată dușmanul.

În 2015, Bernard Muet, în numele Cetățenilor Lumii, se îngrijora de această interpretare pe care o percepea ca o abatere:

„Dacă nu ne modificăm discursul de expresie globalistă, precizându-l, mă tem ca nu cumva cetățenii lumii să riște să-și piardă cea mai folositoare bătălie militantă: cea a «globalizării». Mi se pare așadar util să explicăm speranțele noastre de a vedea întemeindu-se o democrație supranațională, încă foarte îndepărtată, dar precizând sensul umanist, emancipator și social al ideilor noastre, chiar dacă pentru aceasta înființăm organizații transnaționale care par oarecum la limita unor legalități naționale…“

Organizația, puțin cunoscută, a fost fondată după al Doilea Război Mondial, în 1949. Trei sferturi din comunele din Lot, mai ales Cahors și Figeac, și altele din Pirineii Orientali și-au proclamat „globalizarea“, declarându-se simbolic „teritoriu mondial“. În Provincia Somme globalistă, publicată în 1975, globalismul este definit ca „ansamblul doctrinelor și actelor rezultând din solidaritatea populațiilor globului și tinzând să stabilească o lege și niște instituții care să-i fie comune“.

În același an, la 21 mai 1975, la un dejun de presă, Valéry Giscard d’Estaing întrebuințase cuvântul cu o accepțiune categorică a mondialității de azi:

„Globalismul nu constă în a te avea bine cu toată lumea, deși în general, dacă poți, este preferabil să te ai bine cu toată lumea. Nu e un soi de politică cu apă de trandafiri, în care împarți pretutindeni vorbe bune, fără să ții seama de realitățile lumii contemporane. Pentru mine, globalism înseamnă că un anumit număr de probleme, fie că vrem sau nu, sunt probleme de natură mondială.“

Un avatar al catolicismului?

La 10 și 11 iunie 1975, în sala de conferințe a Senatului, s-a ținut un colocviu despre „Materiile prime, energia, alimentația. La probleme mondiale, soluții mondiale“. Patru luni mai târziu a fost creat un Comitet Permanent Mondialist, sub președinția lui Robert Mallet, pe atunci rector al Academiei din Paris.

„Globalismul este ansamblul ideilor și actelor care exprimă solidaritatea populațiilor de pe glob și tinde să stabilească legi și instituții care să le fie comune, respectând diversitatea culturilor și a popoarelor. Globalismul se străduiește să propună noi organizații politice ale umanității, care implică transferul unor prerogative ale suveranității naționale către o autoritate federală mondială capabilă să rezolve problemele care privesc destinul speciei.“

În 1977, doi membri ai Comitetului Permanent Mondialist, Louis Périllier și Jean-Jacques L. Tur, au publicat un „Que sais-je?“ despre globalism. Lucrarea era sistematizată în două părți. În prima parte, autorii înșirau lista „globalizării problemelor“ – și nu a problemelor globalizării –: dramele subdezvoltării, problema resurselor și riscurile supradezvoltării. În partea a doua făceau apologia globalismului ca soluție de viitor. În perspectiva unui respect mai mare pentru drepturile omului, a luptei împotriva rasismului, a protecției minorităților, a unei reglări pașnice a diferendelor, a unei mai bune gestionări a resurselor, ei apărau federalismul mondial. „Globalismul este un umanism“, scriau ei cu litere mari. Amintind sensul originar al adjectivului „catolic“, mergeau chiar până la a vorbi despre un „ecumenism laic“.

Să fie oare globalismul ultimul avatar al catolicismului?

Am putea efectiv să ne punem întrebări asupra fundamentelor acestei speranțe și asupra dimensiunii ei religioase, stricto sensu. Care este miza reunirii întregii umanități într-o singură și aceeași societate? Speranța de a face să trăiască împreună mai mult de șapte miliarde de ființe umane astăzi, zece miliarde mâine?

Pentru geograful anarhist Élisée Reclus, în 1905, Lumea era credo-ul Umanității.

„A gospodări continentele, mările și atmosfera care ne înconjoară, a ne cultiva grădina terestră, a distribui din nou și a regla ambianțele pentru a favoriza fiecare viață individuală de plantă, de animal sau de om, a ajunge în mod definitiv la conștiința umanității noastre solidare făcând corp cu planeta însăși, a cuprinde cu privirea originile noastre, prezentul nostru, scopul nostru apropiat, idealul nostru îndepărtat, în asta constă progresul.“

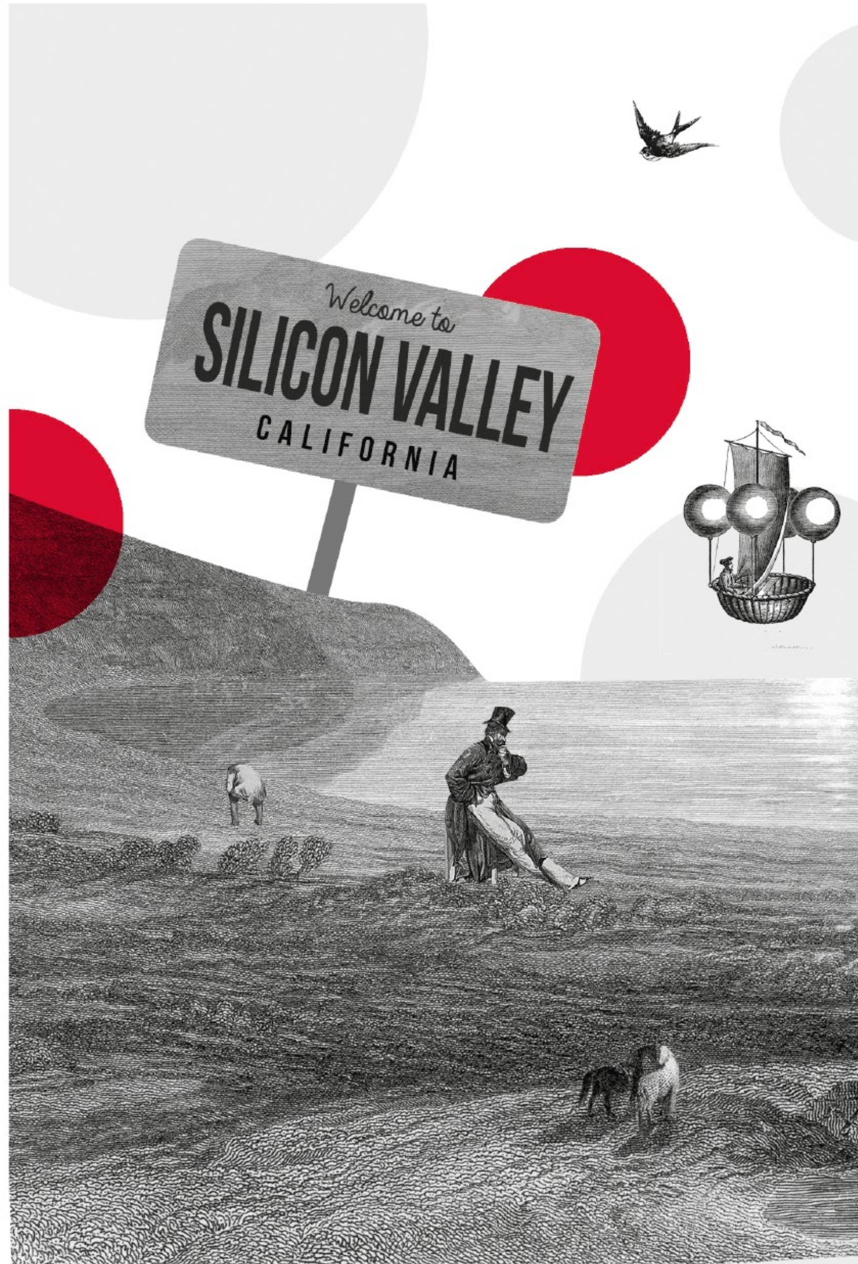
Astăzi se încearcă protejarea câtorva triburi „izolate“ care nu au fost încă fagocitate de umanitatea globalizantă, sunt conservate într-o văgăună a Lumii, martori ai conștiinței noastre încărcate. Desigur, umanitatea n-ar fi fost mai puțin umană risipită în arhipelag. Dar globalizarea nu este înfăptuirea globaliștilor și nici nu este rezultatul vreunui complot. Punerea umanității în Lume se înscrie în lungul parcurs al istoriei noastre comune, precum aglutinarea societăților născute din inițiala dispersie a ființelor umane pe suprafața Pământului. Or, problemele cu care ne confruntăm nu vor avea parte în mod cert de soluții globale într-o demondializare, chiar dacă nu putem fi decât favorabili unor circuite scurte. De acum înainte, umanitatea are datoria să fie solidară.

Silicon Valley: când prostovanii sunt la cârma

˘

Întâlnire cu Robert Sutton

Profesor de științe ale managementului la Harvard

Dumneavoastră îi studiați mai ales pe proștii din întreprindere (sau proștii sadea: jerks). În ce măsură exercitarea unor

responsabilități poate face din cineva un prost?

Dacă sunteți diabolic și vreți să creați o situație care să scoată la iveală ce e mai rău în ființa umană, iată cum să faceți:

1) Mai întâi faceți în așa fel încât un individ să fie mereu grăbit, mereu în alertă, ceea ce îl va face mai puțin empatic, mai puțin atent, mai puțin amabil; 2) Lipsiți-l de somn: mulți întreprinzători dorm foarte puțin; 3) Înconjurați-l cu colaboratori mereu gata să afișeze un puternic spirit competițional, de genul: „eu câștig, tu pierzi“, gata să se lase molipsiți de comportarea șefului, gata să se țină după el. Deși se afirmă că e întotdeauna important să spui adevărul, cercetările arată că, indiferent ce ar spune patronul, el va prefera întotdeauna să fie măgulit. În orice caz, nu veți risca să-i aduceți vești proaste, de frică să nu vă scoată țap ispășitor! Un lider e înconjurat de lingușitori, fie că vrea sau nu…

Iată cum cineva rezonabil se poate transforma într-un prost sadea. Și totuși, dacă îți dorești succes pe plan financiar sau celebritate, este imposibil să fii cu adevărat prost în permanență. Trebuie să dai dovadă de strategie ca să discerni între cel pe care îți poți permite să-l zdrobești și cel pe care trebuie să-l menajezi. Ca urmare, este mai bine să te înconjori de colaboratori care te ajută să te calmezi și te protejează de tine însuți și de ceilalți. Uitați-vă la oribilul nostru președinte, Donald Trump: avocatul său Michael Cohen a explicat că a trebuit să mintă de sute de ori pentru a răspunde la zilnicele amenințări cu proces care-l vizau pe patronul său. Cercetări științifice au arătat că intimidarea poate avea ocazional efect și că, în privința asta, cu cât ești mai puternic sau mai bogat, cu atât mai bine. Dar fie că e vorba de Harvey Weinstein sau de Trump, de hărțuire sexuală sau de dispreț, mai devreme sau mai târziu vei sfârși prin a plăti. Pentru mine, oricare le-ar fi puterea sau bogăția, proștii sadea sunt perdanți ca ființe umane, să fim clari!

Considerațiile dumneavoastră sunt așadar valabile și în politică la fel ca în Silicon Valley?

Se observă un continuum în modul în care îl poți disprețui pe celălalt când exerciți puterea: fiecare dintre noi se poate transforma punctual într-un prost afurisit. Dar, firește, la unii e mai frecvent! Dacă toți colaboratorii descriu o persoană ca fiind un prostovan odios, ceea ce i se aplică perfect actualului președinte al Statelor Unite, te poți încrede în părerea lor… Cineva se poate dovedi narcisist, machiavelic, dornic să iasă mereu în câștig și ignorându-l complet pe celălalt în orice situație, dar contextul dominării politice sau manageriale este deosebit de prielnic. Fie spus în trecere, la Davos am întâlnit un fotograf care face regulat clișee cu cele mai cunoscute personalități ale lumii, urmărind ascensiunile și coborâșurile carierei lor. Mi-a destăinuit că Putin e foarte amabil și că prostul cel mai afurisit al cărui portret l-a făcut vreodată era un politician francez.

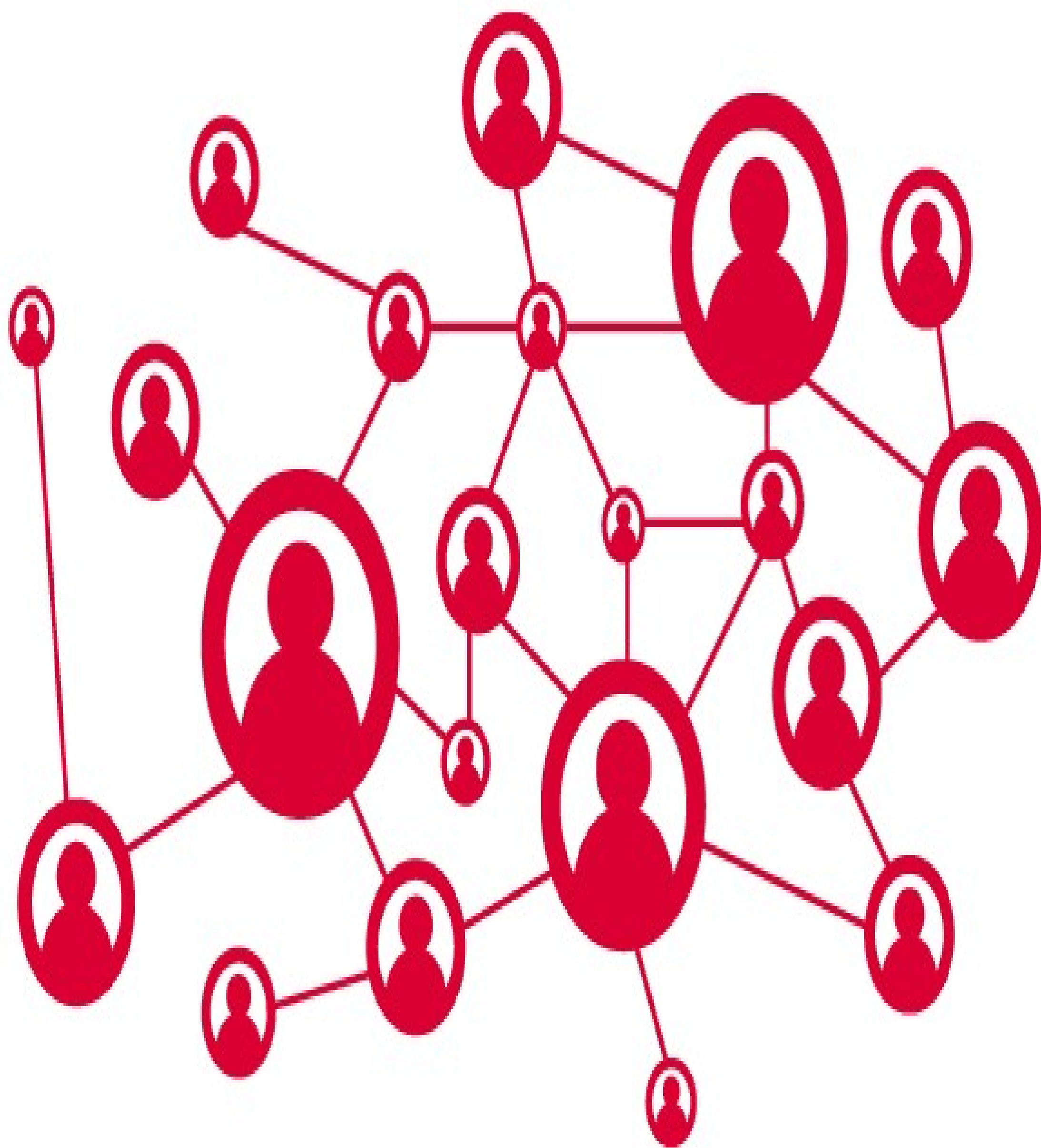
Oare puterea te face prost sau proștii au mai multă sete de putere?

Unele cercetări de psihologie arată destul de clar că, pe măsură ce un ins are mai multă putere, pe atât se concentrează mai mult asupra nevoilor personale, diminuându-și empatia. Dar dacă scotocim puțin, observăm că puterea incită la dezinhibare și favorizează astfel revelarea adevăratei personalități. Atunci da, se întâmplă ca niște afurisiți de proști să ia puterea, dar și alții pot deveni astfel grație carierei lor. Puterea corupe, dar favorizează mai cu seamă revelarea fără complexe a unei prostii preexistente. Să luăm doi miliardari din Silicon Valley pe care îi cunosc puțin. Reid Hoffman, fondatorul (firmei) LinkedIn, este un tip într-adevăr simpatic, ba chiar atât de amabil încât echipa sa trebuie să filtreze în permanență solicitările. Adevărata sa personalitate

s-a accentuat odată cu succesul. În schimb, ce a scos la iveală ascensiunea lui Mark Zuckerberg, în fruntea Facebook, nu este, vai!, deloc onorabil. După mărturiile multor investitori, pare să fi devenit foarte lacom. La început eram extrem de impresionat, dar sunt foarte dezamăgit. Am cunoscut mai mulți pionieri ai Facebook și altădată întreprinderea nu era așa.

□ Dacă într-adevăr Mark Zuckerberg devine un prost afurisit, asta înseamnă mai curând un atu pentru ca el să devină președinte, nu-i așa?

Ah! Nu va fi niciodată ales! Are prea mulți dușmani. E un tip ciudat, dar destul de șmecher, contrar altor lideri, ca să se înconjoare cu oameni care îi contrabalansează slăbiciunile, ca Sheryl Sandberg, o mare feministă… dar care nici ea nu evoluează spre bine.

Puterea le face pe femei la fel de proaste ca pe bărbați?

O să mă arăt puțin mai speculativ, chiar dacă unele cercetări merg în sensul meu. Ca să ai succes în afaceri, nu te obligă nimic să devii un prost afurisit, fie că ești bărbat sau femeie. Dar nu vei putea să faci

carieră fără să iei hotărâri dificile, fără să faci observații negative despre lucrul altcuiva, nici fără să dai afară oameni incompetenți: iar discriminările de gen fac ca, atunci când vin de la o femeie, asemenea comportări să-i aducă o reputație de adevărată zgripțuroaică (jerk) mai degrabă decât prostovană (jerk). Pentru a deveni o proastă afurisită de succes, o femeie trebuie să dea dovadă de multă subtilitate și prefăcătorie, arătându-se amabilă. Dar odată ajunsă în poziție de putere, va putea deveni la fel de intimidantă ca bărbații. Este ceea ce face Sheryl Sandberg, care își poate permite astăzi să câștige în răutate la conducerea Facebook.

□ Au existat figuri istorice foarte importante ale antreprenoriatului american care să se distingă prin prostia lor afurisită?

Să vedem… Nu Hewlett și Packard… Nici Warren Buffet și Charlie Munger, care de altfel aplicau regula mea de „zero-prost-afurisit“ (No Jerk Rule), vizând asanarea întreprinderilor… Sam Goldwin și Louis Mayer, fondatorii marilor studiouri hollywoodiene, probabil că erau. Erau autocrați care dețineau întreaga putere în mica lor împărăție. Or, un bun indicator că ai de-a face cu un prost afurisit este puterea pe care și-o arogă în întreprindere. Nababii hollywoodieni se doreau disprețuitori, dar au devenit mai umani pe măsură ce cariera lor era periclitată.

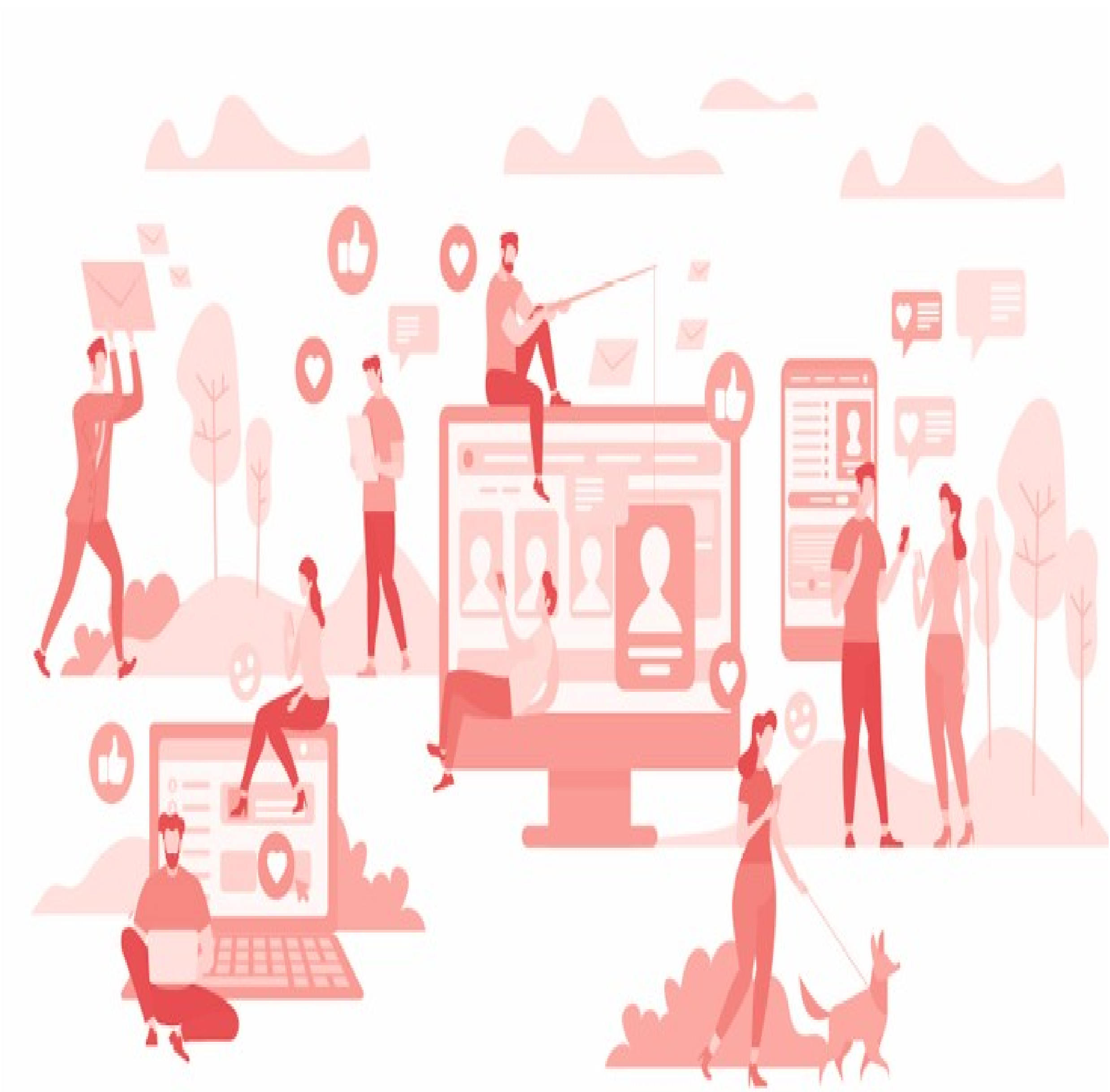
□ Deci un prost se poate ameliora cu vârsta?

În cartea mea Kit de supraviețuire în fața proștilor afurisiți, studiez cazul lui Steve Jobs. Ed Catmull, unul dintre fondatorii firmei Pixar, l-a întâlnit în fiecare săptămână timp de 25 de ani. Socotește că Jobs devenise mult mai fermecător și mai empatic în decursul timpului: desigur, tot aspru și irascibil, dar mai respectuos și înclinat să asculte. Era și părerea unuia dintre cei mai delicioși și mai binefăcători oameni pe care i-a cunoscut vreodată Silicon Valley, Bill Campbell, zis „the coach“, cel care i-a îndrumat pe patronii Google și care mergea în fiecare săptămână la plimbare împreună cu Jobs. Mark Zuckerberg și Sheryl Sandberg sunt contraexemple, dar cu puțin noroc vor reveni la nivelul inițial. Cât despre Elon Musk, nu reușesc să aflu dacă e un nemernic: e descris când ca un ins blând și atent, acceptând să fie contrazis, când ca un smintit. Mă fascinează. Poate că lipsa de somn, epuizarea și insuccesele îl fac odios din când în când. Dar e atât de inteligent…

Dacă patronul e un prostovan afurisit și mai e și incompetent, e îngrozitor… Dar dacă e strălucit, i se va ierta mai ușor?

Da, uneori merită să-i suporți prostia. În Silicon Valley cunosc mulți ingineri străluciți, dar antipatici, care lucrează în open space, dar fac cumva să-și ridice un zid în jurul lor și să rămână într-un colțișor. Problema e că, dacă ajungi la conducere, nu mai poți să te comporți ca un navigator solitar: lucrezi în echipă. Și dacă epuizezi oamenii, fie că-i împingi la burn-out, fie că îi înjosești până dincolo de limite, asta n-o să-ți meargă multă vreme. Dar atenție la context! Unii manageri se caracterizează prin asprime, nu suportă să-i înfrunți, îi contrazic pe salariați, dar fără a-i insulta: pentru mine, aceștia nu sunt neapărat niște dobitoci, ci conducători eficienți! Relațiile furtunoase pe care le avea cu echipierii săi îi aduseseră lui Andy Grove, vechiul patron de la Intel, o reputație de prost afurisit. În realitate, el nu era niciodată rău: disputa permanentă era un mijloc de a suscita emulația, așa cum era obiceiul pe atunci în întreprindere. Cele mai bune locuri de muncă au de

altfel un regulament intern oglindind propriile norme în relațiile sociale, în care observațiile frontale vor fi mai mult sau mai puțin tolerate. Google trece drept unul care instaurează un climat amical, în orice caz agresiunea se face acolo mai subtil. Kim Scott, care a publicat Radical Candor pentru a explica modalitatea de a fi patron fără să-ți pierzi omenia, a lucrat cu echipe israeliene și japoneze: ea explică faptul că în Israel toți țipă în permanență unul la altul, în timp ce în Japonia oamenii se tem să vorbească. Normele sunt diferite. Chiar dacă mi-e groază să vorbesc în felul acesta despre Statele Unite, trebuie să recunosc că, atât la democrați cât și la republicani, regulile de bună purtare nu mai sunt ce erau odată, nici măcar ca acum 10 ani. Lumea a devenit mai rea, în mod deschis. Ceea ce nu este de mirare, când vorbim la telefon nu ne mai privim în ochi. Orice tip de comunicare fără schimb de priviri nu favorizează empatia: Donald Trump, un prostovan afurisit dovedit în toate felurile, oricum l-ai lua, e și mai rău pe Twitter.

 Prin urmare, odată cu rețelele sociale, suntem condandgați să ne comportăm din ce în ce mai mult ca niște prostovani afurisiți?

Absolut! Dacă am fi față în față, și nu la telefon, m-aș exprima diferit, fiindcă aș vedea că vă plictisiți și aș înțelege că nu îndrăzniți să mă întrerupeți...

□ Eh, cât timp nu sunteți rău…

Așteptați puțin!

□ Cum așa, vi se întâmplă să fiți un prost afurisit?

Da… dar nu prea des! Nu cred că studenții mei mă consideră așa, dar uneori mi-am pierdut calmul cu unii dintre ei. N-ar fi trebuit, dar și eu sunt om… De exemplu, acum cinci ani aveam un student într-adevăr mojic, care își permitea comentarii stupide în timpul orei de curs. Era nul, leneș, era o veșnică sursă de probleme. În ziua în care mi-a livrat una dintre cele mai proaste dizertații pe care le-am citit vreodată, m-am răzbunat cu un e-mail personal cu adevărat dezagreabil. El s-a plâns conducătorului departamentului meu universitar, care mi-a spus că purtarea mea era inacceptabilă: „Ce contează erorile acestui student, trebuie să-i trimiți o scrisoare de scuze". I-am scris-o și conducătorul meu avea dreptate. Normele sociale o cereau: suntem cu toții susceptibili de a comite greșeli din pricina indivizilor înclinați să scoată la iveală fațeta noastră cea mai rea, dar asta nu înseamnă că trebuie să îi tratăm ca pe niște neisprăviți.

Consemnat de

Jean-François Marmion

Homo detritus: lunga istorie a deșeurilor noastre

Christian Duquennoi

Inginer cercetător, specialist în bioprocedee și valorizarea deșeurilor la Irstea

Peste 8 milioane de tone de plastic deversate în oceane“[152], „Deșeuri: China își închide tomberonul, panică în țările bogate“[153], „Gropi de gunoaie ilegale: proliferare contra legislației“[154], „Cartă exclusivă – Deșeurile radioactive se îngrămădesc pretutindeni în Franța“[155], tot atâtea titluri de presă care atestă proporțiile problemei pe care o pun deșeurile noastre, de la colțul străzii până la scara planetară. Probleme de poluare, potențială sau dovedită, dar și de risipă a resurselor, pe care de acum le știm limitate. Nu putem înțelege pe deplin un subiect atât de

complex ca acela al deșeurilor fără a-i cunoaște Istoria, fără a înțelege „cum s-a ajuns aici“. Istoria este o explicație a prezentului care ne arată că, în vreme ce unele deșeuri nu i se datorează omului, altele sunt „invenția“ lui, și că toate oglindesc evoluția modurilor sale de a produce și de a consuma.

Deșeurile metabolismului: de la apariția viului

Ca orice ființă vie, omul produce deșeuri metabolice, adică subproduse ale reacțiilor chimice vitale din organismul său. Astfel, noi exalăm dioxid de carbon, faimosul CO_2, într-un ritm de aproape 1 kg pe zi. Eliminăm deșeuri metabolice și în urină: în primul rând uree, un deșeu azotat produs prin metabolismul proteinelor și sărurilor minerale. Astăzi, fiecare dintre noi produce cam aceeași cantitate de deșeuri metabolice ca omologii noștri preistorici și istorici. Dar, cu 7,6 miliarde de ființe umane pe Pământ, suntem mult mai numeroși astăzi decât în epocile preistorice, care nu numărau probabil decât câteva sute de mii de indivizi în Paleolitic și câteva zeci de milioane în Neolitic. Chiar dacă, în țările dezvoltate, nu ne mai lăsăm excrementele și urina direct în natură, se estimează că întreaga omenire aruncă în fiecare an 700 de miliarde[156] de litri de ape uzate, conținând printre altele acest tip de deșeuri, în râuri și oceane, mai ales din cauza lipsei de stații de epurare din țările în curs de dezvoltare. Impactul acestor deversări asupra cursurilor de apă și litoralurilor este acum considerabil.

Deșeurile de consum: de la vânători-culegători la orășeni sedentari

Ca orice animal, omul produce deșeuri legate de consumul de alimente – deșeuri de carne, de oase, de piei, de fibre vegetale, pe scurt

tot ceea ce organismul său nu poate asimila, fie el vânător-culegător, agricultor, păstor sau orășean modern. Multă vreme, o mare parte din aceste materii organice non-alimentare au fost folosite pentru alte întrebuințări, de exemplu uneltele din os. Una din specificitățile ființei umane este într-adevăr fabricarea intensivă de unelte și de tot felul de obiecte, la rândul lor utilizate, consumate… și care devin deșeuri când nu mai pot servi la ceva.

De altfel, cel mai adesea, arheologii reușesc să exploreze tainele trecutului tocmai datorită acumulării deșeurilor de consum, devenite urme de viață. Un exemplu printre multe altele: mormanele calcaroase care rezultă din consumarea a mii sau milioane de cochilii de către vânătorii-culegători care trăiau din resursele coastelor de mare începând de la aproximativ 8000 î.Hr. Găsim astfel de mormane pe multe țărmuri din lume unde oamenii s-au așezat fiindcă le permiteau resursele; ele pot căpăta dimensiunile unor adevărate dealuri, atingând uneori zeci de metri înălțime și întinzându-se pe sute de metri. Aceste depuneri erau mai întâi locuri de trai, pe care oamenii își puteau construi locuințe la adăpost de inundații și unde puteau să-și îngroape morții: ele constituie, ca atare, zăcăminte de informații extrem de prețioase pentru arheologi, dar și pentru climatologi. Cochiliile înregistrează unele variații climatice în striurile lor de creștere și, fiindcă în același strat se găsesc cochilii din diferite epoci în cantități fenomenale, este posibil să se reconstituie amănunțit evenimente climatice trecute, cu statistici consistente.

Paleoliticului (Epoca veche a Pietrei care a durat mai mult de două milioane de ani) i-au urmat circa douăsprezece mii de ani de sedentarizare, de agricultură, de păstorit, de urbanizare, de civilizare, de evoluție și de revoluții ale modurilor de viață și ale cortegiului lor de deșeuri. Cum să le rezumi în câteva cuvinte? Complexitate crescătoare, diversitate crescătoare și mai ales… demografie crescătoare, așa cum am spus înainte. Dar odată cu apariția „societății de consum“ în a doua jumătate a secolului XX, asistăm la o adevărată basculare spre cantități exagerat de mari de materii consumate de fiecare. „Să consumi mai mult, ca să arunci mai mult“ pare a fi deviza noastră de acum înainte. De la baterii electrice la pamperși, șervețele umede, batiste, pixuri,

lame de ras și, desigur, la sticle și pungi de plastic, multe obiecte cotidiene au devenit „de unică folosință“: materie destinată a servi câteva luni, câteva zile, uneori doar câteva minute, înainte de a sfârși într-o groapă de gunoi sau într-un incinerator, dacă nu într-o apă curgătoare sau într-un ocean.

Acest fenomen care ținea inițial de țările zise dezvoltate a câștigat rapid o mare parte a planetei odată cu mondializarea economică. Combinată cu creșterea demografică, sporirea necontenită a consumului mediu per locuitor alcătuiește un cocktail exploziv pentru planetă: dacă o să continuăm în ritmul acesta, ne vom epuiza repede resursele și le vom înlocui cu… deșeuri. Această înlocuire a resurselor cu deșeuri a rămas multă vreme neobservată, dar de câțiva ani începem să-i observăm direct probele. Exemplul oceanelor este în mod special frapant: populații de pești sunt distruse sub presiunea pescuitului industrial și, în același timp, deșeuri de plastic se acumulează și năpădesc treptat toate ecosistemele marine.

Astăzi, în Franța[157], cea mai mare parte a deșeurilor de consum se regăsește în ceea ce se cheamă deșeuri menajere, cu alte cuvinte în tomberonul fiecăruia dintre noi, la care trebuie să adăugăm încărcătoarele și descărcătoarele de deșeuri: totul se ridică în fiecare an la circa 30 de milioane de tone, adică 450 kg de persoană. În acest total, deșeurile alimentare reprezintă 20 kg de persoană pe an, adică echivalentul a cincizeci de prânzuri, și ambalajele aproape a 75 kg de persoană pe an. Anual, deșeurile noastre menajere de mobilier se ridică și ele la peste două milioane de tone, iar deșeurile de la echipamentele electro-menajere și electronice, la peste un milion de tone. Dar nu toate deșeurile noastre de consum se regăsesc în tomberonul domestic: automobilele scoase din uz reprezintă, de pildă, peste două milioane de tone de deșeuri în fiecare an, colectate separat.

În fața unei asemenea risipe, au fost puse treptat în funcțiune politici de triere și de reciclare. Dar esențialul, prioritatea, urgența este reducerea cantității de deșeuri produse. Evident, reducerea deșeurilor de consum le revine consumatorilor. Mișcările „Zero Waste“, traduse adesea prin „Zero deșeuri“, dar care ar trebui numite mai degrabă „Zero risipă“,

arată că alte moduri de consum, mai cumpătate în resurse și mai zgârcite în deșeuri, sunt posibile. Dar consumatorii nu sunt singurii cărora li se adresează, și rămâne să explorăm o ultimă categorie de deșeuri, nu din cel mai puțin importante.

Deșeurile de producție: de la cioburi de cremene la deșeuri radioactive

Ceea ce se consumă trebuie, firește, să fie mai întâi produs, fabricat, construit. Iar orice proces de producție generează deșeuri, de la extragerea materiilor prime și de-a lungul întregului lanț de procedee de transformare.

Să ne întoarcem din nou în timp, cu peste două milioane de ani înaintea erei noastre, când primii umanoizi și-au fabricat uneltele din piatră.[158] Homo habilis își datorează numele științific de „om îndemânatic“ capacității sale de a tăia galeți, bucăți de piatră din care să-și facă unelte numite „galeți prelucrați“. De aici a urmat o epocă foarte îndelungată de industrii litice[159] din ce în ce mai complexe, care au însoțit evoluția diferitelor familii umane, printre care și sapiens. Bineînțeles, această intensă activitate de fabricație a fost însoțită de corolarul ei inevitabil: producerea de deșeuri. Datorită arheologiei experimentale, care permite reconstituirea tehnicilor de cioplire a pietrei, se estimează că fabricarea unui kilogram de unealtă generează de la 1,5 până la 10 kg de deșeuri sub formă de cioburi, spărturi, în funcție de calitatea materialului, tehnica de cioplire și tipul de unealtă dorit. Desigur, aceste deșeuri n-au produs niciodată poluare: inerte, ele s-au adunat pur și simplu în locurile de producere a utilajului.

Începând cu aproximativ 9000 î.Hr., agricultura și păstoritul își fac apariția independent în diferite regiuni ale globului. Producerea de resurse agricole generează deșeuri vegetale, de exemplu paie de cereale, adeseori reîncorporate în sol sau folosite ca material. Creșterea animalelor produce și deșeuri organice numite bălegar, un amestec de

excremente și de urină, la care trebuie adăugat și așternutul de paie murdar și, firește, deșeul metabolic cel mai obișnuit, CO2, precum și metanul CH4 pentru rumegătoare. Cifrele de producție sunt greu de evaluat pentru Neolitic și perioadele istorice, dar se estimează că producerea unui litru de lapte de vacă generează astăzi între 1,5 și 2 kg de bălegar, iar producerea unui kilogram de carne bovină generează de la 500 la 650 kg bălegar. Numeroase agriculturi tradiționale folosesc bălegarul ca îngrășământ, așa cum se atestă încă din Neolitic.[160] Creșterea intensivă și industrializată a animalelor din ultimele decenii a decuplat și concentrat impactul acestor deșeuri organice, îndeosebi asupra calității apelor, fără a mai vorbi despre emisia gazelor cu efect de seră, CO2 și CH4.

După ultima etapă a Epocii Pietrei – Neoliticul care a văzut apariția agriculturii și a creșterii animalelor –, au urmat în numeroase regiuni ale lumii epocile metalelor. Metalurgia cuprului s-a răspândit începând de la 5000 î.Hr. și s-a dezvoltat mai ales în timpul Epocii Bronzului, de pe la –3000 până pe la –1000. Producerea de metale generează și ea mari cantități de deșeuri: pentru a exploata minereul trebuie excavate pământul și rocile care îl încastrează, „sterilul“, apoi roca extrasă trebuie încălzită la temperatură foarte ridicată pentru a extrage metalele în stare nativă, sau prin reducere, ca în cazul fierului. Deșeurile din această fază de transformare se numesc scorii. Cantitatea de deșeuri depinde în final foarte mult de conținutul în metal al minereului. Se estimează astfel că producerea unui kilogram de cupru pornind de la un minereu cu un conținut de 10% (care este un minereu foarte bun, față de cele accesibile în timpul Antichității) generează între 30 și 40 kg de deșeuri, din care 10 kg de scorii. Minereurile de fier sunt în general mai bogate în metal: a produce un kilogram de fier într-un cuptor asemenea celor folosite din Epoca Fierului până la sfârșitul Evului Mediu, pornind de la un minereu cu un conținut între 30 și 50%, generează între 5 și 10 kg de deșeuri. Activitățile metalurgice din Antichitate au lăsat numeroase urme sub formă de depozite de scorii, detectabile până astăzi. Este cazul văii Faynan din Iordania, unde importante mine de cupru au fost exploatate în toată epoca metalelor și până în secolul VI d.Hr. Situl proto-industrial acoperea peste o mie de hectare, cuprindea aproape 250 de mine și zeci de ateliere de tratare a

minereului și de topitorii. Acolo s-au produs peste 20 000 de tone de cupru timp de peste 8 000 de ani și s-au depus peste 200 000 de tone de scorii, într-atât încât solurile sunt și astăzi mai concentrate în plumb și în cupru decât cele din siturile industriale din secolul XIX. Chiar și ghețurile de la poli au păstrat urma poluanților metalici răspândiți în atmosferă de centrele metalurgice care înfloreau pe atunci în mai multe regiuni ale globului, de la America precolumbiană la China, trecând prin bazinul mediteraneean și Persia… Un fel de premise ale Revoluției Industriale.

Să vorbim anume despre această Revoluție Industrială: ne-o reprezentăm adesea ca prototipul poluării și producerii de deșeuri. Este adevărat! În câteva decenii, de la sfârșitul secolului XVIII, producția de bunuri în serie a explodat, necesitând transformarea masivă a materiilor prime grație unor mari cantități de energie, furnizate de combustia mai întâi a cărbunelui, apoi a petrolului și derivatelor sale. Bineînțeles, cantitățile de deșeuri de producție au urmat această creștere exponențială: se știe acum în ce măsură cel mai mic kilogram de bun de consum produs poate corespunde la zeci de kilograme de deșeuri de producție. Dar, ceea ce se știe mai puțin este că în cea mai mare parte a secolului XIX industriile au făcut din plin apel la deșeuri ca resursă. Grație veritabilului sistem economic pe care îl constituia tocarea, se recupera un mare număr de materiale, de la cârpe de transformat în hârtie până la metale, trecând, desigur, și pe la sticlă, dar și la deșeuri de măcelărie transformate în lipici și în gelatină… ba chiar și la bretele și jartiere de la care se recicla cauciucul. O economie cvasicirculară avant la lettre, dar care s-a prăbușit între sfârșitul secolului XIX și începutul secolului XX pentru a lăsa loc unei economii liniare triumfătoare, care se mulțumește să transforme intens și rapid resursele în bunuri de consum și apoi în final în deșeuri, în chip ireversibil. Până într-atât încât astăzi producția bunurilor noastre de consum hipercomplexificate, compuse dintr-o mare diversitate de materiale, duce la cantități fenomenale de deșeuri, în proporții și mai impresionante decât cele ale producției antice de metale, în special fiindcă zăcămintele de materii prime sunt din ce în ce mai greu de atins și din ce în ce mai sărace. De exemplu, producerea unei simple periuțe de dinți de 15 g generează 1,5 kg deșeuri, adică un raport de 1 la 100.

Pentru echipamentele electronice, raportul este mai degrabă de 1 la 500; 75 kg de deșeuri pentru un smartphone de 150 g și o tonă și jumătate de deșeuri pentru un calculator de 3 kg. Se înțelege, cantitățile nu sunt singurele probleme ridicate de producția de deșeuri contemporane; compoziția lor, de pildă în metale grele sau în perturbatori endocrini, este o sursă potențială de poluări și o posibilă frână tehnică pentru reciclarea lor.

Câteva cifre-cheie pentru a ne da seama de importanța cantitativă a deșeurilor de producție în comparație cu deșeurile de consum: în Franța, anual se produc oficial 345 de milioane de tone de deșeuri, la care s-ar putea adăuga aproape tot atâtea deșeuri agricole care nu mai sunt luate în calcul din 2014. Printre cele 345 de milioane de tone non-agricole, aproape 250 de milioane sunt deșeuri din sectorul construcțiilor și lucrărilor publice, 65 de milioane provin din activitățile industriale, artizanale, de servicii și ale colectivităților… și deșeurile noastre menajere cântăresc „numai“ 30 de milioane de tone. Acestea din urmă nu sunt așadar decât partea de la suprafață a unui aisberg foarte mare, cu atât mai mare cu cât aceste cifre naționale nu iau în calcul deșeurile de producție generate în regiunile lumii care produc masiv bunurile noastre de consum, precum Asia, sau de unde sunt extrase materiile prime, precum Africa.

Deșeuri energetice

Pentru a încheia, să nu uităm să vorbim despre energie, fiindcă este nevoie de ea pentru a transforma toate aceste materii! Să ne întoarcem la Revoluția Industrială: în secolul XIX, pentru a extrage 1 kg de cărbune, cea dintâi „sursă“ de energie, se generau în medie 7 kg de deșeuri, sterilele miniere; arderea unui kilogram de cărbune furnizează cam 10 kWh de energie și produce aproape 3,5 kg de CO_2, adică un kilogram de echivalent carbon. Din secolul XX, „sursa“ noastră principală de energie, la scară mondială, este petrolul. Arderea unui kilogram de petrol furnizează cam 12 kWh și generează 3 kg de CO_2, adică 830 g de echivalent carbon. Impactul-deșeu al extracției unui

kilogram de petrol este foarte greu de estimat, fiind extrem de dependent de locul de extracție. Deșeurile produse de extracție sunt resturi de la curățarea sitului și fluide de foraj sau de fracturare hidraulică, încorporând numeroși aditivi chimici cum ar fi lubrifianții, acizii sau biocidele. În cazul fracturării hidraulice, volumul fluidelor contaminate se poate ridica la 20 de milioane de litri pentru fiecare sondă de petrol. De altfel, pentru a rafina un kilogram de petrol e nevoie să se consume mai multe zeci de litri de apă pentru diferite procedee ca răcirea, condensarea, spălarea sau producerea de vapori. Energia nucleară nu este nici ea total „curată": fisiunea unui kilogram de uraniu furnizează desigur circa 20 000 kWh la un echivalent carbon nul, însă extracția acestui kilogram generează peste două tone de steril și aproape 700 kg de deșeuri de tratare a minereului, prin procedee chimice de purificare și deci foarte poluante. Și, odată operată fisiunea, va rămâne „combustibil uzat" compus din peste 90% uraniu și din câteva procente de elemente radioactive ca produse de fisiune, plutoniu și așa-numitele „actinide minore". Acest combustibil uzat poate fi retratat pentru a se extrage din el un nou combustibil, esențialmente uraniu, plutoniu și un amestec de oxizi ai acestor două elemente, MOX. Procedeele de retratare produc și ele deșeuri, ca orice procedeu industrial. La capătul acestui lanț rămân deșeuri puternic radioactive compuse mai ales din produse de fisiune: cantitativ mai puțin de 1% din combustibilul nuclear inițial, dar radioactivitatea și durata de viață a lor necesită precauții extreme la manipulare și de stocare… în așteptarea unor soluții de gestiune pe termen lung, foarte lung. Dar asta e o altă poveste!

Să precizăm în încheiere că un francez de azi produce tot atâtea deșeuri cât 12 parizieni din Evul Mediu, cât 16 agricultori-păstori din Neolitic și cât 30 de vânători-culegători din Paleolitic. În plus, compoziția deșeurilor sale este mult mai problematică pentru mediile vii care îl înconjoară. Într-o jumătate de secol, din 1970 până astăzi, se estimează că producția de deșeuri solide la scara întregii omeniri a trecut de la 5 la 15 miliarde de tone pe an. Dacă nu facem nimic pentru a o limita, ar putea să ajungă la 25 de miliarde de tone anual în 2050 și la 45 în 2100, ținând seama de creșterea demografică și de evoluția modurilor de viață. Știm de pe acum că această direcție nu este sustenabilă, atât în

termeni de risipire a resurselor, cât și de impact asupra mediului înconjurător planetar. Scenariul „să facem ca și cum nu s-ar întâmpla nimic“, „business as usual“, este sinucigaș, în mod cât se poate de evident. Începem astăzi să scriem Istoria de mâine: a venit vremea să o facem în cunoștință de cauză.

Techniques de l'ingénieur, 01/08/2018

AFP, 21/01/2018

La Dépêche, 12/12/2018

Reporterre, 23/10/2018

Sursă: Planetoscope

Toate cifrele care urmează se referă numai la Franța.

Există și indici din ce în ce mai numeroși despre fabricarea uneltelor din piatră cioplită de umanoizi care au precedat genul Homo.

Se numește industrie litică producerea intenționată de obiecte din piatră.

A. Bogaard et al., „Crop manuring and intensive land management by Europe's first farmers“, Proceedings of the National Academy of Sciences, 110.31 (2013): 12589–12594

SĂ fie oare transumanismul viitorul prostiei?

Elisabeth de Castex

Doctor în științe politice, coanimatoare la școala doctorală de la Science Po Paris a unui seminar despre „Condiția umană la ora N.B.I.C.-urilor“

Nu e transumanist oricine vrea. Trebuie neapărat să afișeze o mare doză de încredere în progres. Cum poți admite să se mizeze totul pe tehnologii, când acestea par să ducă direct spre distrugerea planetei, odată cu locuitorii ei?

A re-configura umanul… fiecare interpretează această intenție transumanistă în felul său: utopie, superstiție, idolatrie, ba chiar prostie. Plouă cu critici care întunecă orizontul transumanist. Acest curent de

gândire care înțelege să teoretizeze viitorul condiției umane, să fie el oare, în mod bizar, lipsit de viitor? Sau să fie el viitorul prostiei?

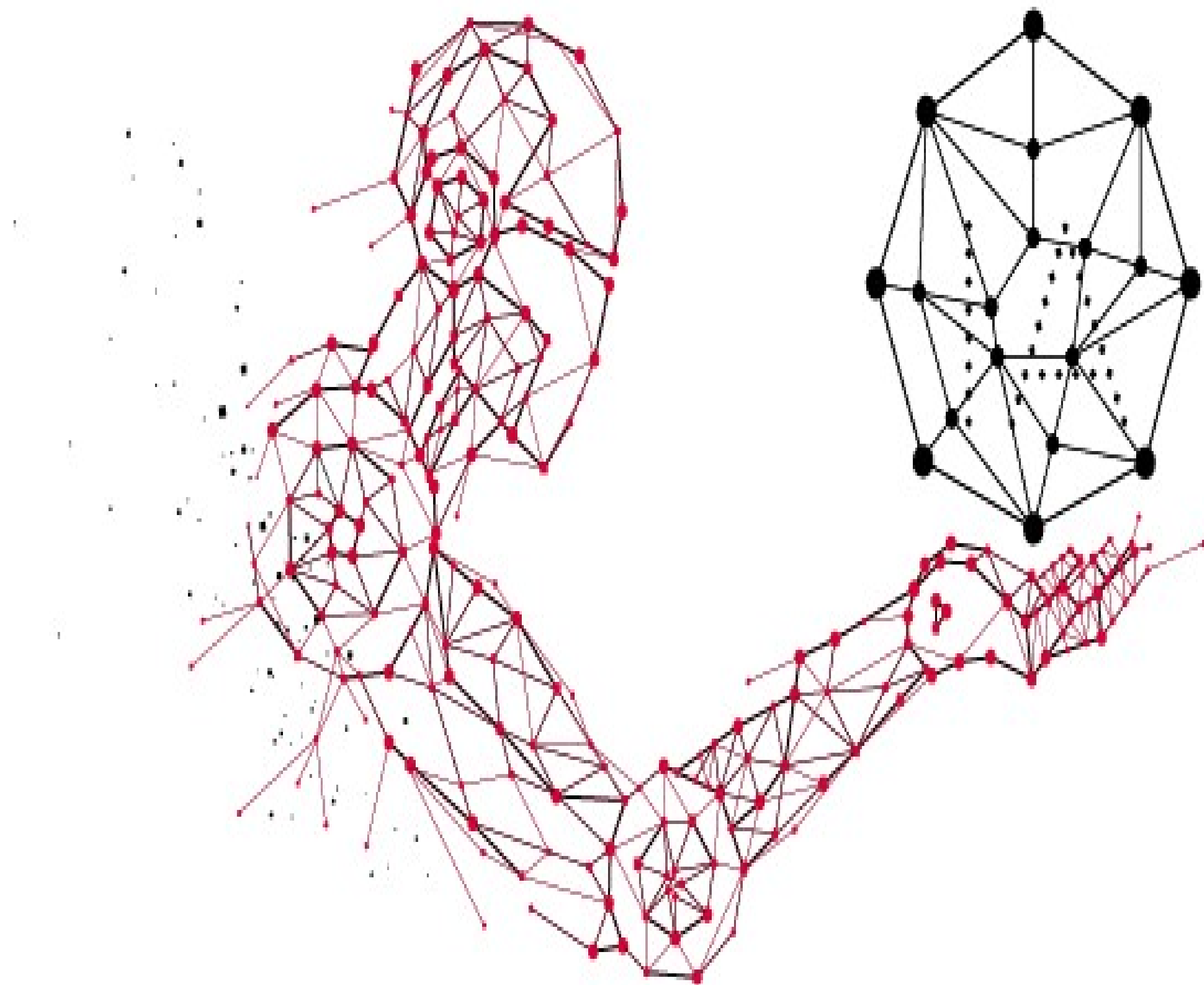
La antipodul Luminilor

Oare sunt cinici sau neghiobi? se întreabă Olivier Rey, autorul unei foarte critice lucrări, Amăgirea și nefericirea transumanismului.[161] Mai puțin critic și mai ironic, Mark O'Connell, autor al lucrării To be a machine[162], subliniază cât de ciudat este să vrei neapărat să recurgi la tehnologie pentru a scăpa de tehnologie. Pe scurt, e ușor să iei în râs ideile transumaniștilor: ei propovăduiesc recursul la noile tehnologii, dar sunt împotriva inteligenței artificiale; vor să amelioreze creierul, dar se tem de brainjacking[163]; pentru a scăpa de moarte creează întreprinderi de criogenizare și trăiesc astfel în mijlocul cadavrelor… O altă ironie când transumaniștii par molipsiți de ceea ce resping: abaterile cognitive. Nick Bostrom[164], intelectualul grupului, profesor de filosofie la Universitatea Oxford, semnatar al primei Declarații transumaniste, cea din 1998, respinge în fapt o deformare cognitivă care ar împiedica reflexia asupra ameliorării cognitive: prejudecata unui status quo[165] ar împiedica astfel, din frica de necunoscut și de noutate, cântărirea obiectivă a avantajelor și foloasele care ar decurge dintr-o ameliorare a capacităților cognitive ale indivizilor. Dintr-o deformare în alta, argumentul se întoarce împotriva lui însuși: cum să justifici această altă abatere care te face, în reflecția asupra folosirii tehnologiilor, să iei în considerare numai avantajele individuale și să nu ții seama de repercusiunile lor asupra societății și organizării sociale?

În versiunea sa originară, transumanismul ar fi de fapt un tărâm ciudat în care s-ar aduna drepturile individuale fără nici un interes pentru vreo organizare politică a societății. Rădăcinile libertariene ale mișcării și-au produs efectul: gândirea transumanistă se sprijină pe o mulțime de drepturi individuale pentru ameliorarea capacităților fizice și mentale ale fiecăruia, în detrimentul vreunui rol regulator al statului. Prin aceasta, perfectibilitatea persoanei umane predicată de transumaniști ar fi la antipodul gândirii Luminilor, care avea în vedere perfectibilitatatea

societății, observă sociologul Nicolas Le Dévédec[166]. Acesta caută să înțeleagă cum s-a putut preschimba modelul umanist și politic al perfectibilității societății într-un transumanism tehnic și biotehnic.

La câțiva ani după publicarea primei declarații transumaniste din 1998, apariția unei tendințe „social-democrate" a permis rectificarea tirului. În această disidență, promovată mai ales de James Hugues, autor în 2004 al lucrării Citizen Cyborg, și de Anders Sandberg, se pune accentul pe echitate în accesul la noile tehnologii. I se asociază mișcarea transumanistă franceză (AFT).

Dar vai!, norii s-au strâns la orizont și au tulburat perspectiva asupra tărâmului transumanist. Perioada nefiind deosebit de favorabilă acestei încrederi nețărmurite în progres, s-au adunat insuccesele. Absorbiți de denunțarea prejudecăților din trecut, transumaniștii n-au văzut venind riscurile esențiale pentru viitor. Revoluția inteligenței artificiale nu a întârziat. Ca rezultat, 20 de ani mai târziu îi regăsim pe transumaniști în primele rânduri ale lansatorilor de alertă, de teamă ca o superinteligență tehnologică să nu vină să-i re-configureze pe oameni

fără voia lor… Observatori privilegiați, ei au reacționat rapid, transformându-se în denunțători ai riscurilor existențiale pe care i le rezervă umanității noile tehnologii. În fruntea gândirii transumaniste, Nick Bostrom, tocmai cel care denunța mai înainte abaterile cognitive, ridică astăzi glasul cât poate de tare pentru a trezi conștiințele privitor la riscurile unei inteligențe artificiale care ar deveni puternică[167] și i-ar depăși pe oameni. Anders Sandberg, cunoscut ca apologet al unei libertăți morfologice, publică articole pentru a avertiza asupra pericolelor unui brainjacking și noilor posibilități de a pirata creierul conectându-l la niște algoritmi. Brainjacking constă într-o „exercitare de control neautorizată asupra implantului electronic cerebral al altei persoane". O asemenea practică a controlului ar însemna luarea în stăpânire a stărilor cognitive, emoționale, ba chiar și a voinței unei alte persoane.

Umanul remorcat în Evoluție

Criogenizarea capetelor, nemurirea, teleîncărcarea creierului pe discuri dure… Autorii transumaniști sunt cunoscuți pentru ideile lor oarecum delirante. Nu ar trebui să uităm, totuși, că gândirea lor aduce și o interesantă punere în perspectivă a condiției umane.

Merită să ne oprim puțin asupra acestor idei. Filosoful Gilbert Hottois[168], dispărut de curând, vedea în ele niște fundamente filosofice inedite: după opinia lui, în privința viitorului, transumanismul „apără ipoteza că antropotehnica etic conștientă constituie pentru specia umană și descendența ei cel mai bun pariu pe termen lung". Această punere în abis și în perspectivă a condiției umane se întinde de la originile noastre până la milioane de ani în viitor. Și însoțește ideea că omul din secolul XXI nu constituie decât o etapă în marea evoluție darwiniană. Sau mai degrabă în coevoluția omului și a tehnologiei. Transumaniștii înțeleg să accelereze procesul de coevoluție om–mașină, fără considerație specială pentru ceea ce ar putea constitui specificități umane. Principala lor motivație este de a atenua suferințele umane legate de o condiție biologică prea vulnerabilă. Cu riscul de a redesena umanul, cu riscul de

a nu mai fi supus evoluției. Pentru sporirea performanțelor și pentru o viață mai bună, transumaniștii înțeleg să treacă de la șansă la alegere în privința propriei biologii. Să-și transforme propriul corp după voia lor.

Ei îți cer să admiți din start justificarea unui recurs masiv și generalizat la tehnologii pentru ameliorarea capacităților umane. Exact în acest sens este criticat transumanismul, ca depolitizare a societății, care se declină în două argumente principale:

– Toate mijloacele de ameliorare sunt admisibile, fie că țin de chimie sau de aparatură – puternic intruzivă sau nu –, până la a face din om un cyborg sau chiar un android.

– Recursul la tehnologii este în sensul istoriei. Metafora cu săgeata progresului indică un destin, o fatalitate asupra căreia indivizii nu au nici o putere și pe care trebuie să o admită.

Transumaniștilor li se opun bioconservatorii, care nu vor sau se tem să piardă aceste specificități umane. A te atinge de „natural“, adică de ceea ce exista fără intervenția Omului, ar fi în ochii lor defavorabil oamenilor. Ei consideră că „naturalul“ trebuie acceptat, fie din rațiuni metafizice sau religioase, fie din pricina unei „înțelepciuni a naturii“. Într-o „etică a datului“, filosoful american Michael Sandel[169] consideră că omul trebuie să accepte – fără să o pună în cauză – condiția sa, fiindcă e vorba de un dar al naturii. Respectarea Naturii ar fi deci o datorie morală față de niște daruri a căror origine ne scapă și care, mai ales, nu sunt la dispoziția noastră.

Acestui dar al naturii pe care îl reprezintă un copil, Michael Sandel îi opune hybrisul, o dorință excesivă de stăpânire și de dominare a naturii. Într-o „etică de a putea fi tu însuți“, filosoful german Jürgen Habermas[170] denunță practici de „eugenism liberal“ care ar permite modificarea patrimoniului genetic al copiilor încă nenăscuți. El afirmă imposibilitatea oamenilor de a trăi bine știind că alții le-au pus existența „pe șine“.

Într-o perspectivă religioasă, la originea naturii ar fi Dumnezeu: ar trebui să-i respectăm creațiile. Spre deosebire de religii, a căror dogmă e

bazată pe principii prezentate ca absolutiste[171], ireductibile și refuzate discuției publice, autorii transumaniști sunt gata să se justifice public. Prin aceasta, transumanismul nu seamănă în nici un fel cu o religie – poate mai mult cu un fel de superstiție. Relațiile rămân complicate între transumanism și unele religii ale căror poziții, se înțelege, par greu compatibile. Transumanismul dizolvă omul într-un relativism absolut: omul ar fi lipsit de esență, fără nimic sfânt. O altă problemă constă în refuzul suferinței, în particular în refuzul suferinței absolute, cea a morții. Dogma catolică este întemeiată, dimpotrivă, pe imposibilitatea de a-ți trăi viața omenească fără a accepta condiția de „a suferi“, legată indisolubil de întrupare.

În gândirea laică, îndemnul transumanist „ai încredere“ pare un ecou jalnic al îndemnului „ai curajul să gândești tu însuți“ al filosofului german al Luminilor, Immanuel Kant. Pe când primul te invită azi la o încredere aproape oarbă în tehnologie, al doilea te invita, dimpotrivă, să gândești complexitatea lumii eliberându-te de tutori în particular și de orice superstiție în general.

Umanul dezumanizat

Pentru mulți, curentul de gândire transumanist se interpretează ca simptomul unui puternic individualism care ar cuprinde societatea contemporană. În paralel, societatea instituționalizează demersurile de atingere a performanței în învățământ și în viața profesională, atât în domeniul privat, cât și în cel public. Se impune aici o reflecție, pentru a evita ca această goană nelimitată după performanțe să nu dilueze umanitatea în avataruri de individualități egoiste și dezumanizate – umanitatea fiind înțeleasă aici nu atât în sensul comunității ființelor omenești, cât ca expresie a unei bunăvoințe și a unei solidarități față de semeni.

Primejdia transumanismului ar rezida în modul în care aceste idei cotropesc și ocupă imaginarul colectiv. Dar dacă ar trebui să jucăm rolul de avocat al diavolului (adică să apărăm transumanismul…), am putea răspunde că ideea de umanitate e pusă în pericol mult mai mult

de Yuval Noah Harari, istoric și autor de succes, care are pretenția să reducă umanul la o simplă sumă de informații[172], sau de formidabilul impact al operelor de science-fiction distopic. Raportarea noastră la viitorul tehnologic n-ar fi, într-adevăr, aceeași fără scenariile unor romane și filme ca Cea mai bună dintre lumi, 1984, sau 2001: Odiseea spațială. Big Brother, Hal și Soma, veritabile obiecte culturale, au exercitat o influență considerabilă asupra unei întregi generații. Tocmai acea generație care s-a împărțit în două tabere în anii 2000: bioconservatorii de o parte și tehnoprogresiștii de alta. Francis Fukuyama, un mare gânditor al viitorului democrației, mărturisește în eseul său Sfârșitul Omului, consecințele revoluției biotehnice, publicat în 1992, cât de puternic a fost marcat de lectura, sau mai degrabă de spectrul romanului Cea mai bună dintre lumi. Printre filmele mai recente, Bun venit în Gattaca este asociat în general cu manipulările genetice pe scară largă, iar filmele Lucy și Limitless – cu ameliorarea capacităților cognitive și cerebrale.

O privire în perspectivă a condiției umane care evoluează e un lucru. Ieșirea din condiția umană este altceva. Câte ceva din amândouă se află la transumaniști. Este totuși important să observăm că acești autori rămân deschiși la discuție. În nici un caz nu-și consideră argumentele ireductibile. Așa încât ideologia lor constituie o bază foarte serioasă de discuție publică asupra condiției umane. Rămâne să dezbatem serios acest subiect…

O. Rey, Leurre et malheur du transhumanisme, Desclée de Brouwer, 2018. Comunicare ținută de autor cu ocazia unei conferințe la Institutul Diderot, miercuri, 27 mai 2019.

M. O’Connell, To be a machine. Adventures among cyborgs, utopians, hackers and the futurists solving the modest problem of death, Granta Publications, 2017

J. Pugh, L. Pycroft, A. Sandberg, Y. Aziz și J. Savulescu, Brainjacking in deep brain stimulation and autonomy, Ethics and information technology, 2018

E. de Castex, Nick Bostrom: un transhumanisme pile et face, Blog Anthropotechnie, 10 iulie 2016. http:/www.anthropotechnie.com/portait-nick-bos trom-un-transhumanisme-pile-et-face/

N. Bostrom, T. Ord, „The Reversal Test: Eliminating Status Quo Bias in Applied Ethics“, Ethics, iulie 2006, nr. 116, pp. 656–679

N. Le Dévédec, La société de l'amélioration. La perfectibilité humaine des Lumières au transhumanisme, Liber, 2016

N. Bostrom, Superintelligence, Paths, Dangers, Strategies, Oxford University Press, 2014

G. Hottois, Philosophie et idéologies trans/posthumanistes, Vrin, 2017

M.J. Sandel, The Case against Perfection. Ethics in the Age of Genetic Engineering, Harward University Press, 2007

J. Habermas, L'Avenir de la nature humaine. Vers une eugénisme libéral?, Gallimard, 2002

A. Bardon, Les Arguments religieux dans la discussion politique. Une théorie de la justification publique, teză de doctorat în științe politice, Institut d'études politiques, 2014

„Puteți să nu fiți de acord cu ideea că organismele sunt algoritmi și că girafele, pătlăgelele roșii și ființele umane nu sunt decât metode diferite de tratare a datelor. Dar să știți că este o dogmă științifică actuală și că ea schimbă lumea până la a o face de nerecunoscut.“, Homo deus. Une brève histoire de l'avenir, Y.N. Harari, Albin Michel, 2017, p. 396

Suntem oare prea proști pentru a salva lumea?

Întâlnire cu George Marshall

Scriitor, documentarist, fondator al Climate Outreach and Information Network la Oxford

□ Considerați că ne e foarte greu să ne modificăm comportamentele zilnice pentru a limita încălzirea climatică, deoarece creierul nostru nu e programat să țină

seama de această amenințare. Fiindcă ea aparține unui gen diferit?

Într-adevăr, n-am fost niciodată confruntați cu o problemă de acest tip. Noi alegem în permanență ce ni se pare demn de atenție, lucru de care nici un animal nu e capabil într-un asemenea grad. Astfel, vom fi întotdeauna atenți la cineva care ne atacă, la pericole fizice, ceea ce înseamnă din păcate că vom avea, în schimb, tendința de a ignora amenințările care nu țin de această categorie. Biologic, suntem sensibili la niște primejdii care au existat întotdeauna pentru specia noastră, nu și la pericolul climatic inedit.

De altminteri, încălzirea nu ne afectează personal: ea privește pe toată lumea, ceea ce îl face pe individ să nu se simtă el însuși implicat. Încălzirea implică fenomene care ne așteaptă în viitor și care vor afecta mai ales generațiile următoare. Din ce în ce mai mulți oameni admit că se întâmplă ceva, dar nu-și dau deloc seama că ei vor suferi din cauza asta. Așa că dau dovadă de o distanțare psihologică: „Încălzirea climatică va reprezenta o problemă pentru altcineva, în altă țară și în altă epocă“. După cum a subliniat psihologul și laureatul Premiului Nobel Daniel Kahneman, suntem deopotrivă victime ale unor erori cognitive: percepem, de pildă, neajunsurile, dar nu și beneficiile pe care le-am avea dacă ne schimbăm obiceiurile. Și căutăm să evităm neajunsurile…

În plus, ne istorisim povești ca să dăm un înțeles mediului nostru înconjurător, iar încălzirea climatică nu constituie o poveste prea reușită: nu există, în acest caz, un dușman anume care ar intenționa să ne facă rău. Iar într-o poveste reușită trebuie să ne unim cu toții ca să ne apărăm valorile și cultura, până la victoria finală. În acest sens, amenințarea teroristă e o problemă care poate să capteze mai ușor atenția oamenilor: teroriștii sunt dușmani, ne vor răul, sunt răi, ne urăsc și noi trebuie să ne unim pentru a-i învinge. Dar încălzirea climatică nu constituie un dușman exterior și, cu ea, nimeni nu ne vrea răul. Însuși Donald Trump, oricât ar fi de idiot, nu-și spune niciodată: „Ah, știți ceva? Dacă neg încălzirea climatică, o să moară o grămadă de

oameni!“ Nici chiar climatoscepticii de profesie nu doresc răul nimănui. Putem accepta rațional că încălzirea climatică va distruge viitorul omenirii și o bună parte a vieții de pe planetă, dar pe plan emoțional ne e greu să ne concentrăm asupra acestui scenariu.

□ Prin urmare, ca să acordăm atenție încălzirii climatice, ar trebui să suferim concret, fizic de ea, în viața noastră de zi cu zi… Dar ar fi prea târziu!

Așa este! Trebuie să anticipăm problemele care ne așteaptă peste o jumătate de veac. Începem să fim martori ai unor răsturnări foarte importante de climă, dar, cel puțin în Occident, nu suferim decât în mică măsură din cauza lor. În cartea mea Sindromul struțului, am intervievat victime ale unor fenomene meteorologice majore, ca uraganul Sandy din New Jersey, în mod clar legat de încălzirea globală: nimic nu arată că aceia s-ar simți mai mult implicați! Anchete de opinie, sondaje realizate în zone sinistrate arată că oamenii care erau convinși de teza încălzirii văd aici o confirmare și se simt încă și mai implicați, dar că aceia care se arătau indiferenți la această problemă rămân în continuare la fel: „Oh! Schimbările meteorologice pot fi foarte violente!“ Și atât. Ca oameni, dăm dovadă de o capacitate uimitoare de a ignora ce ne deranjează. Chiar când avem dovada că greșim, izbutim să răsturnăm argumentul ca să ne convingem că de fapt noi avem dreptate.

□ Cum să prezentăm încălzirea climatică astfel încât să devină o poveste demnă de

atenție pentru creierul nostru? Trebuie să ajungem până la a minți?

În multe privințe, minciuna cea mai eficientă de povestit privitor la încălzirea planetară este că ea nu are loc! Că sunt doar baliverne proferate de niște extremiști politici care urmăresc să mânuiască pârghiile puterii și să ne limiteze libertățile, sau de niște oameni de știință care vor numai să-și umple buzunarele. Această poveste predomină în Statele Unite, în Canada, în Australia și câștigă teren în Germania. Partidele de extremă dreapta sunt încântate de ea: valorile apar amenințate și sunt desemnați unii dușmani rău intenționați. Fiindcă ne aflăm aici ca să vorbim despre prostie, iată un bun exemplu!

□ Dar pentru a înghiți pastila încălzirii climatice, pentru ca oamenii să înțeleagă că acesta este adevărul și să înțeleagă acest lucru la timp, trebuie să scenarizăm, să simplificăm, ba chiar să mințim ca să fim mai eficienți?

Eu lucrez pentru organizația Climate Outreach, lider în Europa al campaniilor de comunicare privitoare la încălzire. Pentru a elabora cea mai reușită poveste cu putință petrec mult timp în adunări de grup în care se discută această problemă. Acolo constat mai întâi că oamenii au nevoie de tot felul de dovezi. Nu contează numai povestea: cine o spune? E cineva demn de încredere? În cartea mea amintesc fabula lui Esop despre băiatul care striga: „Vine lupul! Vine lupul! O să mănânce toate oile!“ În sat toți se agită pregătindu-se de luptă, dar nu vine nici un lup. Băiatul își repetă păcăleala de mai multe ori și când, până la urmă,

chiar vine lupul, nimeni nu mai vrea să-l creadă și băiatul e mâncat. Nimeni nu mai avea încredere în băiatul care repeta mereu același lucru și nu se întâmpla nimic.

Iată ce îmi inspiră două lucruri. În primul rând, atenție să nu strigi: „Vine sfârșitul lumii!“ Fiindcă oamenii vor spune: „Noi vedem că nu!“ În al doilea rând, să fim foarte atenți la cel care spune povestea. Și este lucrul cel mai important. Povestitorii trebuie să inspire încredere și să se adapteze la ascultători feluriți. Miezul poveștii trebuie să fie: „Iată ce ne definește, fiindcă iată cine suntem. Suntem oameni pentru care lucrurile de felul acesta sunt importante. Și, făcând față problemei, vom afirma cine suntem“. Povestea poate varia după cum e publicul.

De exemplu, am lucrat mult cu oameni marcați de credința lor religioasă. Musulmanilor ar trebui să le spunem: „Noi, musulmanii, suntem mândri de noi. Îl iubim pe Allah, îl iubim pe profet și ceea ce ne poruncește el. Coranul ne îndeamnă să avem grijă de Creație. Și dacă vrem să luptăm împotriva încălzirii climatice este fiindcă este datoria noastră de musulmani. Asta ne reunește. Încălzirea e dăunătoare pentru pământul nostru sfânt, dăunătoare lumii musulmane, trebuie să avem grijă de cei mai vulnerabili dintre noi…“ Dar dacă avem de a face cu un public de conservatori și de climatosceptici povestea va fi adaptată în consecință: „Încălzirea climatică ne strică proprietățile. Oamenii muncesc din greu ca să-și poată cumpăra o casă, iar ea va fi distrusă de climă. Nu e drept. Nu e drept! Ei muncesc atât de mult pentru ea! În această generație ne depășim deja mijloacele, costul încălzirii ne va crește și mai mult datoriile, iar copiii noștri vor plăti urmările…“ În Canada am lucrat cu industria petrolieră. Și acolo povestea trebuie spusă diferit: „Suntem recunoscători pentru prosperitatea pe care o aduceți provinciei noastre…“ Este foarte important ca povestea să înceapă cu exprimarea recunoștinței și a respectului pentru publicul căruia i te adresezi.

Așadar nu mințim, ci adaptăm adevărul?

Da. Povestea pe care o spui se sprijină pe valorile, pe identitatea, pe mândria publicului. Apoi, cel mai adesea se evocă o vină. „Sunteți răi, modul vostru de viață este rău, distrugeți lumea cu automobilele, cu călătoriile de vacanță, mâncați prea multă carne!“, acest discurs ecologist îi critică pe oameni, care nu pot răspunde decât: „Ba nu, noi suntem buni!“ Fără îndoială, mai ales în Franța, dacă le spui oamenilor că mănâncă rău, ți se va răspunde: „Dar tu cine te crezi, ca să-mi spui mie ce să mănânc?“ Se potrivesc mai bine poveștile care evocă solidaritatea, valorile Republicii, păstrarea modului de viață, a vinurilor bune… într-un cuvânt, trebuie dezvoltate argumente proprii pentru Franța!

□ Adică nu mesaj universal, ci discursuri locale?

Absolut. Mesajul universal ar fi să ne unim, să cooperăm. „Este o provocare pentru fiecare ființă umană de pe această planetă! Ne vom uni și vom trece la treabă!“ Dar asta nu prea are cu adevărat sorți de izbândă. Oamenii dispuși să reflecteze la o scară internațională pe plan politic și cultural sunt foarte puțin numeroși. Pentru mulți, cea mai mare arie geografică la care se pot gândi este națiunea. Însă ei pot gândi oricând în termeni de comunitate, de naționalitate, de credință, de vârstă… Putem chiar să ne închipuim povești pentru mămici: „Avem copii mici, suntem mame, iată de ce trebuie să ținem seama de încălzirea climatică“.

□ Ce comunitate ar trebui să convingem mai întâi și mai întâi?

La prima vedere, pe cea a oamenilor celor mai bogați și mai puternici. Sau pe șefii de stat. Dar nu sunt sigur de asta, fiindcă am putea da peste o situație tip Macron, care a introdus o taxă pe carbon și s-a pomenit cu

o mulțime de manifestanți și de veste galbene. Am putea crede că Macron e cel mai important. Foarte bine, el este convins… Dar pe cine va atrage după sine? Până la urmă, totul se prăbușește. Așa încât eu cred că toată lumea contează.

Și capii de la GAFA (Google, Apple, Facebook, Amazon)? Li s-ar putea spune: „Ia vedeți, nu sunteți aici doar pentru bani! Sunteți aici ca să trageți un semnal de alarmă, ba chiar să salvați lumea!“

Sunt de acord. În principiu, șefii de la Google au integrat încălzirea climatică. Desigur, și Bill Gates, de vreme ce dă sume mari de bani unor fundații angajate în domeniu. Dar nu cred că asta ar avea mari consecințe. La urma urmei, ceea ce ar putea să pună lucrurile în mișcare ar fi o mulțime de amănunte din toate domeniile: politică guvernamentală, conversații amicale sau familiale…

Tabagismul reprezintă o analogie interesantă. Mi-am petrecut cea mai mare parte a vieții fumând și mi se mai întâmplă și acum, când am mult de lucru. Sunt fumător de Gitane fără filtru și de Gauloise albastre: îmi place tutunul tare! Ei bine, în anii 1940, când primele studii britanice au arătat legătura dintre tutun și cancer, revistele științifice au refuzat să le publice. Nu le credeau!

Zece ani mai târziu, se strânseseră atâtea dovezi încât cercetările au fost publicate și s-au lansat campanii de prevenire: în momentul acela, consumul de țigări a continuat să crească până la atingerea unor recorduri în anii 1970! Informației îi trebuie o întreagă generație pentru a atinge conștiințele, iar oamenii reacționează mai întâi făcând și mai abitir ceea ce n-ar trebui să facă. Pentru țigară, a fost nevoie de o veritabilă revoluție culturală al cărei factor esențial nu a fost părerea sau sfatul experților, al medicilor, nici recomandările oficiale, ci

influența celor apropiați. Copiii care spuneau „Te rog, tăticule, nu fuma! Nu vreau să mori!“ sau prietenii și cunoscuții care mureau de cancer la plămâni după ce fumaseră mult timp, locurile unde erai rugat dintr-odată să fumezi afară… Pentru încălzirea climatică, oamenii încep să se lase convinși din momentul în care prietenii dau exemplu sau pornesc discuția.

Cele mai mari zdruncinări petrecute în generația mea au fost cele privitoare la statutul femeilor, sexualitate, antirasism. Sunt încă multe de făcut, dar, de exemplu, Marea Britanie era complet homofobă când eram eu copil; acum – eu trăiesc în Țara Galilor într-o zonă foarte rurală –, fiul meu urmează o școală în care toată lumea acceptă fără probleme ca unul dintre colegi să fie gay: „Nici o problemă, așa e el!“ Este o transformare totală, care n-a survenit numai datorită unei campanii de informare sau printr-o lege, ci pentru că oamenii s-au simțit liberi să vorbească despre asta.

Dar refluxul homofobiei se bazează pe cazuri concrete, privitoare la oameni în carne și oase, cu care te întâlnești în fiecare zi. Încălzirea e altceva, fiindcă privește pe toată lumea, fără nici o diferență, la o dată nehotărâtă…

E adevărat. Asta ne întoarce la dificultatea problemei! Dar la urma urmei, și acceptarea drepturilor homosexualilor părea ceva insolubil. Comportamentele se pot schimba foarte repede. Și avem toate motivele să credem că toată lumea va sfârși prin a se simți vizată și prin a vorbi despre asta. Pentru moment, numai 20% din oameni înțeleg cu adevărat provocarea. Ceilalți nici nu pomenesc despre ea. Nu există. Tăcere deplină. Trebuie să găsim mijloacele de a grăbi conștientizarea, iată tot

ce pot spune. Ne trebuie acțiuni, manifestații, ca pentru cucerirea drepturilor homosexualilor.

□ Trebuie să recurgem și la cinism și să le explicăm marilor industriași că ar putea acumula profituri uriașe dacă s-ar lansa pe valul ecologic?

Nu mi se pare că ar fi cinic! Este o formă de comunicare bazată și aici pe valorile interlocutorilor noștri. Sunt consultant al unor bancheri și banul nu este principala lor motivație. Ceea ce doresc ei înainte de toate este să construiască ceva. Să creeze o piață. Sunt sigur că Jeff Bezos, patronul Amazon, se bucură că e bogat, dar că satisfacția sa cea mai mare vine din faptul că a construit această uriașă companie internațională. Este evident că lupta împotriva încălzirii reprezintă o ocazie reală de profituri colosale. Li s-ar putea spune foarte bine marilor șefi de întreprindere: „Dacă nu vă lansați în ecologie veți rămâne mult în urmă. Veți fi distruși“. Încălzirea climatică este de actualitate acum, la fel și soluțiile ei. Toți constructorii de automobile dezvoltă rapid mașini electrice. La fel de repede se face și electrificarea transporturilor în comun. Aceste schimbări, și multe altele, survin din rațiuni economice: industriașii nu acționează așa pentru a salva planeta, ci pentru a urma piața. Dacă nu, ar putea să dispară. Numai că lucrurile nu merg încă destul de repede!

□ Avem deci un rol de jucat în calitate de consumatori, cumpărând produse benefice pentru planetă, ceea ce ar accelera

producerea lor. Ar fi contribuția noastră cea mai eficientă?

Dacă ne gândim la tot ce ne este fiecăruia la îndemână, aș spune că cel mai important rămâne totuși să vorbim despre asta. „Încălzirea climatică este o problemă și iată ce fac eu la nivelul meu. Iată de ce mă simt vizat.“ Dacă cineva își spune: „Ia te uită, e iarnă și eu sunt în cămașă, ce se întâmplă?“ trebuie să-i răspunzi: „E încălzirea climatică, afurisită treabă“. Desigur, modul de viață este important. Să cumperi o mașină electrică, foarte bine, dar e mai important să le explici celorlalți de ce. Sunt înconjurat de fermieri conservatori și când le povestesc despre vacanța noastră, le explic că am călătorit în Italia cu trenul: „Ne-am distrat foarte bine, am petrecut o zi la Paris, apoi am luat trenul de noapte și ne-am trezit în Italia. A fost un voiaj super. Și nu ne-a costat mult mai mult decât avionul. În plus, pentru mine e important, fiindcă mă îngrijorează încălzirea climatică“. Conversațiile de felul acesta sunt foarte eficiente.

□ Deci fiecare dintre noi trebuie să acționeze la nivelul lui, fără să aștepte o conștientizare generală, și să dea exemplu.

Să fie clar. Schimbarea este indispensabilă la fiecare nivel, dar toți suntem direcționați de orientările noastre politice. Un activist ar spune: „Nu vă pierdeți timpul devenind vegetarieni, asta n-o să schimbe nimic. Ce e important, e acțiunea politică“. Dar altcineva ar răspunde: „Nici vorbă, politicienii sunt corupți. Cel mai important e să schimbi alimentația“. Iar cineva care face afaceri ar replica: „Nu, trebuie doar să creezi ocazii pentru afaceri, să fabrici produse“. Dar toți au dreptate! Toate sunt necesare și fiecare dintre noi trebuie să facă tot ce poate. Eu conduc un diesel. De ce? Fiindcă mașinile electrice costă mult și fiindcă

încerc să merg cât mai puțin cu mașina. Dar altfel, fac tot ce pot. Și apoi, vorbesc despre asta. Dovada!

□ Sunteți optimist? Dacă spuneți că da, vom crede că lucrurile se vor rezolva până la urmă și că n-avem de ce ne îngrijora… Dacă spuneți că nu, putem înțelege că eforturile noastre nu vor servi la nimic!

Ah, dar nu e așa de simplu să spun da sau nu! Să spunem așa: omenirea va ieși cu bine din asta. Fără îndoială. Omenirea poate supraviețui la orice. Adevărata problemă este de a ști cu ce va semăna lumea omenirii supraviețuitoare. Și câți vor suferi. Nu sunt optimist dacă e vorba să facem față încălzirii într-un interval de timp rezonabil. Cred că va fi nevoie de o altă generație. Mi-e teamă de asta și mă tem pentru viitor. Dar asta nu schimbă nimic din ceea ce fac. Când mă întreb dacă merită, răspunsul este întotdeauna da. Suntem cu douăzeci de ani în întârziere și vom plăti prețul acestei întârzieri. Totuși trebuie să ne mișcăm, și cât mai repede posibil. Dar mă tem că rezultatul nu va fi bun deloc. Și cu siguranță nu vom limita încălzirea cu 1,5 grade, ci mai degrabă cu 2 grade, și asta cu prețul a numeroase distrugeri.

□ Există alte catastrofe globale posibile de care nu suntem conștienți?

Cele mai mari consecințe ale încălzirii nu vor fi observabile în climat, ci pe plan social. De exemplu, secarea unui fluviu mare va putea afecta o țară întreagă, va putea stârni disperarea și va putea duce la declararea războiului cu vecinii. Cred că este foarte probabil, mai ales în Orientul

Mijlociu. Nu e numai părerea mea, ci și a Pentagonului, a blocului NATO, a specialiștilor militari… Deci consecințele se vor vedea în războaie și în foamete. Iar în istorie, când oamenii sunt cuprinși de stres, devin temători și neliniștiți, și comit fapte nebunești. Natura noastră este dublă: pe de o parte suntem cooperanți, generoși, altruiști. În caz de uragane și inundații, oamenii se vor ajuta între ei. Dar pe de altă parte, când lucrurile merg rău, putem să devenim violenți unii cu alții.

Un impact posibil al încălzirii climatice ar fi că vom căuta țapi ispășitori. Așa a început Holocaustul, când germanii au încercat un sentiment de înfrângere absolută și au căutat pe cine să dea vina. Când te simți neputincios, te întrebi asupra cui să exerciți puterea, cu orice preț, chiar dacă nu asta e soluția. Vedem că se întâmplă așa cu politicienii de extremă dreapta: în toată lumea, oamenii care se simt neputincioși votează pentru partide care se opun anumitor comunități. Mă tem ca încălzirea climatică să nu ducă la amplificarea fenomenului.

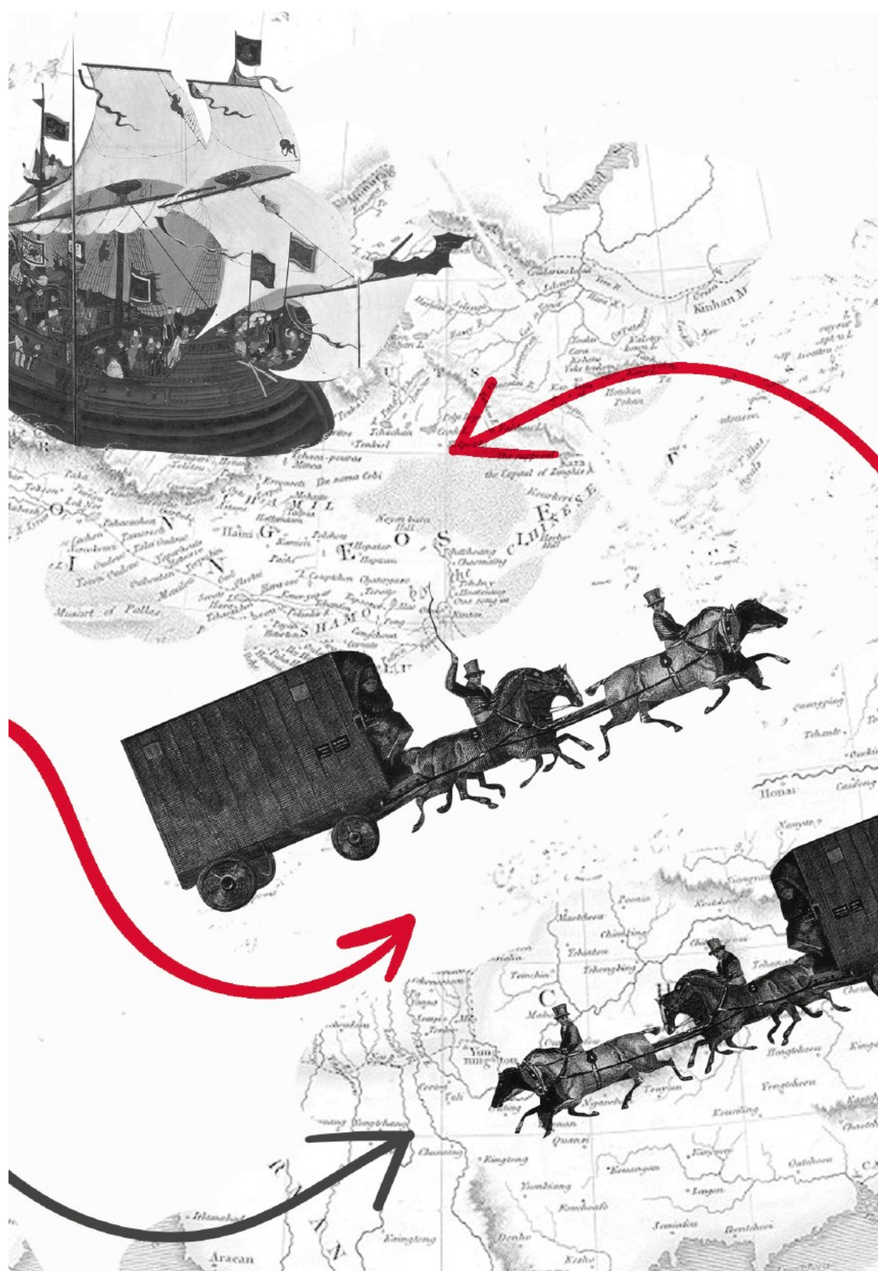
Consemnat de

Jean-François Marmion

Înconjurul lumii în patru prostii

Laurent Testot

Jurnalist independent, specialist în știința religiilor și în istorie

Domesticirea turmei umane, întemeierea imperiului în China, înflorirea creștinismului în Europa, planificarea sinuciderii omenirii în secolul XXI… În patru episoade fundamentale, vom pune pe bancul de probă sentința marelui istoric globalist Yuval N. Harari: „Istoria e scrisă de cretini care nu știu ce fac“.

Episodul 1 – Maimuța care s-a autodomesticit

A fost odată, acum zece mii de ani, un cogeamite primat cu capul mare. Era un Homo, lipsit de blană. De atunci el și-a atribuit calificativul de sapiens, înțelept, în latinește – și nu, nu în bătaie de joc. Ca să rezumăm episoadele precedente[173], această „Maimuță înțeleaptă“ a ieșit din Africa acum 200 000 de ani. A cucerit planeta fiindcă a pus stăpânire pe foc și pe unelte și s-a înmulțit. Acum două milenii, existau poate cinci milioane pe Pământ, exersând nobila profesie de vânători-culegători, despre care antropologul Marshall Sahlins socotește că nu necesită decât trei ore de muncă pe zi, pentru a te hrăni din belșug, restul rămânând pentru farniente.[174]

Dar acei Homo sapiens nu erau mulțumiți. Dacă se găseau de acum pretutindeni, din Australia până în Patagonia, trecând și prin Franța, vânatul cel mare dispăruse. Fie că s-a întâmplat din pricina lui sapiens vânătorul, fie a climei (care atunci începea să se încălzească, ieșind din epoca glaciară), grosul animalelor terestre mari, ușor de vânat, mamuți lânoși, wombați uriași și alți leneși colosali au fost rași de pe fața Pământului acum zece mii de ani. Maimuța noastră, pe atunci amatoare de carne, nu mai avea ce să mănânce. I-a venit ideea să pună stăpânire pe o cereală (grâu, orez sau porumb, depinde de loc) ca să supraviețuiască. Evoluția, mare farsor, le trage o păcăleală strașnică și cerealelor, și oamenilor.

Consecințele: mai întâi, plantarea cerealelor înseamnă așezarea celei dintâi cărămizi la temelia societăților ierarhizate. Încep să apară șefi de bandă care își spun regi, care se înconjoară cu băieți musculoși. Acești „soldați“ în slujba „regelui“ rechiziționează recoltele. Da, cerealele sunt dictate de anotimp: știi când le plantezi (primăvara), când le recoltezi (vara) și când obții un surplus pe care poți să-l pui deoparte (ca să treci peste toamnă și iarnă), care-ți poate fi, adică, luat. Una peste alta, banditii inventează taxa de protecție (pardon, impozitul în natură) și civilizația.[175] Regele se înconjoară de preoți. Misiunea lor e dublă: mai întâi să inventeze calendarul, să calculeze datele recoltelor ca să le

pungășească (pardon, să le organizeze) mai bine; apoi să născocească povești care să legitimeze inegalitatea din lume: regele este fiu de zei, e sfânt, mai ales nu vă ridicați împotriva lui, zeii vă vor pedepsi (și dacă vă atingeți de preoți, tot așa, e sfânt, e tabu, vă asigur!).

Și toate acestea se fac prin domesticirea vietăților: plante, animale… și oameni. Să începem cu luarea în stăpânire a grâului, în Orientul Apropiat. În stare sălbatică, există o infirmitate genetică specială ce împiedică grăunțele coapte să iasă din spic – doar un fir de grâu la un milion este purtător al acestei infirmități, căci este o mutație ce împiedică grâul să se reproducă singur, grăunțele neputând să fie luate de vânt ca să fie semănate. Noi astăzi avem specii de grâu „infirme“, selecționate și replantate sistematic, timp de mii de ani. Fiindcă niște spice care își păstrează boabele sunt mult mai ușor de recoltat. Ca să aibă pâine, strămoșii noștri au făcut din grâu un handicapat motor. Nu se mai poate reproduce singur. Dar s-a înmulțit, fiindcă se cheltuiește multă energie pentru reproducerea lui. Sunt mult mai multe spice de grâu pe planetă decât dacă am lăsa natura în voia ei, armate nesfârșite care au năpădit Franța (Beauce) ca și Rusia. Cultura umană a devenit forța motrice a viului, iar organismele care, asemenea grâului, au făcut un pact cu Maimuța înțeleaptă au câștigat, adesea până la a-i eradica pe verii lor sălbatici.

Vrei carne? Raționamentul strămoșilor noștri a fost următorul: decât să fugi după zimbri (o tonă de mușchi și de agresivitate, în plus cu o pereche uriașă de coarne), mai bine îi închizi. Primul care atacă, la grătar cu el. În câteva generații selective, monstrul a devenit mai mic, mult mai ascultător, infinit mai puțin musculos, adică mai fraged. Creierul lui a pierdut o cincime din volum, adică toată partea de neuroni destinată să-l streseze în prezența oamenilor și a altor prădători, partea care îi asigura supraviețuirea în sălbăticie, dar care ar fi fost contraproductivă odată domesticit. Și, în plus, mai dă carne, lapte și piele. Zimbrul a devenit vacă. Nu mai există zimbri pe Pământ, în timp ce acum zece mii de ani se găseau din China până în Franța, trecând prin Libia și India. La rândul lor, vacile au câștigat. În orice caz din punctul de vedere al evoluției, care nu ia în considerare decât înmulțirea speciei: sunt aproape două miliarde de vaci pe Pământ. Din punct de vedere individual, în schimb, sunt ele, oare, fericite?

Aceeași constatare pentru oameni. În comparație cu vânătorii-culegători, agricultura i-a făcut mai plăpânzi, mult mai lipsiți de forță, având capul redus ca volum… Pe scurt, oamenii civilizați sunt versiuni domesticite ale oamenilor anteriori. Cel puțin așa susțin anumiți paleontologi[176], cu argumente foarte convingătoare. Ușor de înțeles. Când o gură slobodă protesta împotriva taxei de protecție a regilor divinizați, purtătorul ei era omorât cel dintâi, la fel cu zimbrul agresiv pomenit mai înainte. Legile evoluției ne-au silit să ne autodomesticim, începând din clipa când a-ți ține gura îți îngăduia să trăiești mai mult și să-ți optimizezi șansele de a-ți transmite genele.

Să rezumăm. Odată cu născocirea agriculturii, specia umană a realizat un salt calitativ în prostie: dacă s-a autodomesticit, a devenit în orice caz mai slabă și a creat o grămadă de boli (nu coabitezi cu vaci, găini și porci fără pagube colaterale), iar microbii au profitat pentru a trece de la o specie la alta. Dar evoluția iese victorioasă: puteam fi cel mult cinci milioane de vânători-culegători pe Pământ, am izbutit să atingem miliardul de țărani pe la 1800. Odată cu intensificarea agricolă, vom atinge curând un record de 10 miliarde de oameni, majoritatea îngrămădiți în orașe. Vor fi ei la fel de fericiți ca vacile în sistemul de creștere concentraționar?

Episodul 2 – Despotismul oriental

Transformarea vânătorilor-culegători în țărani a durat opt mii de ani. Apoi istoria s-a accelerat. Au luat naștere imperii, regate mai puternice care le absorb pe altele până ce ajung să ocupe suprafețe imense. Să mergem în Extremul Orient ca să vedem născându-se cel mai emblematic dintre ele, Imperiul Chinez, care s-a ivit acum douăzeci și două de secole într-o baie de sânge.

Foarte dens populată, China de atunci era împărțită între șapte regate mari. Începând din 550 î.Hr., ele au intrat în competiție ca să se devoreze între ele. Qin este competitorul cel mai disprețuit, cel mai puțin urbanizat, dar și cel mai apropiat de stepe. Către 360 î.Hr., regele Qinului, Xiao, pune în practică reformele preconizate de cancelarul său

Shang Yang. Acesta este un teoretician al legismului, o ideologie care îi sfătuiește pe prinți să nu se sinchisească de morală. Singurul lucru care contează este supraviețuirea statului prin orice mijloc: minciună, omor, masacru. În 20 de ani, Shang Yang reorganizează fiscalitatea și armatele regatului Qin și face din el prima putere printre cele șapte regate. Fiul lui Xiao, Huiwen, aplică sfaturile lui Shang Yang și, în 338 î.Hr., îl sfârtecă în bucăți drept mulțumire. Urmașul lui Huiwen, cumplitul Zhaoxiang, domnește cincizeci și cinci de ani și îi zdrobește pe cei mai mulți dintre dușmanii săi. Regatul cade apoi în mâinile unei bande conduse de aventurierul Lü Buwei, care îl împinge pe tron pe bicisnicul prinț Ying Zheng.

Acesta își ia rolul în serios, îl silește pe Lü Buwei să se sinucidă și desăvârșește opera strămoșilor săi, nimicind rămășițele celor șase regate rivale. Dar reușita atârnă de un fir de păr, dacă e să-l credem pe istoricul Sima Qian. Unul dintre rivalii săi, prințul Dan de Yan, după exterminarea a doi dintre vecinii săi, diagnostichează lucid că singura sa șansă de supraviețuire este să pună pe cineva să-l asasineze pe paranoicul rege din Qin. Patriot, Fan Yuchi, cel mai bun general din Yan, acceptă să se sinucidă, pentru ca asasinul Jing Ke să-i ducă capul său regelui din Qin și să-i câștige încrederea. Ne închipuim scena, asasinul, asistentul lui, și Ying Zheng cel cumplit, înconjurat de zidul de oțel al gărzilor sale de corp. Asistentul începe să tremure. Asasinul îndreaptă cu pricepere situația, urmează flaterii, sire, e impresionat de prestanța voastră fără pereche. Apoi drept la țintă: Iată, l-am omorât pe unul dintre adversarii voștri cei mai înrăiți și, dacă mă răsplătiți, o să-l omor pentru voi pe ducele din Yan, apropiați-vă, vă voi șopti la ureche planul meu secret, vă voi arăta unde o să lovesc grație planului pictat pe acest sul de mătase. Calculându-și efectul, ucigașul desface sulul… și pumnalul otrăvit, prost împachetat, cade cu zgomot din el! Exit asasinul, Sima Qian nici măcar nu pomenește cum a murit. Așadar, în urma unei serii de întâmplări abracadabrante, Ying Zheng a unificat China. La naiba cu modestia, nu se întâmplă în fiecare zi să întemeiezi Imperiul de Mijloc; el se proclamă Qin Shi Huangdi, „Primul Împărat August de sub Cer". Ba chiar profețește că dinastia sa va dura o mie de ani. Pune să fie arse în mari autodafeuri cărțile care nu îi plac, adică aproape toate. Unifică scrierea, moneda, măsurile și greutățile,

conferindu-i incontestabil Chinei o anumită omogenitate potrivită pentru a asigura o administrare eficientă.

Mai presus de orice, își bagă în cap ideea de a deveni nemuritor. El, care urăște taoismul, o ideologie ce propovăduiește recurgerea la alchimie și la gimnastică pentru a ameliora trupurile și sufletele, se înconjoară cu vrăjitori care îl îndoapă cu pastile roșii pe bază de cinabru. Din acest mineral se extrage un metal lichid, inalterabil, a cărui stabilitate duce la ideea (falsă!) că-l face nemuritor pe cel care îl înghite. Este exact dimpotrivă. Mercurul, sau argintul viu, este o otravă. Duce la căderea dinților, la accese de violență și/sau de apatie, provoacă boli autoimune, astm, tulburări de echilibru, artrită, impotență, insomnii, amețeli, tulburări vizuale și auditive… Adică repertoriul complet al celor de care suferea irascibilul Prim Împărat care, până la urmă, a murit în anul 210 î.Hr., după zece ani de domnie sângeroasă. Dinastia i-a supraviețuit patru mici ani de război civil, fiul său căzând pradă unei clici conduse de un aventurier (bis repetita), Liu Bang, care în cele din urmă a luat puterea în anul 206.

Mercurul va fi folosit fără încetare până în zilele noastre, pentru a înălbi hârtia sau pasta de dinți, în pictură și în electronică, în medicamente sau în spray contra insectelor, în machiaj și în loțiuni pentru piele, în amalgam dentar și ca un component al termometrelor. Și emisiile de mercur continuă, 80% legate de arderea cărbunelui, care rămâne prima sursă de energie din lume – datorită, mai cu seamă, Chinei. Să facem un salt în secolul XX, cu un alt dictator chinez, pentru a încheia cercul imperial, Mao Zedong. Acesta spunea că îl admiră pe Qin Shi Huangdi, și ar fi adăugat, in petto, că el, Mao, a fost un despot și mai grozav: a reușit să omoare mai multă lume și să distrugă mai multe cărți. Această ispravă o datora unei operațiuni cunoscute drept „Marele Salt Înainte“. Ea a început printr-o mobilizare cu titlu sforăitor, „Războiul cu cele patru calamități“: lupta împotriva țânțarilor (vector al paludismului), a șoarecilor (până acum, asta era subînțeleasă), a muștelor (atât de supărătoare cu bâzâitul lor neîncetat) și a păsărilor (învinuite că mănâncă grăunțele). Socoteala era următoarea: o pasăre consumă 4,5 kg de grăunțe în fiecare an. Dacă ucizi un milion de păsări, o să hrănești 60 000 de oameni în plus.[177] Campania de exterminare începe în 1958 și fiecare cetățean, urmărit de vecini, se apucă să masacreze zburătoarele,

denunțate prin afișe drept „unelte ale capitalismului“. Au fost mobilizați școlarii, noaptea se făcea zgomot sub arborii unde dormeau păsările, până când acestea cădeau la pământ de epuizare… și omenirea a învins natura. S-au contabilizat 1,5 miliarde de șoareci, 111 000 de tone de insecte și un miliard de păsări care și-au dat sufletul. Insectele și-au revenit… Cu atât mai repede cu cât nu mai erau păsări care să le mănânce. Greierii au devorat grăunțele. A început „Marea Foamete“. Dar era interzis sub pedeapsa cu moartea să spui că lucrurile merg rău. În timp ce milioane de oameni crăpau literalmente, rapoartele oficiale ridicau în slăvi partidul unic, lăudându-se cu recolte mirobolante dopate de ideile lui Lîsenko, un agronom șarlatan atunci la modă în lumea comunistă, care recomanda să se ardă grânele pentru a le face mai productive. În China anilor 1959–1962, milioane de oameni au agonizat de foame pe lângă antrepozitele uneori goale, alteori încărcate de orez (nimeni nu știa care, fiindcă oricum rapoartele prezentau toate antrepozitele ca pline), canibalismul de supraviețuire devenind o banalitate rușinos de rău trăită. Pentru autorități, care nu voiau să recunoască prostiile ticăloase ale Partidului Comunist, au fost 15 milioane de morți de foame, din cauza unor probleme climatice. Pentru ONG-urile cele mai critice, 60 de milioane de cadavre. Anchetele cele mai credibile evocă 34 de milioane de victime. Nu vorbiți despre asta dacă mergeți în China, subiectul este tabu.

Episodul 3 – Cum să-i convingi pe bogați să-ți lase câte ceva din grâul lor

Să trecem în Occident, ca să nu lăsăm să se creadă că Orientul a avut monopolul prostiilor. Acum 16 secole, creștinismul se impune printr-o serie de hotărâri care, privite retrospectiv, pot fi considerate stupide. În preajma anilor 300, cultul creștin este prost văzut în Imperiul Roman. Creștinul ascultă de Biblie: „Nu vei cinsti alți zei decât pe Dumnezeu“. Acest crez face din creștin un rău cetățean, fiindcă în vremea aceea cinstirea divinităților Romei însemna, tocmai, să arăți în mod public că accepți autoritatea împăratului – poți, astfel, să le aduci sacrificii zeilor, declarându-te totodată, în public, ateu. Cum Roma e cufundată într-un

război civil, iar generalii în competiție pentru tron au nevoie de bani, ei îi reprimă adesea pe cei 10% sau 20% de creștini pe care-i numără imperiul. Confiscă banii contravenienților și îi trimit la circ ca să distreze mulțimea, fără ca nimeni să protesteze.

Apoi generalul Constantin își înfrânge rivalii și face din Dumnezeul creștinilor divinitatea sa personală. Acum creștinii pot trăi liniștiți. Constantin nu se botează, fiindcă actul l-ar face să treacă sub controlul confesorului său, iar împăratul nu se înclină în fața nimănui. El obligă Biserica să se organizeze, să definească o ortodoxie. Moștenitorii săi persistă în aceeași direcție. Până la Iulian. Încoronat în 361, acest tânăr și frumos împărat, educat creștinește, dar ducând dorul păgânismului antic, se proclamă apostat și hotărăște să stârpească creștinismul, încă fragil. Ar fi putut reuși. Dar crede că gloria este ușor de cucerit, se aruncă în Orient într-un război împotriva străvechiului Imperiu Persan… și se lasă masacrat prostește în 363. Adunată în grabă, o clică de militari ține sfat pentru a-i numi urmașul. Se adresează păgânului Sollustius, ajutorul lui Iulian, care ezită, apoi refuză. Până la urmă, întâmplarea îl desemnează pe un creștin, Valentinian. Să-l ascultăm pe marele istoric Paul Veyne rezumând: „Viitorul creștinismului a depins în clipa aceea [a morții lui Iulian apostatul] de hotărârea unei camarile care avea alte griji".

Succesorul lui Valentinian, Teodosiu, este un mare om de stat, care continuă visul lui Constantin: un împărat puternic care dictează ordinele sale Bisericii. Dar se îmbolnăvește, crede că e la poarta iadului, se sperie, îl aduce pe trufașul episcop de Milano, Ambrozie, pentru un botez și un maslu… miraculos, fiindcă se însănătoșește. Dar devine dependent de Ambrozie, alea jacta est, imperiul va fi creștin, templele păgâne distruse.

Acesta a fost, în domeniul politic, șirul hotărârilor care au făcut ca un evreu numit Iisus, până atunci rămas obscur, să devină celebru în secolul IV, cu toate că nimic nu îl predestina. Rămâne domeniul social. De ce elitele și ceilalți membri ai societății au acceptat această mutație? Datorită acelui storytelling al Bisericii, care a scos în evidență fraza evanghelică atribuită lui Hristos: „E mai ușor unei cămile (în fapt un

dromader) să treacă prin urechile acului decât unui bogat să intre în Împărăția Cerurilor“.

Roma era o societate ultrainegalitară, unde o mână de privilegiați deținea puterea funciară și politică. Ca edificiul să reziste, era nevoie de pâine și de jocuri. Acest mod de gestiune se numește evergetism: romanii bogați își consacrau o parte din venituri întreținerii unei

clientele care le asigura poziția socială, cetățenii mâncând pe săturate (pentru a hrăni Peninsula Italică, se aduceau mii de tone de grâu din Tunisia și din Egipt, pe atunci cele mai fertile regiuni ale Mediteranei), muncind nu în cele mai strălucite condiții, dar distrându-se datorită monumentelor finanțate de mecenați: băi publice (numai în orașul Roma erau 800), teatre, circuri unde se înfruntau gladiatori și fiare sălbatice. Asigurând împărțirea acestui lux, absolut de neimaginat în oricare altă perioadă a istoriei, până în secolul XIX, elitele cumpărau pacea socială.

Făcându-și credibilă ideea genială că orice bogat este sortit să se perpelească veșnic în iad, Biserica a convins elitele romane să-i încredințeze avutul ca să-i întrețină nu pe cetățeni, ci gloata săracilor. Se cunoaște povestea Melaniei, o patriciană bogată, tânără și frumoasă, care, prin anul 400, s-a despovărat de uriașa sa avere ca să se consacre operelor lui Dumnezeu. Și-a eliberat cei 8 000 de sclavi dându-i fiecăruia câte trei monede de aur, iar ingrații au cotizat ca s-o dea în judecată, sperând să fie obligată să-i ia din nou în sclavie! Liberi, se trezeau în stradă, obligați să muncească din greu, ori să se prostitueze ca să poată supraviețui. Au pierdut procesul și probabil că și-au spus: „Ce mai prostie și libertatea asta!“

Episodul 4 – Să creăm psihopați și să ne dăm pe mâna lor cu ochii închiși

În 1600, în Europa, niște negustori britanici se asociază pentru a împărți riscurile și creează ceea ce noi vedem astăzi că s-a dovedit a fi una dintre cele mai mari prostii inventate vreodată pe Pământ: capitalismul fără limită. Contextul este special. Anglia se luptă contra unui imperiu extrem de puternic, Spania, peste care curg bogățiile: Spania deține Peru, teritoriu pe care se află mina Potosí (actualmente în Bolivia), care furniza pe atunci trei sferturi din cantitatea de argint extrasă în lume. Metalul acesta te înnebunește. Ca să-și capete și ele partea, elitele engleze au profitat de slăbiciunea regelui Angliei și au confiscat pământurile comunităților țărănești, le-au înconjurat cu

garduri și le-au transformat în pășuni pentru milioane de oi. Lâna o vând spaniolilor (e frig până și în Spania, este Mica Eră Glaciară) și își capătă astfel partea de metal prețios.

Dar dacă Spania este ultracatolică, Anglia adăpostește contestatari, protestanți și anglicani. Spania se străduiește deci să țină în frâu Anglia, trimițându-i, de pildă, Invincibila Armada, expediție militară costisitoare devenită sinonim al ratării. Regatul Angliei, care a înțeles prea bine că pricina războiului este comerțul cu Asia, pe atunci de departe cea mai bogată parte a lumii, nu are mijloacele necesare pentru politica sa. Puterea încheie un pact cu negustorii: voi creați prima societate anonimă din istorie, vă puneți banii în comun pentru a amortiza riscurile, trimiteți două corăbii în India, probabilitatea este ca una singură să se întoarcă, dar vă veți recupera de zece ori suma investită și veți împărți câștigurile. În schimb, statul vă garantează un monopol megalucrativ, sunteți singurii care au dreptul să vândă mărfuri importate din India pe teritoriul nostru. Vă autorizează de asemenea să aveți armata voastră, să anexați alte state dacă o puteți face și vă asigură protecția sa militară și financiară, orice s-ar întâmpla: dacă dați faliment, vă salvăm; dacă vă războiți pe undeva, o trimitem pe Navy să vă ajute (finanțată de câteva taxe pe care le veți consimți).

Capitalismul este purtat pe brațe la botez cu această Companie Britanică a Indiilor de Est chiar la începutul secolului XVII. Ea va anexa India, va îngenunchea China în timpul Războaielor Opiului, va pricinui milioane de morți prin foamete și re-vindere de droguri unui întreg continent. City, prima piață financiară mondială și eternul loc de întâlnire al amatorilor de paradisuri fiscale, este fiica acestei povești.

În plus, pe lângă cucerirea Indiei prin speculă și transformarea Chinei, pe atunci prima putere mondială, într-o țară de junkies (drogați sau dependenți de droguri), această Companie a Indiilor de Est era o persoană morală – de unde capacitatea sa extraordinară de a răsturna raporturile de forță pe planetă. Conceptul de persoană morală este unul dintre secretele Occidentului, care i-a permis Europei, ajunsă și depășită de Statele Unite la sfârșitul secolului XIX, să domine lumea. Caricaturizând, o persoană morală este o entitate fictivă care reprezintă interesele financiare ale diferitelor persoane fizice – deci niște Homo

sapiens care, sub pretextul de a le garanta interesele, le răpește în fapt libertatea. Astăzi, persoanele morale posedă lumea. Noi ceilalți oameni creăm mereu mai multe bogății, dar acestea sunt administrate de persoane morale, care le concentrează și le administrează în numele nostru, reîmpărțind firimituri unei minorități dintre noi (clasele mijlocii) pentru ca toată lumea să rămână liniștită.

După ce am admis că persoanele morale private, sau firme, dețin cvasitotalitatea bogățiilor din lume (statele nu dețin nimic în proprietate, patrimoniul lor – active fără datorie – fiind egal cu zero), rămâne să diagnosticăm natura reală a întreprinderilor.[178] Și suntem nevoiți să constatăm, cu ajutorul juristului Joel Bakan[179], că o persoană morală pare să acționeze ca un psihopat, după DSM-III (Manual Diagnostic și Statistic al tulburărilor mentale, folosit în Statele Unite, versiunea anilor 1980). O întreprindere manifestă un dispreț absolut pentru sentimentele, interesele și securitatea altcuiva, contează numai profitul acționarilor; ea este incapabilă să simtă empatie, să întrețină o relație dezinteresată, dar poate simula la perfecție această empatie, de pildă pentru publicitate; nu se simte niciodată vinovată, nu-și respectă angajamentele dacă nu e aspru sancționată, nu aderă spontan la normele morale și se descotorosește îndată ce e posibil de obligațiile sale legale, de exemplu în materie fiscală.

Rezultatul? Încredințându-și destinul acestor „persoane morale“, Homo sapiens se pomenește trimițând fără ca măcar să-și dea seama suficient gaz cu efect de seră în atmosferă pentru a transforma planeta în etuvă; în ritmul actual al emisiilor, vom depăși în deceniul 2030 limita celor 1,5 grade Celsius de creștere față de temperaturile de referință măsurate la sfârșitul secolului XIX, și pe cea de 2 grade spre anii 2050 sau 2060. După care, nimeni nu știe ce se va întâmpla, decât că se ghicește un viitor incomod, cu o căldură improprie pentru păstrarea civilizației – cel puțin dacă ar fi să-i credem pe oamenii de știință care studiază această problemă.

Pot oare statele împiedica firmele să ne pârlească? Nu. Acordurile comerciale internaționale de liber schimb au o valoare juridică mult mai constrângătoare decât acordurile internaționale sau legile naționale de protecție a mediului înconjurător. Iar asta nu se va schimba prea curând, căci persoanele morale au creat lobby-uri destul de puternice pentru a le dicta statelor cum trebuie să se poarte. Să mai adăugăm și că Pământul prevăzuse niște paznici, un ocean sănătos care capta gazele cu efect de seră atâta timp cât dispunea de balene (exterminate), de plancton (amenințat de acidificarea apelor) și de corali (pe punctul de a dispărea), plus o pădure tropicală care se dezintegrează astăzi ca să producă soia pentru hrana bovinelor care permit întregii lumi să

mănânce carne la toate mesele din zi… Pe scurt, tabloul în linii mari: ultracapitalismul, structurat de persoane morale obsedate de profitul lor pe termen scurt, va face ca Homo să nu mai poată trăi pe planeta lui în secolele următoare. Sapiens și-a orchestrat singur sinuciderea, fără ca măcar să-și dea seama. Stă în firea omului, poate, să depășească limitele prostiei.

Doar dacă… Dacă alți psihopați îl scapă de autodistrugere. În privința aceasta, recomand călduros să i se acorde Premiul Nobel pentru pace lui Donald Trump. Într-adevăr, e singurul politician care poate lupta eficient împotriva încălzirii climatice. Da, știu, Trump e mai degrabă un climatosceptic. Dar la creşterea emisiilor de gaze cu efect de seră cel mai mult contribuie intensificarea schimburilor internaționale, iar Trump, declarându-i Chinei un război comercial, a reușit să încetinească creşterea mondială în 2018 cu un minuscul 0,1% din aproximativ 6%. Așa s-a întâmplat, aici am ajuns. Să ne rugăm să se înmulțească Trumpii, Jairii, Putinii și alți Narendra Modi, fiindcă ei sunt poate singurii Homo destul de bine înzestrați cu prostie ca să le facă față persoanelor morale. Avem salvatorii pe care îi merităm.

Vezi L.Testot, Cataclysme. Une histoire environnementale de l’humanité (Payot, 2017), care rezumă această istorie a unei Maimuțe care se ia prea în serios. De completat cu Y.N. Harari, Sapiens. Une brève histoire de l’humanité, 2001, trad. fr. P.E. Dauzat, Albin Michel, 2015.

M. Sahlins, Age de la pierre, âge de l’abondance. L’économie des sociétés primitives, 1972, trad. fr. Gallimard, 1976

Pentru o descriere a procesului, vezi J.C. Scott Homo domesticus. Une histoire profonde des premières États, 2017, trad. fr. M. Saint-Upéry, La Découverte, 2019.

C. Theofanopoulou et al., „Self-domestication in Homo sapiens. Insights from comparative genomics“, Plos One, 18 octombrie 2017; de completat cu R. Wrangham, The Goodness Paradox. How evolution made us more and less violent, Profile Books, 2019

T. Phillips, Et merde! Comment l'histoire montre que l'erreur est humaine, 2019, trad. fr. G d'Amico și L. Videloup, Vuibert, 2019

Autorul îi mulțumește lui P.-H. Gouyon pentru ajutorul dat în identificarea naturii psihopatologice a persoanelor morale.

Vezi la alegere filmul Corporația (2003) sau cartea lui J. Bakan, Corporation. La soif pathologique de profit et de pouvoir, Transcontinental, 2004.

Prostia, un motor al istoriei

Jean-François Dortier

Fondator și director al revistelor Sciences Humaines și Le Cercle Psy

Care este forța motrice a istoriei? Răspunsurile nu lipsesc. Rând pe rând au fost invocate: rolul oamenilor de seamă, lupta de clasă, ideile, violența și războiul, progresul tehnic. De curând, un eseist talentat a obținut un frumos succes editorial făcând din revoluțiile cognitive succesive cel dintâi principiu al istoriei omenirii.[180] După Yuval Noah Harari, autorul lui Sapiens, geniul uman ar fi motorul istoriei umane. De ce nu? Dar asta înseamnă să nu ținem seama de alt factor-cheie care îi este organic legat: prostia. Prin asta putem înțelege judecățile greșite,

ideologiile, alegerile dezastruoase, anumite pasiuni care orbesc (ură, furie, resentiment)… Cum să le negi impactul asupra mersului istoriei?

Ipoteza explorată în rândurile care urmează este aceea de a vedea în prostie – ca să spunem lucrurile cât mai simplu – motorul istoriei. Simplă provocare? Nu chiar. Este o pistă de explorat cât se poate de serios… O pistă: nu o teză exclusivă, nici o teorie finită. Să-i zicem mai curând o ipoteză de lucru pe care nu trebuie să o neglijăm când ne interesăm de acțiunea umană. Să precizăm în fine că termenul „prostie" sintetizează aici într-o formulă cam brutală și șocantă mai multe tipuri de rătăcire întâlnite în istoria umană: orbirea, ideile false, lipsa de măsură, pasiunile delirante, fără margini.

Orbirea. Marx o spusese deja: „Oamenii își fac istoria, dar nu știu ce istorie fac". Formula a fost reluată sub alte forme. Edgar Morin a avansat conceptul de „ecologie a acțiunii", după care fiecare hotărâre atrage după sine efecte neprevăzute, provocând uneori cascade de evenimente pe care nimeni nu le dorea. Exemplul cel mai vestit este Primul Război Mondial. Între asasinarea ducelui Franz Ferdinand în duminica de 28 iunie 1914 și declanșarea primului conflict mondial o lună după aceea (care va mobiliza 65 de milioane de soldați și va face 20 de milioane de morți, civili și militari, și tot atâtea milioane de răniți), conducătorii principalelor state europene au făcut o serie de alegeri ale căror consecințe ultime nu le putea prevedea nimeni. Ceea ce a arătat foarte bine istoricul Christopher Clark în cartea sa Somnambulii.

Orbirea privind consecințele ultime ale actelor sale este una dintre dovezile cele mai strălucite ale participării prostiei (înțeleasă aici ca ignoranță) la mersul istoriei. Eseistul libanez Nassim Nicholas Taleb a generalizat principiul orbirii în Lebăda Neagră: „Închipuiți-vă doar cât de puțin v-ar fi fost de folos înțelegerea lumii în ajunul evenimentelor din 1914, pentru a ghici ce urma să se întâmple. (…) Electorii lui Hitler din 1933 nu-și închipuiseră Shoah declanșând războiul din Irak în 2003, George Bush și șoimii nu-și închipuiseră că vor lansa un apel aerian pentru decolarea în trombă a Daesh. Astăzi toată lumea își mușcă degetele pentru a fi declanșat un război din motive greșite și ale cărui consecințe au fost catastrofale pentru regiune".

Ideologiile false. Ideologiile sunt al doilea candidat la titlul de „forță delirantă a istoriei". Pentru a se deosebi de materialismul marxiștilor, John Maynard Keynes a scris că „ideile fac istoria"... sugerând că cel mai adesea ideile false (greșite) sunt cele care au cel mai mare impact (el se gândea mai ales la economie).

Oamenii au o capacitate extraordinară de a se autoiluziona. Și-au folosit imaginația creativă pentru a produce tehnici extraordinare și utopii devenite realități[181], dar și pentru a născoci ideologii devastatoare. Secolul XX a constituit un bogat laborator pentru experimentarea mai multor utopii sociale dezastruoase: comunism, fascism și neoliberalism. Prin definiție, ideologiile sunt „idei false", dar exercită o mare putere de atracție.

Religiile sunt un alt exemplu de credințe colective despre care nimeni nu va contesta că au jucat și continuă să joace un rol hotărâtor în istorie. Ce ar fi devenit lumea fără Moise, Iisus sau Mahomed? Se va obiecta că credința religioasă nu e o idee falsă decât pentru un necredincios. E adevărat. Dar cum nimeni nu e în măsură să răspundă la întrebarea ultimă „există Dumnezeu?", din două una: ori El există și acesta este adevărul cel mai extraordinar din tot universul, ori nu există, și atunci religia este cea mai mare păcăleală din toată istoria. Această ultimă ipoteză nu poate fi deci complet înlăturată.

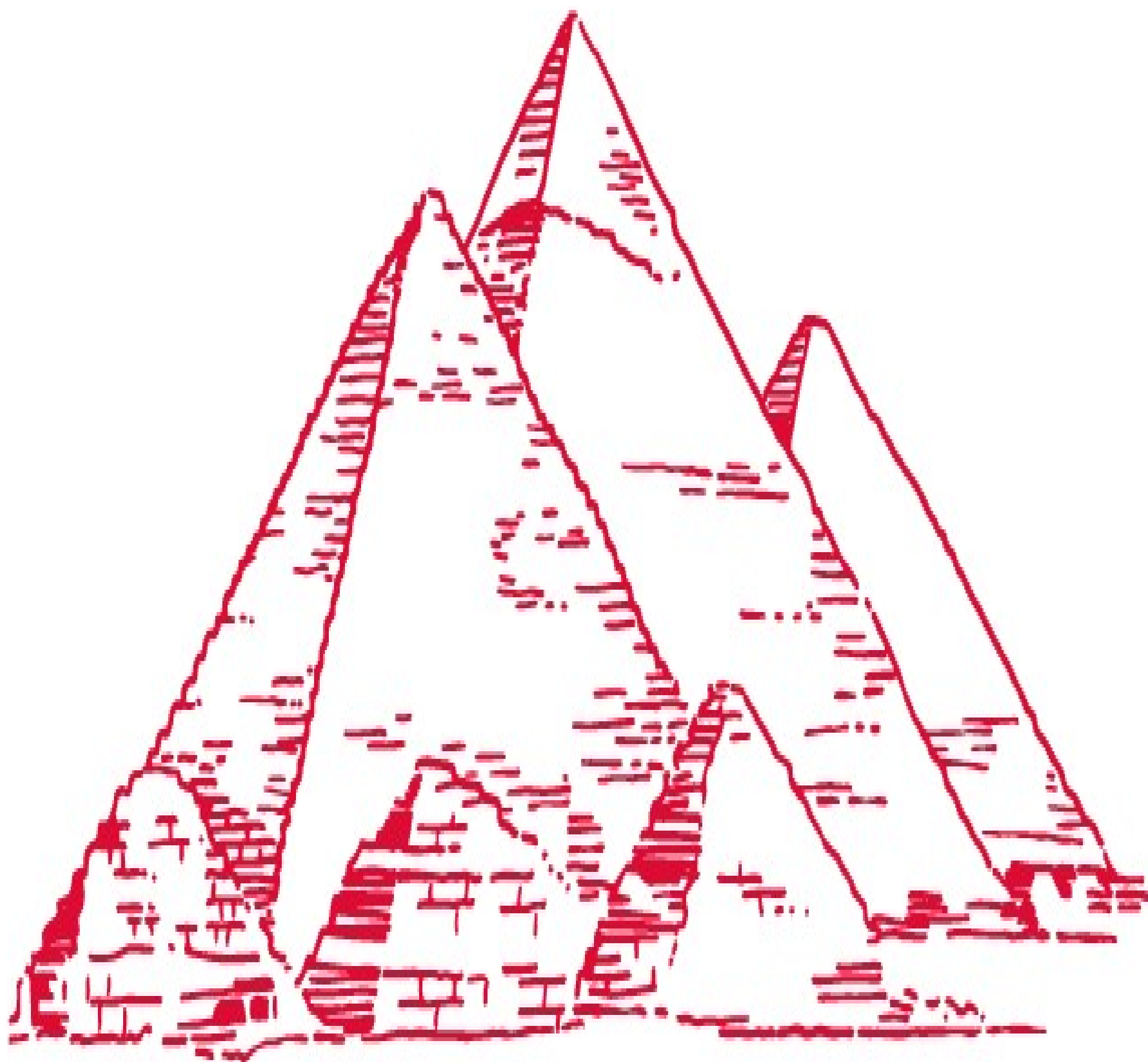
Hybris: ambiția grandorii

Hybris, numele savant pentru lipsa de măsură, e o altă formă de prostie care a influențat puternic cursul istoriei. Este delirul grandorii. Are ca rădăcină competiția dintre masculi pentru putere, stăpânire, bogății și prestigiu. Iar dorința de putere te face să comiți multe nebunii.

Să luăm cazul „turnurilor de trufie", acele monumente pe care prinții, regii, faraonii, industriașii și bancherii le-au înălțat spre cer ca să-și afirme puterea. Cea mai cunoscută este piramida lui Kheops. Scopul afișat este de a atinge cerul sau, mai prozaic, de a edifica una mai înaltă decât predecesorii săi. Această cursă nestăpânită spre gigantism în

fabricarea monumentelor se observă în toată Antichitatea și în toate civilizațiile mari: în Mesopotamia, în Egipt, la perși, la hitiți, la greci și romani, în China, în India, la Angkor, la mayași, incași, azteci… Un șef suprem se consacră unei demonstrații de forță în construirea acestui palat, templu sau piramidă pe măsura puterii sale.

În Evul Mediu, episcopii constructori aspirau și ei să edifice catedrale al căror turn să fie mai înalt decât cel al episcopului vecin. Dacă propaganda oficială voia ca ele să fie ridicate spre slava lui Dumnezeu, ele răspundeau, deopotrivă, și unor motivații omenești mult mai triviale. Pentru Georges Duby „mărimea și splendoarea catedralelor trădează… orgoliul arogant al episcopului sau abatelui sub al cărui patronaj avea să fie construit edificiul“.[182] La Beauvais, episcopul decide să construiască turla cea mai înaltă din toată creștinătatea: „Vom construi o turlă atât de înaltă încât, odată terminată, cei care o vor vedea vor spune că suntem nebuni“. Terminată în 1569, turla catedralei atingea 153 de metri înălțime. Nu a rămas în picioare decât patru ani. În ziua de Înălțare, la ieșirea de la slujbă, se aude un trosnet: în câteva secunde, turla și clopotnița se prăbușesc. Nu au mai fost reconstruite niciodată.

În Renaștere, noi elite se afirmă în Europa. Acum sunt burghezii cei care relansează cursa în materie de gigantism arhitectural. Istoria se repetă. În Italia, marile familii rivalizează în construirea de palate prevăzute cu turnuri din ce în ce mai înalte. În Toscana, ele se înmulțesc precum ciupercile. La Florența, în secolul XIII, se înalță o sută șaizeci de turnuri, unele de peste 70 de metri înălțime. Multe pun la încercare iscusința arhitecților și se năruiesc înainte de a fi terminate. Cinci secole

mai târziu, când febra capitalismului a cucerit America, asistăm la concursul pentru cel mai înalt zgârie-nori.

Fie că este vorba de un menhir sau de castelul de la Versailles, fermentul principal l-au constituit motivații cât se poate de meschine – orgoliul, ambiția, invidia și ura față de vecin. Ingeniozitatea desfășurată nu a avut egal decât în iraționalitatea scopului.

Luxul

Gustul luxului este probabil un alt factor puternic de care trebuie să ținem seama în dinamica delirantă a istoriei umane. Istoricul italian Carlo Maria Cipolla (de altminteri autorul Legilor fundamentale ale stupidității umane) ne-a oferit o frumoasă demonstrație în acest sens, în Piperul, motor al istoriei: el a demonstrat cu maliție că marile călătorii de descoperire nu au fost întreprinse din motive precum setea de cunoaștere sau gustul aventurii, ci au urmărit în primul rând procurarea unor mirodenii (piper, cuișoare și nucșoară) produse la celălalt capăt al lumii, pentru a îmbogăți mesele elitelor europene. În general vorbind, capitalismul născând, care a fost mai întâi internațional, s-a dezvoltat în jurul mărfurilor de lux: cafea, ceai, mătăsuri, mirodenii și ceramici.

Luxul, motor al istoriei? Ideea poate fi transpusă și la alte epoci. Metalurgia, de pildă, nu a apărut din scopuri utilitare, pentru fabricarea de unelte sau de arme. Vreme de sute de ani, cuprul, primul dintre metalele extrase și prelucrate, era prea moale pentru a fi cu adevărat util: el a servit mai întâi la fabricarea unor bijuterii și a unor obiecte ornamentale. La fel se întâmplă și cu sticla, lucrată pentru a produce perle, cu mult înainte de a fi folosită ca recipient sau ca geam.

Putem aplica această logică – gustul pentru lux mai degrabă decât utilitatea –, la multe alte invenții. Primele automobile nu au servit ca mijloc de transport în comun pentru deplasarea dintr-un punct în altul, ci, înainte de toate, pentru dorința unei clientele bogate de a epata.[183]

Când pasiunile fac revoluțiile

Revoluțiile sunt un câmp privilegiat de aplicare a concepțiilor despre istorie. Revoluția Franceză a fost, de pildă, explicată prin numeroase teorii; unele au pus accentul pe rolul ideilor (filosofia Luminilor ar fi pregătit spiritele pentru căderea Vechiului Regim); altele presupun

cauze materiale (crize economice și traiul mizer al populației); alții au văzut aici ascensiunea unei noi burghezii care aspiră să ia frâiele societății; alte lecturi au dat întâietate politicii (o mână de grupuri insurecționale care au preluat puterea).

Astăzi, unii istorici propun o nouă lectură care pune accent pe rolul emoțiilor. Astfel, pentru istoricul american Timothy Tackett, episodul Teroarei poate fi înțeles prin climatul de frică omniprezent în 1792: armatele străine erau la porțile Parisului și amenințau insurgenții, circula zvonul conform căruia contrarevoluționarii vor relua puterea și se vor răzbuna. Acest climat de panică a fost prielnic unor acțiuni sângeroase, precum masacrele din septembrie 1792 destinate înăbușirii în fașă a contraofensivei. Emoțiile – mânie, frică, ură sau resentiment –, ațâțate de zvonuri, ele însele manipulate de grupuri de rebeli: iată o analiză care se poate aplica multor altor episoade întunecate ale istoriei, de la războaiele religioase la masacrele din Rwanda, de la ascensiunea fascismului în anii 1930 la înflorirea actuală a populismului, prin care liderii de orice fel știu foarte bine să manevreze „pasiunile triste“.

Să rezumăm. Orbirea, ideile false, gustul nemăsurii sau al luxului, pasiunile sunt factori care nu trebuie neglijați dacă vrem să înțelegem dinamica istoriei. Dacă le rezumăm la diferite forme de „prostie“, pentru a spune lucrurile pe șleau, trebuie să admitem că prostia se dovedește cu adevărat unul dintre motoarele istoriei. Firește, nu singurul! Dar trebuie pus la socoteală. Winston Churchill a spus-o în felul lui: „Există întotdeauna mai multă prostie decât răutate în acțiunile oamenilor“.

Despre autori

Antoine de Baecque

Istoric, specialist în Revoluția Franceză, istoria culturală a secolelor XVIII–XIX și, în domeniul cinematografiei, în Noul Val francez și cinefilie. Este profesor la Ecole normale supérieure, rue d´Ulm, unde predă de peste 5 ani la departamentul de Arte.

Jean-Patrice Boudet

Profesor de istorie medievală la Universitatea din Orléans, face cercetări privind magia și astrologia în ultimele secole ale Evului mediu.

Vincent Capdepuy

Geoistoric, cercetător asociat la UMR 8504 Géographie-cités, profesor de liceu la Saint-Pierre în Réunion și coordonator al microliceului Ose 974.

Anne Carol

Profesoară de istorie contemporană la Universitatea Aix-Marseille și membru onorific al Institutului Universitar al Franței. Este specialistă în istorie socială și culturală a medicinei, în istoria corpului și în istoria morții în secolul XIX.

Elisabeth de Castex

Doctor în științe politice, este responsabila unui blog privind mizele omului îmbunătățit la Fundația pentru Inovare Politică, în al cărei

consiliu științific este membră. Coanimatoare la școala doctorală de la Science Po Paris a unui seminar despre „Condiția umană la ora N.B.I.C.- urilor“.

Sylvie Chaperon

Profesoară de istorie contemporană la Universitatea Toulouse II, directoare adjunctă la Framespa (France Amérique Espagne Société pouvoirs Acteurs), este specialistă în istoria femeilor, a genului și a originilor sexologiei.

Myriam Cottias

Specialistă în istorie. Directoare de cercetare la CNRS la Laboratorul Carib de Științe Sociale, Directoare a Centrului Internațional de Studii privind Sclaviile și Postsclaviile. Fostă președintă a Comitetului Național pentru Memoria și Istoria Sclaviei (2013-2016).

Aurélie Damet

Profesoară-cercetătoare la Universitatea Paris I Panthéon-Sorbonne și membră a laboratorului de cercetări ANHIMA (Anthropologie et histoire des monds antiques). Istoric specialist în familia greacă clasică. A cercetat uzul insultei, eugenismul, politicile familiale și singurătatea în lumile vechi.

Jean-Paul Demoule

Profesor emerit de arheologie la Universitatea Paris 1 Panthéon-Sorbonne, membru onorific al Institutului Universitar al Franţei şi fost preşedinte al Institutului Naţional de Cercetări Arheologice Preventive (Inrap). A făcut săpături în Franța, în Grecia și Bulgaria și s-a specializat în studiul Neoliticului și al Epocii Fierului, precum și în istoria și rolul social al arheologiei.

Rolf Dobelli

Doctor în filosofie economică, scriitor, antreprenor, fondator Zurich.Minds, o comunitate internațională de personalități din lumea economiei, culturii și științei.

Jean François Dortier

Fondator și director al revistelor Sciences Humaines și Le Cercle Psy.

Bruno Dumézil

Profesor de istorie medievală la Sorbona, a publicat numeroase lucrări despre Evul Mediu occidental timpuriu.

Christian Duquennoi

Inginer-cercetător, specialist în bioprocedee și valorizarea deșeurilor la Institutul Național de Cercetare în Științe și Tehnologii pentru Mediu și Agricultură (Irstea).

Gilles Ferragu

Conferențiar în istorie la Universitatea Paris Nanterre și cercetător la Institut des Sciences Sociales Politiques (ISP).

Marc Ferro

Fost codirector al revistei Les Annales, director de studii la EHESS, președinte al Asociației pentru cercetare a EHESS și director al Institutului Lumii Sovietice și Europei Centrale.

Stéphane Feuillas

Este profesor de literatura și filosofia Chinei antice, UFR „Langues et Civilisations de l´Asie Orientale“, Universitatea Paris-Diderot, și membru al Laboratorului CRCAO (Centrul de Cercetări în Civilizațiile Asiei Orientale). Coordonează în colaborare colecția Les Belles Lettres „Bibliotheque chinoise“.

Martine Fournier

A lucrat douăzeci de ani la revista Sciences Humaines, unde a fost redactor-șef. Astăzi este consilier de redacției.

Anthony Goreau Ponceaud

Conferențiar la Universitatea Bordeaux, delegat CNRS la Institutul Francez din Pondichéry. Preocupările lui vizează în principal domeniul geografiei migrațiilor.

Martine Groult

Cercetător onorific în filosofie la CNRS, responsabilă a Atelierului „Panckoucke și Enciclopedia metodică", membră a catedrei UNESCO de filosofie din Canada, fostă redactor-șef al revistei Secolul al optsprezecelea (2000-2009), colaborează cu Universitatea din Chicago și echipa ARTFL (American and French Research on the Tresury of the French Language) pentru editarea on-line a Enciclopediei Luminilor din 1982.

Virginie Larousse

Absolventă a Universității Paris IV Sorbonne și fostă elevă a Școlii de la Luvru, este istoric al religiilor. Redactor-șef la revista Le Monde des Religions.

Patrick Lemoine

Psihiatru și doctor în neuroștiințe, a coordonat, în colaborare, La folle histoire des idées folles en psychiatrie și Histoire de la folie avant la psychiatrie.

George Marshall

Scriitor, documentarist, fondator al Climate Outreach and Information Network la Oxford, a inițiat campanii de sensibilizare pentru Greenpeace USA și Rainforest.

Florence Maruéjol

Profesoară asociată la Institutul Superior de Egiptologie Kheops din Paris.

Chantal Meyer-Plantureux

Profesoară de artele spectacolului la universitatea Caen Normandie, a participat la Dictionnaire des étrangers qui ont fait la France și la volumul VII (Littérature, Film, Théâtre, Art) din Dictionnaire mondiale de l´Antisémitisme.

Alain Montandon

Profesor emerit de literatură generală și comparată, membru onorific al Institutului Universitar al Franței.

Marylène Pathou-Mathis

Specialistă în preistorie, directoare de cercetare la CNRS, atașată la Departamentul Omul și Mediul al Muzeului Național de Istorie Naturală, specialistă în comportamentele oamenilor preistorici, în special ale Neandertalienilor și ale primilor oameni moderni din Europa.

Steven Pinker

Lingvist și profesor de psihologie la Universitatea Harvard.

Emilie Ponceaud Goreau

Profesoară de liceu și doctor în geografie umană la Universitatea Bordeaux Montaigne (membră a laboratoarelor PASSAGES și a Centrului de Studii pentru India și Asia de Sud). Activitatea sa universitară privește difuzarea preșcolarizării, școala și copilăria în India de Sud.

Robert Sutton

Profesor de științele managementului la Harvard.

Laurent Testot

Jurnalist independent, atașat de două decenii la Sciences Humaines, specialist în știința religiilor și în istorie.

Marie Treps

Lingvistă și specialistă în semiologie, a participat la Trésor de la Langue Française (Institutul Național de Limbă Franceză) înainte de a investiga domeniul studiilor rrome.

Jacques Vauclair

Fondator al Centrului de Cercetări în Domeniul Psihologiei Cunoaşterii, al Limbajului şi al Emoţiei de la Universitatea Aix-Marseille, Medalia de argint a CNRS și membru onorific al Institutului Universitar al Franţei.

Paul Veyne

Profesor onorific la Collège de France, specialist în antichitatea romană.

Catherine Vidrovitch

Profesoară emerită de istorie africană la Universitatea Paris-Diderot, fostă președintă a Comitetului de vigilență față de prezentările publice ale istoriei.

Y.N. Harari, Sapiens. Une brève histoire de l'humanité, Albin Michel, 2015

R. Bregman, Les Utopies réalistes, Seuil, 2017

G. Duby, Le temps des cathédrales, Gallimard, 1976 [trad. rom. Vremea catedralelor, Meridiane, 1998]

J.-F. Dortier, „Le luxe moteur du progrès“, în Les Grands dossiers des Sciences Humaines, nr. 38, 2015

Table of Contents